

ISSN-1680-1245

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi

Серия социальных и гуманитарных наук

Series for Social and Humanitarian Studies.

Cild 11

2015

№ 2

Sumqayıt – 2015

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar bölmə

BAŞ REDAKTOR

Fəlsəfə elmləri namizədi, dos.

Elxan Hüseynov

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.

Ramazan Məmmədov

MƏSUL KATİB

Pedoloqika elmləri namizədi, dos.

Yusif Aslanov

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik

AMEA-nın müxbir üzvü, filol.elmləri doktoru, prof.

Nizami Cəfərov

Filol.elmləri doktoru, prof.

Aslan Bayramov

Filol.elmləri doktoru, prof.

Buludxan Xəlilov

Filol.elmləri namizədi, dos. (məsul redaktor)

Əzəmət Rüstəmov

Ədəbiyyatşünaslıq

Filol.elmləri doktoru, prof.

Rafiq Əliyev

Filol.elmləri doktoru, prof. (məsul redaktor)

Nigar İsgəndərova

Filol.elmləri doktoru, prof.

Məhərrəm Qasımlı

Filol.elmləri doktoru, prof.

Fikrət Rzayev

Filol.elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dos.

Sevinc Həmzəyeva

Tarix və sosiologiya

Tarix elmləri doktoru, prof.

Adil Baxşəliyev

Tarix elmləri doktoru, prof. (məsul redaktor)

Şirxan Səlimov

Fəlsəfə elmləri doktoru, prof.

Həsən Sadıqov

Fəlsəfə elmləri doktoru, prof.

Əziz Məmmədov

Tarix elmləri doktoru, prof.

Maya Rəhimova

İqtisadiyyat

Akademik

Ziyad Səmədzadə

AMEA- nin müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru prof.

Əli Nuriyev

İqtisad elmləri namizədi dos. (məsul redaktor)

Albert Tağiyev

Pedaqogika, psixologiya, metodika

Pedaq.elmləri doktoru, prof.

Rüfət Hüseynzadə

Pedaq.elmləri doktoru, prof.

Rəfiqə Mustafayeva

Psixolog.elmləri doktoru, prof.

Ramiz Əliyev

Pedaq. üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)

Aytəkin Məmmədova

Сумгаитский Государственный Университет

Научные Известия. Серия: Социальные и Гуманитарные науки.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кандидат философских наук, доц.

Эльхан Гусейнов

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Доктор филологических наук, проф.

Рамазан Мамедов

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Кандидат педагогических наук, доц.

Юсиф Асланов

ЧЛЕНЫ РЕДКОЛЛЕГИИ

Языковедение

Член-корр. НАНА, доктор филол. наук, проф.

Низами Джафаров

Доктор филол. наук, проф.

Аслан Байрамов

Доктор филол. наук., проф.

Булудхан Халилов

Кандидат филол. наук, доц. (ответственный редактор)

Азамат Рустамов

Литературоведение

Доктор филол. наук., проф.

Рафик Алиев

Доктор филол. наук., проф. (ответственный редактор)

Нигяр Искендерова

Доктор филол. наук., проф.

Магеррам Гасымлы

Доктор филол. наук., проф.

Фикрет Рзаев

Доктор философии по филологии, доц.

Севинч Гамзаева

История и социология

Доктор исторических наук, проф.

Адиль Бахшалиев

Доктор исторических наук, проф. (ответственный редактор)

Ширхан Салимов

Доктор философских наук., проф.

Гасан Садыхов

Доктор философских наук., проф.

Азиз Мамедов

Доктор исторических наук, проф.

Майя Рагимова

Экономика

Академик, член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф.

Зияд Самедзаде

Член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф.

Али Нуриев

Кандидат экономических наук, доц. (ответственный редактор)

Альберт Тагиев

Педагогика, психология, методика

Доктор педагогических наук, проф.

Руфат Гусейнзаде

Доктор педагогических наук, проф.

Рафига Мустафаева

Доктор психологических наук, проф.

Рамиз Алиев

Доктор философии по педагогике (ответственный редактор)

Айтекин Мамедова

Sumgayit State University

Scientific News. Series for Sosial and Humanitarian Studies.

EDITOR-IN-CHIEF

PhD, associate prof.

Elkhan Guseynov

EDITOR

D.Sc. (Philology), prof.

Ramazan Mammadov

EXECUTIVE SECRETARY

Ph.D., associate prof.

Yusif Aslanov

EDITORIAL BOARD

Linguistics

The member-corespondent NASA, D.Sc. (philology), prof.

Nizami Jafarov

D.Sc. (Philology), prof.

Aslan Bayramov

D.Sc. (Philology), prof.

Buludkhan Halilov

PhD, associate prof. (executive editor)

Azamat Rustamov

Literary Studies

D.Sc. (Philology), prof.

Rafik Aliyev

D.Sc. (Philology), prof. (executive editor)

Nigar Isgandarova

D.Sc. (Philology), prof.

Magerram Gasymly

D.Sc. (Philology), prof.

Fikret Rzayev

PhD (Philology), associate prof.

Sevinch Gamzayeva

History and Social Studies

D.Sc. (History), prof.

Adil Bakhshaliyev

D.Sc. (History), prof. (executive editor)

Shirkhan Salimov

D.Sc. (History), prof.

Gasan Sadikhov

D.Sc. (History), prof.

Aziz Mammadov

D.Sc. (History), prof.

Maya Ragimova

Economics

Academician, member- correspondent NASA,

D.Sc. (Economics), prof.

Ziyad Samedzade

Member- correspondent NASA, D.Sc. (Economics), prof.

Ali Nuriyev

PhD, associate prof. (executive editor)

Albert Tagiyev

Pedagogy, psychology, methods

D.Sc. (Pedagogy), prof.

Rufat Guseynzade

D.Sc. (Pedagogy), prof.

Rafiga Mustafayeva

D.Sc. (Pedagogy), prof.

Ramiz Aliyev

PhD (Pedagogy) (executive editor)

Aytakin Mammadova

“Təsisçi” Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Учредитель: Сумгайытский государственный университет

Журнал «Научные Известия» издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Founded by Sumqayıt State University

The Journal of "Scientific News" is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Azerbaijan Republic from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under the President of the Azerbaijan Republic.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2015

**YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN “İNCƏ DƏRƏSİNDƏ YAZ ÇAĞI”
HEKAYƏSİNDƏ XRONOTOPUN BƏDİİ-ESTETİK FUNKSİYASI**

ƏLİYEVƏ LEYLA ALLAHQULU qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant

e-mail:

Açar sözlər: hekayə, xronotop, bədii zaman, bədii məkan.

Yusif Səmədoğlu, roman və hekayələrinin fərqli ideya və kompozisiya xüsusiyyətləri, fərdi yaradıcılıq üslubu, özünəməxsus sənətkarlıq məziyyətləri, nəsr poetikasının çoxqatlılığı, mürəkkəbliyi və qeyri-adiliyi ilə seçilən yazıçıdır. Yazıçının hekayələri öz yığcam təhkiyəsi, lakonik bədii təsvir vasitəsi ilə zamanın tələblərinə cavab verir, sosial gerçəkliyi, həyat tərzini, mənəvi dünyanı, insanların duyğu və düşüncələrini özünəməxsus şəkildə inikas etdirir. Həcm etibarilə kiçik olmasına baxmayaraq, yaxşı hekayə çox vaxt ifadə etdiyi fikirlərə, təsvir etdiyi hadisələrə və toxunduğu bədii mətləblərə görə romanlarla müqayisə edilə bilər. Yusif Səmədoğlunun hekayələri onun sonrakı qeyri-adi roman yaradıcılığının başlanğıcı kimi olduqca dəyərlidir. “Soyuq daş”ın lirik təhkiyəsi, “Foto-fantaziya”nın sərt realizmi, həzin və kədərli poetik əhval-ruhiyyəsi ilə seçilən “Bayatı-Şiraz”, “İncə dərəsində yaz çağı” hekayələri, psixoloji-ictimai ovqata köklənmiş “Astana” və başqa hekayələri, Azərbaycan nəsrində xüsusi çəkisi və yeri olan “Qətl günü”, bitirməyə ölümünün imkan vermədiyi “Deyilənlər gəldi başa...” romanlarının bədii kamilliyini, Yusuf Səmədoğlu yaradıcılığının rəngarəngliyini, poetik çəkisinin ağırlığını anlamaq üçün yetərli mənbələrdir. Müəllifin yaradıcılığında bədii fantaziya, kifayət qədər geniş yaradıcı təxəyyüllə yanaşı, eyni zamanda real həyatda gördüklərinin, yaşadıklarının, duyduqlarının, real təəssüratlarının da xüsusi yeri və önəmli payı vardır. Y.Səmədoğlunun hekayə və romanlarında maraqlı, eyni zamanda mistik-fantastik çalarları olan mətn xronotoplarına rast gəlmək olur. Bunlardan Baba Kaha, Sarı Hamam kimi sehrli-mistik məkanlar, 220 nömrəli otaq, xəstə ziyalının xəstə yatdığı otaq kimi qapalı məkanlar, qədim tarixi şəhərlər (Dərbənd), dünya şəhərləri (Moskva, Luksor) və sovet dönəmi durğunluq dövrünün Bakısını misal çəkmək olar. Bu məkanlar həm də zamanı ifadə edir. Zamanın və məkanın yaddaşı, daha aydın desək, müəyyən zaman mərhələsinin və hər hansısa məkanın özündə ehtiva etdiyi yaddaşın bədii mətnə oxucu tərəfindən aşkarlanması birbaşa müəllif ideyasının gerçəkləşməsi, müəllifin öz məqsədinə nail olmasıdır. Yusif Səmədoğlunun “İncə dərəsində yaz çağı” hekayəsində xronotopun bədii-estetik funksiyasını ortaya çıxarmaq birbaşa mətnin ümumi mənə və məğzini, daşdığı sosial-fəlsəfi informasiyanı aşkarlamaq deməkdir.

“Xronotoplar nəzəriyyəsi” ndə zamanla məkan vəhdətdə götürülür. İlk dəfə Eynşteynin işlətdiyi termini bədii yaradıcılığa tətbiq edən M.M.Baxtin zamanla məkan arasındakı qarşılıqlı əlaqənin fikrin obrazlı əksində oynadığı rolu göstərmişdir. Onun təlimində zamanın məkandan ayrılmazlığı bədii mətnlərin şərti-məzmun kateqoriyası hesab edilir. “Xronotop” yunan dilindəki “xronos” (“zaman”) və “topos” (“məkan”) sözlərindən yaranmışdır, zaman-məkan əlaqələrinin qanunauyğun bağlılığı deməkdir (1) Ümumiyyətlə, insanın metaforik düşüncəsində zaman və məkan əlamətləri iki halda bir-birinə qarışır, daha doğrusu, biri digərini tamamlayır. Birinci halda, insanın iradəsindən asılı olmayaraq baş verir, zaman yığcamlaşdırılır, “bədii görüntülü olur; məkan isə intensivləşir, zamanı hərəkətə gətirir, süjetin, hadisənin inkişafı ilə genişlənir. Zamanın əlamətləri məkanla açıqlanır, məkan isə zamanın ölçülməsi ilə dərk olunur” (1, 234). İkinci halda düşünülmüş şəkildə insanların özləri tərəfindən zaman məkanla birləşdirilir. Klassik

bədii mətn təhlillərində məkan və zaman ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir. Xronotoplar nəzəriyyəsinə görə, mətndə məkan, əsərin yazıldığı və oxunduğu zamanla bağlantı qurur və istənilən mətndə ədəbiyyat, coğrafiya və tarix fənlərinin mütləq kəsişməsinə zəruri edir. Zaman və məkanın bir-biri ilə bağlılığını xarakterizə edən əlamətlər zamanın məkan, məkanın zaman xüsusiyyətləri daşımada ortaya çıxır. Zamanın mücərrədlikdən çıxıb, oxucu gözündə konkretləşməsi, maddi olana çevrilməsi, sanki “toxuna bilərik” effekti yaratması onun məkana xas cizgilərə yiyələnməsinə, məkanlaşmasına səbəb olur. İstənilən bədii mətndə subyektiv müəllif mövqeyi, obyektiv təsvir mühiti və əənənəvi janr yaddaşı əsərdə fərqli semantik qatlar kimi iştirak edir. Bu məna qatlarının bir-birinə müqaviməti, müəllif, mühit və janr stixiyasının hər hansı birinin fəallığı və onların tənəsübü əsərin orijinallığını təmin edir. Bədii məkan və zaman anlayışlarını da məhz bu üç struktur-semantik məhərə (müəllif, mühit, janr) nəzərən daha dəqiq təsnif etmək olar. Bədii zaman və məkan üç ünsürün dinamik əlaqəsindən yaranır:

1. Müəllif obrazının zaman və məkanda yeri
2. İnikas olunan mühitin zaman-məkan səciyyəsi
3. Janr əənənəsinə xas simvolik zaman-məkan modeli

İlk səviyyə bədii nitqin və təhkiyənin quruluşunda, ikinci – bədii təfəkkürün tarixiliyində, süjet, personaj və koloritin epoxal təsbitində; üçüncü isə şərti-metaforik dünya mənzərəsində təzahür edir” [3,44]. Hekayənin xronotopunu müəyyənləşdirmək üçün, mütləq olaraq müəllifin məkan və zamanını, hadisələrin tarixi zaman-məkanını, hekayədəki hadisələrin təqdimat şəklini, zamanın və məkanın formasını dəqiqləşdirmək lazımdır.

“İncə dərəsində yaz çağ” hekayəsində elə bədii sərlövhdən göründüyü kimi, “yaz çağ” və “İncə dərəsi” müvafiq olaraq bədii zaman və məkan funksiyasında çıxış edirlər. Hekayəni yeni oxumağa başlayan oxucu təxmini proqnozlar yürüdə bilir: hekayədə hadisələr “İncə dərəsi” deyilən coğrafi məkanda, yaz fəslində baş verir. Burada məkanın kifayət qədər konkret koordinatlara malik olmasına rəğmən, zaman bir qədər mücərrəd səciyyə daşıyır. Oxucu hekayənin oxunuşu boyu özü üçün hansı tarixi dövrün yaz çağından bəhs edildiyini aydınlaşdırmaq məsuliyyəti daşıyır. Hadisələrin baş vermə zamanını müəyyənləşdirmək, həm də mətnin ümumi məğzini aşkarlamaq deməkdir. Oxucunu mətn daxilində düşündürmək, düşündürə bilmək Yusif Səmədoğlunun qeyri-adi yaradıcı təxəyyülünün və poetik gücünün nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Yusif Səmədoğlunun haqqında bəhs olunan hekayəsi “60-cılar ədəbiyyatı” deyilən ədəbi prosesin nümunəsi hesab edilir. Milli xüsusiyyətlərin, milli keyfiyyətlərin, milli ruhun, adət-əənələrin yaşamasında bu dövr bədii ədəbiyyatının böyük rolu var. Bu baxımdan da Y.Səmədoğlunun əsərlərində milli ideyanın təlqin və təbliği mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yazıçı hələ sosializm cəmiyyətinin, avtoritar rejimin ən şiddətli çağlarında sovet ideologiyasının prinsiplərinə zidd olan əsərləri ilə seçilirdi. Yazıçının əsərləri azərbaycançılıq ideyası əsasında qurulduğundan hər dövr üçün aktuallığını qoruyur. Bu aspektdən yanaşdıqda “İncə dərəsində yaz çağ” hekayəsinin müəllif zaman və məkan koordinatlarını xronoloji olaraq, 1960-70-ci illər və hələ də öz statusunu qorumaqda olan sovet cəmiyyəti təşkil edirdi. Müəllifin bədiiləşdirdiyi hadisələr də təxminən eyni dövrü əhatə edir. Hekayədə yazıçı bunu birbaşa rəqəmlərlə göstərməsə də, müəyyən göndərmələrlə öz oxucusunu hadisələrin zamanından agah edir (“katib”, “vertolyot”, 70 yaşını ötürmüş Çərkəz kişinin cavan yaşlarında “Hökümət” adamı olması və s.). “Zaman, icimai mühit bədii əsərin mövzuzuna, ideya, məzmununa, bədii formasına, qəhrəmanların fəaliyyətinə və mübarizəsinə, onların mənəvi dünyasına, xarakterinə, psixologiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Hər hansı bir bədii obrazı hərtərəfli təhlil etsək, onun yarandığı dövrü göstərməsək belə, o dəqiqə görünəcək ki, bu xarakterli insan hansı dövrün, epoxanın qəhrəmanı ola bilər” [6,18]. “İncə dərəsində yaz çağ” hekayəsində hadisələrin tarixi zamanı hekayənin təhkiyəsinə daxil olan personajların ümumi təsvirində, mətnin bədii koloritində, nəzərə çarpmayan kiçik detallarda gizlidir. Hekayənin bədii zaman və məkan modelinə gəlincə, mətnin əsas hadisəsinin bədii təsviri bir gün ərzində, səhər alatorandan

Yusif Səmədoğlunun "İncə dərəsində yaz çağı" hekayəsində xronotopun bədii-estetik funksiyası axşam çağına qədər konkret məkanda İncə dərəsində, kənd feldşerliyi, Çərkəz kişinin evi və bu iki məkan arası yolda baş verir. Lakin ümumilikdə əsas məkan İncə dərəsidir. "İncə dərəsində yaz çağı" hekayəsi ona görə "Qətl günü" romanı ilə sələf-xələf münasibətləri daşıyır ki, buradakı "Mahmud öz ixtisasına bələdlik dərəcəsi və səmimiyyəti ilə "Qətl günü"ndəki Mahmudun eynidir və hətta ölüm yatağında olan Çərkəzlə onun arasındakı "tibbi" söhbət də eynilə Zülfüqar kişinin Mahmudla "kardiaminus cartes"ini xatırladır və buradakı Sayalı arvad oradakı Salatının, buradakı Salahov oradakı Salahovun ilk nümunəsidir" [4]. Bu münasibətlərin əsasında hekayə və romanın mahiyyətini təşkil edən əsas fikir və həmin fikrin yazıçı mövqeyində təqdimatı arasında bağlantı dayanır. Ömrü boyu xalqının, elinin səadəti yolunda can qoymuş Çərkəz qorxunc xərçəngin caynağına keçmişdir. Lakin vertolyot "ölü dirildən" həkimi böyük vəzifə sahibi Salahovun eys-ışrətdən öz maşınında aşırılıb əzilmiş baldızını sağaltmaq üçün gətirmişdir və bu həkimin Çərkəz adlı adama gözünün ucu ilə baxması bu cəmiyyətdə heç kəsin ağına belə gəlmir. Bu cəhət hekayədə güclü istehza ilə təsvir edilmişdir. Sayalı arvada ərini dirildəcəyini güman etdiyi bir-iki morfi iynəsi almaq belə müyəssər olmur, vertolyotun göyə qalxdığını görən arvad daha yazıq vəziyyətə düşür. Sayalı arvadın göylərə üz tutub dediyi sözlər kimlərin qurub yaratdığını, lakin kimlərin kefi çəkdiyini son dərəcə acı və kədərli bir dil ilə ifadə edir: "Əylə, başına dönüm, əylə, ay doxtur! İncəli Çərkəz ölüm ayağındadı. Başına dönüm, ay doxtur! O da hökumət adamıdı, kolxoz qurub, bandit tutub! Əylə!" [5]. Sayalı arvadın bu çağırışında təkcə "hökumət adamının" sosial-mənəvi faciəsinin deyil, bütövlükdə Azərbaycanın tarixi faciəsinin səsi eşidilir. Mili-mənəvi dəyərlərimizin sosializm ideologiyasının yalançı işıqlarında boğulmasının nəticəsi kimi milli təfəkkürün, milli ruhun özünəqayıdış müstəvisində öz faciəsini dərk etməsi bu hekayənin məzmun mahiyyətini təşkil edir. Məhz bu məqamda aydın olur ki, yazıçı "İncə dərəni" məkan olaraq təsadüfi seçməyib. "İncə dərəsi" hadisələrin baş verməsi üçün fiziki və coğrafi dəqiqliyi olan bəsit bir məkan deyil. "İncə dərəsi"nin daşdığı simvolik yük daha qabarıqdır və oxucu bədii qənaətinin formalaşmasında əsas amildir. "Qazax mahalında "İncəli", yaxud "İncə dərəsi" deyilən, həm vurub- tutan igidləri, həm böyük təfəkkür- mənəviyyat (ruh) xadimləri, həm də istedadlı saz- söz adamları - aşığı, şairləri ilə kifayət qədər məşhur bir məskən var ki, onun tarixilə maraqlananda istər- istəməz elə bir mistik qədimliyə gedib çıxırsan ki, zamanın hərəkətinin hər hansı xronologiyasını təsəvvürdə hətta ən ümumi konturları ilə belə bərpa etmək mümkün olmur" [2]. Özündə keçmişlə bugünün qəribə bir məntiqlə vəhdətini qoruyan, etnomədəni məskənin hekayədə simvolik yükü bütövlükdə milli kimliyin, milli təfəkkürün, mədəni və etnik dünyagörüşün məkanı kimi şərh oluna bilər. İncə dərəsi bu hekayədə bütöv Azərbaycanı simvollaşdırır. Bəs yaz çağı? Niyə məhz yaz çağı? Hekayədə baş verən hadisələrin yaz çağında baş verməsini təsbit edən məqamlar olduqca azdır. Çünki müəllifin məqsədi hadisələrin baş verdiyi zamanın sərhədlərini böyütməkdir. Hekayənin adından aldığı informasiyanın, yəni hadisələrin yazda baş verməsinin doğru olduğunu oxucu mətndə yalnız bir məqamda təsbit edir. Çərkəz kişi ilə Sayalı arvadın dialoqundan bir parçaya diqqət yetirək.

"Mahmud gedəndən sonra Çərkəz arvadından soruşdu:- Az, deyən Mahmud qanıqara getdi? Sayalı arvad:

- Yorğundu yəqin, - dedi. - Zarafatdımı, səhərdən o doxturan ayaq üstədi... Çərkəz, dərdin alım, ağrın yatdımı?

-Gözümə işıq gəldi, ay arvad... Eşikdə qarmı yağır?

Sayalı arvad əlini əlinə vurdu.

- Bıy, ədə, başıma xeyir. İlin bu vədəsində qar nə gəzir, a kişi? İncə dərəsinə yaz gəlib, dərdin alım sən, yaz... - Yaxına gəlib qalın yorğanı hamarladı, kişinin böyrünü-başını basdırdı" [5].

Bu kiçik dialoq mətn xronotopunun bədii-estetik funksiyasının dərkinə bizi bir az da yaxınlaşdırır. İncə dərəsinə gələn yaz, təbiətin ən gözəl fəslidir. Torpağın oyanışı, təbiətin qış yuxusundan sonra günəşin ılıq şüalarında isinməsinə xarakterizə edən yaz ilə soyuq qışın əlaməti

olan qarın bədii təzadını yaratmaqla Y.Səmədov müəllif ideyasının, müəllif mövqeyinin oxucu tərəfindən aşkarlanmasına nail olur. Azərbaycan tarixindən az-çox məlumatı olan oxucu hekayədə nəql olunan hadisənin baş verdiyi zamanı müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, yazıcının bu zaman kəsimini “yaz çağı” ilə simvollaşdırmasının arxasında dayanan məqamları da görə bilər. Belə ki, milli özünüdərk, milli özünəqayıdışın ilk rüşeymlərinin formalaşdığı 1960-70-ci illərdə sovet hakimiyyətinin sütunları sarsılırdı. Artıq uzun və soyuq qışdan çıxmaq üçün ilk addımlar atılırdı. Hekayədə Sayalı arvadın hələ sözə düzülməmiş düşüncələrindəki sualları buna əyani nümunədir. Sayalı arvad “Allahın zülmü” ilə cəmiyyətin sürüklədiyi zülmələri ayırd etməyə çalışır, Çərkəzin və keçmiş ispalkomun cəmiyyətdəki gerçək mövqeyini sezəcək qədər qabağa gedir. İnsan bütün faciəvi durumlarda ümidə bel bağlayır. Ümid varsa, gələcək var. Sayalı arvad öz ümidini, gələcəyini, yaz çağını itirmək istəmir: “Çərkəz rayon xəstəxanasından qayıdandan sonra feldşer əlini yelləyib Sayalı arvada demişdi: «Az, bu, Allahın zülmüdü!» Allahın zülmü elə bizəmi qalmışdı, a bala, a başı batmış! Kimə nə pislik eləmişik, kimin çörəyini əlindən almışıq ki, Allah bir belə məxluqun içində elə gərək Çərkəzi görəydi? Bə niyə keçmiş ispalkom, Allah onu o dünyalıq eləsin, xalqa bir belə zülm elədi, dünyanın min-min oyununu camaatın başına gətirdi, amma Allah ona zülm eləmədi?.. Feldşer bir əməlli feldşerdimi bu suallara cavab verəydi? İt yarasını qoturdu ayırammayandan nə umursan, ay rəhmətliyin qızı?.. Amma hərdən hardansa başqa bir səs ona deyirdi ki, ay Sayalı, bu dünyanı çox çək-çevirə salma, elə Allahın zülmüdür ki, var! Səninki də buracanmış. Çünki Sayalı arvad bircə şeyi lap apaydın bilirdi ki, Çərkəzdən sonra onu qara torpaq aparacaq: bu dünyada Sayalı arvadın bircə udumluq havası qalmışdı, o da kişisi idi” [5]. Sayalı arvad son ümidinin – Çərkəz kişinin simasında millətin faciəsini dərk etməyə çalışırdı. Bu özünüdərk ən ağır xəstəliklərin yaratdığı ağrı-acılarla müqayisə edilməyəcək dərəcədə əzablı idi. Bu acını dindirəcək “morfiy”, bu ağrıları keyləşdirmək üçün vacib idi. Çərkəz kişi də, Sayalı arvad da bu acıdan, əzabdan qurtulmaq üçün çırpınır. Amma bunun bir faydası yoxdur. Artıq milli şüur oyanır, millət əzablı da olsa, içində peşmanlıqları da olsa, öz şərəfli tarixinə qayıtmalı idi. Yusif Səmədov öz oxucusunu seçim qarşısında qoyaraq hekayəni bitirir, son qərarı oxucu verir. “Sayalı arvad çox qaçdı, amma vertolyota çata bilmədi. Üzüqoylu çəməniyə yığıldı. Xeyli keçəndən sonra cırcıramaların səsi aydın eşidilməyə başlayanda bildi ki, vertolyot çoxdan uçub gedib. Bir təhər qalxıb oturdu, dizlərini qucaqlayıb, başını da dizləri üstə qoydu. Bilmədi neyləsin, durub evəmi qayıtsın, ya feldşerxanaya gedib Mahmudu tapsın”[5].

Ədəbiyyatımızın hekayə janrının təkamül tarixində xüsusi çəkisi olan “İncə dərəsində yaz çağı” hekayəsində xronotopun müəyyənlişməsi mətnin bədii-estetik kamiliyinin birbaşa üzə çıxmasına şərait yaradır. Xronotopun mətnin bədii modelində gizlənən simvolik yükünün aşkarlanması hekayənin bədii məzmununun, mövzu dərinliyinin, bədii problematikasının doğru şərh olunmasına səbəb olur.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Yusif Səmədovun “İncə dərəsində yaz çağı” hekayəsində xronotopun bədii-estetik funksiyası araşdırılır, müasir baxış müstəvisindən tədqiq olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmidə “xronotoplar nəzəriyyəsi”nin metodoloji aspektlərini, bunun fəlsəfi mahiyyətini araşdıranda nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики. Сб. М.: Худож. лит, 1975, с. 234-407.
2. Насılı А. Мифопоетик təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002, 164 s.
3. Yusifoğlu R. Müasir ədəbi proses və ədəbi tənqid. Bakı: Çaşıoğlu, 2004, 240 s.
4. Kazımov Q. Humanist ideallar romanı. www.qkazimov.gen.az/arxiv/m23.htm
5. Səmədov Y. İncə dərəsində yaz çağı. Hekayə. <http://www.azadliq.org/content/article/24767537.html>

Yusif Səmədoğlunun "İncə dərəsində yaz çağı" hekayəsində xronotopun bədii-estetik funksiyası

6. Cəfərov N. Şairin yurd yeri və ya Yurd yerinin şairi.

http://525.az/site/?name=xeber&news_id=19601

РЕЗЮМЕ

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ХРОНОТОПА В РАССКАЗЕ «ВЕСНА В ИНДЖЕ ДЕРЕСИ» ЮСИФА САМЕДОГЛЫ

Алиева Л.А.

Ключевые слова: повесть, хронотоп, художественное время, художественное пространство

В статье исследуется определение хронотопа в повести Юсифа Самедоглу «Весенней порой в долине Инджа» как факт, обуславливающий непосредственное проявление художественно-эстетического совершенства текста. Здесь также анализируется роль выявления скрытой в художественной модели текста символической нагрузки в правильной интерпретации художественного содержания, глубины тематики, художественной проблематики повести.

SUMMARY

ARTISTIC AND ESTHETIC FUNCTION OF CHRONOTOP IN "SPRING TIME IN İNCA VALLEY " BY YUSIF SAMADOGLU

Aliyeva L.A.

Ke words: the story, chronotop, art time, art space.

In the article is investigated the definition of chronotopos in Yusif Samadoghlu's "The Spring time in Inca valley" story as the fact causing direct display of is art-aesthetic perfection of the text. The role of revealing of the symbolical loading hidden in the art text model, or correct interpretation of the art maintenance, profundity of subjects, and the art problems of the novel are also analyzed.

Daxil olma tarixi: İlk variant 31.03.2015
Son variant 20.04.2015

UOT 801.559.12

**“OĞUZNAMƏ”LƏRDƏ NƏQLİ KEÇMİŞ ZAMANIN MƏNA
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İMAMƏLİYEVƏ GÜNAY SƏRDAR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: gunay.imamaliyeva@gmail.com

Açar sözlər: “Oğuznamə”, keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman, yazılı abidələr, mənə xüsusiyyətləri

Şühudi keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri kimi, nəqli keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri də dilçilər tərəfindən ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilində A.Axundov nəqli keçmiş zaman formasının 8 mənə xüsusiyyəti [1, 61-67], Z.Budaqova [2, 325] 5 mənə xüsusiyyəti, B.Xəlilov 7 mənə xüsusiyyəti [3, 223]; G.Fəxrəddin qızı [4, 177] oğuz qrupu türk dillərində 5 mənə xüsusiyyətinin olduğunu qeyd etmişlər.

İ.Vəliyev XIV-XIX əsrlər ədəbi-bədii materialların dilində *-ib⁴* şəkilçili nəqli keçmiş zamanın 5 mənə çalarına rast gəldiyini yazır [5, 53-54]. Müəllif *-miş⁴* şəkilçili nəqli keçmiş zamanın abidələrimizin dilində işlənmiş 6 mənə xüsusiyyətinin olduğunu göstərmişdir [5, 90-92].

Azərbaycan dilində *-miş⁴*, *-ib⁴* şəkilçili nəqli keçmiş zamanın əsasən aşağıdakı mənə xüsusiyyətləri vardır:

1) Nəticə xüsusiyyəti. Keçmişdə icra olunmuş hər hansı bir hərəkətin indiki zamanda nəticəsini bildirir. Belə ki, nəqli keçmiş zaman üçün hərəkətin nə zaman icra olunmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Eşəgi düğünə oqumuşlar: “Ya su yoqdur, ya odun yoq” **demiş** [6, 31];

Eşəgə ayıtmışlar: “Nə qatı yürürsən?!”

Ayıtmış: “Bizləngicim bilür” [6, 45];

Toyğır toya öygənmiş, toquz büzügi yırtılmış [6, 81]

Hər kişiyə bir işə tuş eylənmiş

Anun ilə könlünü xoş eylənmiş. [6, 171]

Yuxarıda dediklərimizi “*demiş*”, “*ayıtmış*”, “*yırtılmış*”, “*eylənmiş*” feillərində aydın görmək olar. Qeyd etdiyimiz feillərdə işin keçmişdə icra olunması bizi o qədər də maraqlandırmır. Burada əsas məsələ keçmişdə icra olunmuş hər hansı bir işin indiki zamanda nəticəsini bildirməsidir.

Bu mənə xüsusiyyəti S.Əlizadənin “Oğuznamə”si ilə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Tövlə-tövlə şahbaz atlarını biz binmişüz

Qatar-qatar qızıl dəvəsini biz yetmişüz [7,38];

Zira aqlamaqdan gözləri görməz olmuş idi [7,76].

Nümunələrdən görüldüyü kimi, burdakı “binmişüz”, “yetmişüz”, “olmuş idi” feilləri keçmişdə icra olunmuş hər hansı bir hərəkətin indiki zamanda nəticəsini bildirir.

Müqayisə üçün indi də Ə.Bahadır xanın “Şəcərei-Tərakimə” əsərində işlənmiş nəticə mənə çalarına aid nümunəyə nəzər yetirək:

Hamiya məlum olsun ki, bizə qədər türk tarixini yazanlar, xalqa, öz məharət və istedadlarını göstərmək üçün ərəb sözləri **qatmışlar**, eyni zamanda fars sözləri də əlavə **etmişlər**, türk sözlərini isə qafiyəli nəsrə **çevirmişlər** [8,47].

Yuxarıda cümlədə işlənmiş “qatmışlar”, “əlavə etmişlər”, “çevirmişlər” feilləri keçmişdə icra olunmuş hər hansı bir hərəkətin indiki zamanda nəticəsini bildirir.

2) Atalar sözləri ilə ifadəsi. Şühudi keçmiş zaman kimi nəqli keçmiş zaman forması da folklorda, xüsusilə də, atalar sözləri, zərbi-məsəllərdə icra olunmuş hərəkətləri ifadə edir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Atalar “Babam öldi, iş başına düşmüş”; “anam öldi, öksüz olmuşsan” demişlər; “oğlum öldi, yurəginə oq toqunmuş” demişlər; amma “qızın öldi, xərcdən qurtulmuşsan” demişlər; “övrətim öldi, döşəgin yeniləmiş” demişlər [6, 21]; *Qaşığ ilə aş verüp, sapıyla gözün çıxarma* [6, 131].

3) Şahidlik xüsusiyyəti. *-miş⁴, -ib⁴* şəkilçili nəqli keçmiş zaman formasının məzmununda bəzən şahidlik dərəcəsi özünü göstərir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

İlk sonanı uçmaqda görmüşlər [6, 25]; *İki qardaş savaşımış, əbləh gerçək sanmış* [S.Ə., 58]; *Çoq ağlayan ulusun bulmamışdır* [6, 85]; *Qar üstündə yatan ölməmiş, un üstündə yatan ölmüş* [6, 143].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, qədim dövrlərdən bu günə qədər ata-babalarımız insanların dəfələrlə başlarına gəlmiş bir çox hadisələrə şahid olmuş və bu kimi ifadələri işlətməmişlər.

Müqayisə üçün indi də “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində işlənən şahidlik mənə xüsusiyyətinə aid nümunələrə nəzər yetirək:

Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng **etmişdür** [7, 28]; Qırq yigidlən oğlun Uruzi **gətirmiş**, -bizimdir.! [7,48];

Qarşu yatan qara dağım yığılubdur.

Ozan, sənin xəbərin yoq. [7,68];

Gördü oğlanın ala gözlü qırq yigidi qırılmış [7,87].

Buradakı “cəng etmişdür”, “gətirmiş”, “yığılubdur”, “qırılmış” feilləri danışanın gözü ilə gördüyü, icrasında bilavasitə iştirak etdiyi hərəkətləri ifadə edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsi ilə yanaşı Ə.Bahadır xanın “Şəcərəi-Tərakimə” əsərində də şahidlik mənə çalarına aid nümunələr işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Xorasanda və İraqda da onlar çoxdurlar, [orada] onlar Cağatay elinə **birləşiblər** [8,60]

Şahidlik mənə xüsusiyyətinə aid nümunələr F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Bizim qəbiləmizdə, soyumuzda bundan gözəl uşaq dünyaya **gəlməyib!** [9,11]; Gəldiyimiz bütün ölkələrdə bizim əmrlərimiz yerinə **yetirilib** [9,21]; Ölkəmizin düşməni çox olduğundan, bu işin açılmasını **istəməmişəm** [9,59].

Yuxarıdakı nümunələrdə işlənmiş “dünyaya gəlməyib”, “yerinə yetirilib”, “istəməmişəm” feilləri danışanın gözü ilə gördüyü, icrasında bilavasitə iştirak etdiyi hərəkətləri ifadə edir.

4) Ardıcılıq xüsusiyyəti. Adından da görüldüyü kimi, bu mənə xüsusiyyəti ardıcıl olaraq bir-birini izləyən hal və ya hərəkətləri ifadə edir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Əski oynaş əyərlənmiş, uyanlanmış at gibidir [6, 55]; *Ərənlər tağa yürü demiş, yürüməmiş, kəndüləri yürümüş* [6, 59].

S.Əlizadənin “Oğuznamə”si ilə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də ardıcılıq mənə xüsusiyyətinə aid nümunələr işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Qalqubanı yerindən uru durğıl, yığıtlərin oxşağıl, boyuna alğıl, oğluna uğrağıl, yanına **alub**, ava aqğıl; quş **uçurub**, av **avlayub**, oğlunu **oxlayub**, öldürə görgil.[7, 29]; Ay əməl azmış, feili **dönmüş**, Qadir Allah ağ alnına qada **yazmış!** [7,58];

Nümunələrdən görüldüyü kimi, buradakı “alub, uçurub, avlayıb, oxlayub”, “azmış, dönmüş, yazmış” feillərinin köməyi ilə keçmişdə icra olunmuş hərəkətlər ardıcıl surətdə bir-birini izləyir.

Müqayisə üçün indi də Ə.Bahadır xanın “Şəcərəi-Tərakimə” əsərində işlənmiş ardıcılıq mənə çalarına aid nümunəyə nəzər yetirək:

Onun özü döyüşdə həlak **olmuşdu**; arvadı isə **qurtulmuş** və xana [həmin] iki çay arasında **çatmışdı** [8,56].

Yuxarıdakı cümləyə nəzər yetirsək, görürük ki, ardıcıl şəkildə icra olunmuş hərəkətlər “həlak olmuşdu”, “qurtulmuş”, “çatmışdı” feillərinin köməyi ilə ifadə olunub.

5) Qeyri-müəyyən zaman xüsusiyyəti. Bu məna xüsusiyyəti hal və ya hərəkətin qeyri-müəyyən keçmişdə icra olunduğunu göstərir.

“Nəqli keçmişin bu məna xüsusiyyəti onu hal və ya hərəkətin icrasından daha çox bu hal və ya hərəkətin nəticəsini bildirməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, danışan keçmişdə icra olunan bir hərəkət haqqında məlumat verərkən onun icra vaxtını deyil, daha çox onun nəticəsini nəzərdə tutur. Buna görə də nəqli keçmiş formasında işlənən feillər hal və ya hərəkətin qeyri-müəyyən keçmiş zamanda icra olunduğunu bildirir” [1, 62].

Müəllif qeyd edir ki, bir çox türk dillərindən bəhs edən dilçilik əsərlərində həmin zaman qeyri-müəyyən keçmiş zaman termini ilə qeyd olunur [1, 62]. Demək ki, bu məna xüsusiyyəti nəqli keçmiş zamanın ifadə etdiyi əsas məna xüsusiyyətlərindən biridir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Ərənlər nəqdə dua qılmışlar [6, 45]; *Toyğır toya öygənmiş, toquz qarış büzügi yurtulmuş* [6, 81]; *Toquz bacanaq bir xorus əyərləyüməmiş* [6, 125]; Buradakı “*qılmışlar*”, “*yurtulmuş*”, “*əyərləyüməmiş*” feilləri hərəkətin qeyri-müəyyən keçmiş zamanda icra olunduğunu göstərir.

6) Nəql etmə xüsusiyyəti. Adından göründüyü kimi, nəqli keçmiş zaman formasında olan feillərin böyük əksəriyyəti hal və ya hərəkətləri nəql etmə yolu ilə ifadə edir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Öküz aytmış: “*Bən ölicək, gönümi inək üstünə sərün*” [6, 32]; *On çuhala bir eşək yüklədiməmiş* [6, 45]; *Tərziyə köç demişlər, sindusun belinə sokmuş, arşının əlinə almış* [6, 81]; *Yeddi kərə həcc edənin hacı qoltuğundan çıqmışdır* [6, 175].

Göründüyü kimi, buradakı “*aytmış*”, “*yüklədiməmiş*”, “*demişlər*”, “*soqmuş*”, “*almış*” feilləri vasitəsi ilə icra olunmuş hərəkətləri nəql yolu ilə ifadə edir.

S.Əlizadənin “Oğuznamə”si ilə yanaşı, “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də nəqli keçmişin qeyri-müəyyən zaman çalarına aid nümunələr işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən **durmuşdı** [7,24];

Qayıduban, baba, gerü döngil!

Altun ban evinə sürüb varğıl! [7, 89]

Nümunələrdən göründüyü kimi, burada “durmuşdı”, “qayıduban” feilləri qeyri-müəyyən keçmiş zamanda icra olunmuş hərəkətləri bildirir.

Müqayisə üçün indi də Ə.Bahadır xanın “Şəcərəi-Tərakimə” əsərində işlənmiş qeyri-müəyyən zaman xüsusiyyətinə aid nümunələrə nəzər yetirək:

Ancaq Quzı Yavı xanla İnal-xanın arasında neçə il **keçmişdir**, -biz təyin edə bilmərik [8, 74]; Əgər [bu] yalandırsa, babalı qoy o adamların boynuna düşsün ki, [bu haqda] bizdən öncə **danışblar**. [8, 101].

Yuxarıda göstərilən hər iki cümlədə keçmiş zamanda işlənmiş feillər qeyri-müəyyən zamanda icra olunmuş hərəkətləri ifadə edir.

S.Əlizadənin “Oğuznamə”si ilə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də nəql etmə çalarına aid nümunələr geniş şəkildə işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Dədə aydır: “*Bin ayğır diləyübdür kim, qısağa aşmamış ola*” [7,59];

Baş kəsübdür, qan dökübdür,

Çöldi alubdur, ad qazanıbdır [7,79];

Anam mənim üçün göğ geyüb, qara sarınsun!

Nümunələrdən göründüyü kimi, buradakı “diləyübdür”, “aşmamış”, “kəsübdür”, “dönüpdür”, “alubdur”, “qazanıbdır”, “geyüb” feilləri keçmişdə icra olunmuş hərəkətləri nəql yolu ilə ifadə edir.

Nəql etmə mənə çaları eyni zamanda Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” əsərində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Ona görə ki, “Allah”-ərəb sözüdür, moğollardan heç bir ata da ərəb dilini **eşitməmişdir**. [8, 53]; Onların hamısının adlarını, bir-birinin ardınca biz artıq yuxarıda **çəkmişik** [8,70].

Buradakı “eşitməmişdir”, “çəkmişik” feilləri keçmişdə icra olunmuş hərəkətləri nəql etmə yolu ilə ifadə edir.

Müqayisə üçün indi də F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində işlənmiş nəql etmə mənə xüsusiyyətinə aid nümunələrə nəzər yetirək:

Həmin dağlara da bu otların adı **verilib** [9,14]; “Onqon”- “Azık bolsun” sözündən əmələ **gəlib**, yəni xoşbəxt olsun, beləliklə də, onqun “xoşbəxtlik” və “dövlət” deməkdir [9,39].

7) *-miş⁴* şəkilçili nəqli keçmiş zaman formasında “ş” samiti bəzən ixtisar olunur. *-miş⁴* şəkilçisinin bu forması müasir ədəbi dilimizdə də işlənir. Müqayisə edək: *gəlmışsən – gəlmisən, yazmışsan – yazmisan* və s.

Qeyd edək ki, S.Əlizadənin “Oğuznamə”sində nəqli keçmiş zamanın bu mənə xüsusiyyəti ümumiyyətlə işlənmişdir.

S.Əlizadənin “Oğuznamə”sindən fərqli olaraq, Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” əsərində bu mənə xüsusiyyəti bir nümunədə işlənmişdir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

Sən bu vaxta qədər atam Dumanın gənc olduğunu bəhanə edərək [onu] **verməmişən**, bəs indi niyə vermirsən? [8, 81].

Nümunədən göründüyü kimi, nəqli keçmiş zamanın inkar forması ilə ifadə olunmuş - “verməmişən” feili əslində “verməmişsən” formasında olmalıdır. “ş” samiti burada ixtisara uğramışdır.

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində də bu mənə xüsusiyyəti bir nümunədə işlənmişdir. Həmin nümunəyə nəzər yetirək:

Siz yəqin ki, bizim bu ölkələrə gəldiyimizi artıq **eşitmişiniz** [9, 21].

Bu cümlədə nəqli keçmiş zamanın təsdiq forması ilə ifadə olunmuş – “eşitmişiniz” feili əslində “eşitmişsiniz” formasında olmalıdır. “ş” samiti burada da ixtisara uğramışdır.

8) Dinamiklik xüsusiyyəti. Şühudi keçmiş zaman formasında olduğu kimi, nəqli keçmiş zaman formasında da bu mənə çaları hərəkətin dinamikliyini bildirir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Ər ölmüş, qanun ölməmiş [6, 39]; *İki tonuz birdir... toquşmuşlar* [6, 157].

Yuxarıdakı nümunələrdəki “*ölmüş*”, “*ölməmiş*”, “*toquşmuşlar*” feillərində dinamiklik (hərəkilik) mənə çaları özünü göstərir.

Bu mənə xüsusiyyəti S.Əlizadənin “Oğuznamə”si ilə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Dədə Qorqud bir daxı **soylamış**, görəlmiş, xanım, nə **soylamış** [7,21];

Məgər sənin ağan yoq **olubdur**?

Yürəginə qaynar yağlar **qoyulubdur**? [7,67].

Beyrəgi istəmiş, ol dəxi **varmış** [7,167]

Nümunələrdən göründüyü kimi, cümlələrdə dinamiklik (hərəkilik) mənə çaları nəqli keçmiş zamanda işlənmiş bütün feillərdə özünü göstərir.

Müqayisə üçün indi də Ə.Bahadır xanın “Şəcəri-Tərakimə” əsərində işlənmiş dinamiklik mənə çalarına aid nümunələrə nəzər yetirək:

Yorulanları, acları, yolunu azanları və geridə qalanları yığmaq üçün xanın ordusunun arxasında adamlar [**qoyulmuşdu**]. [8,60]; Gecə nə **törədibsən**? [8,86];

Yuxarıda nümunələrdə işlənmiş “qoyulmuşdu”, “törədibsən” feillərində dinamiklik mənə xüsusiyyəti özünü göstərir.

Dinamiklik mənə xüsusiyyəti F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində də işlənmişdir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Gündoğandan günbatana qədər bütün ölkələri sənin ata-babaların **tutmuşlar** [9, 41]; Padşah yalnız bu boylardan **olmuşdur** [9, 60].

Göründüyü kimi, buradakı “tutulmuşlar”, “olmuşdur” feillərində dinamiklik (hərəkilik) mənə xüsusiyyəti özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəqli keçmişin yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri yalnız Azərbaycan dilində deyil, bu və ya digər dərəcədə başqa türk dillərində də özünü göstərir.

Elmi yeniliyi: “Oğuznamə”lərdə nəqli keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri tədqiqat obyektinə kimi seçilmiş, bununla bağlı aparılan araşdırmalara elmin son yenilikləri baxımından qiymət verilmiş, mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərinin, xüsusən “Oğuznamə”lərin dil xüsusiyyətlərini öyrədəndə nəzəri mənbə kimi istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı: ADU, 1961, 135 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı: Elm, 1980, 590 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 351 s.
4. Gülnarə Fəxrəddinqızı. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2010, 262 s.
5. Vəliyev İ. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində *-ib* şəkilçili nəqli keçmiş zaman. Bakı:BDU, 1990, 57 s.
6. Əlizadə Samət. Oğuznamə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 213 s.
7. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 375 s.
8. Ə.Bahadır xan. Şəcərəi-Tərakimə. Bakı: Poliqrafiya Birliyi, 2002, 131 s.
9. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: Poliqrafiya birliyi, 1882, 71 s.

РЕЗЮМЕ

СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ СОВЕРШЕННОГО ВИДА ГЛАГОЛА В “ОГУЗНАМЕ”

Имамалиева Г.С.

Ключевые слова: “Oгузнаме”, прошедшее время, прошедшее совершенное время, памятники письменности, смысловые особенности

Прошедшее совершенное время выражает действие, которое произошло до момента речи, совершенное или несовершенное действие или состояние.

Прошедшее совершенное время обладает богатым смысловым разнообразием. В статье даны основные смысловые особенности прошедшего совершенного времени в сравнении со смысловыми особенностями, используемыми в памятнике письменности “Oгузнаме”. В языке “Oгузнаме” широко используются такие смысловые особенности прошедшего совершенного времени, как повествовательность, динамичность, определённость и последовательность.

“Oğuznamə”lərdə nəqli keçmiş zamanın mənə xüsusiyyətləri

SUMMARY

**MEANING FEATURES OF THE PAST DECLARATIVE TENSE FORM
IN “OGHUZNAME”S**

Imamaliyeva G.S.

Key words: *“Oghuzname”, past tense, the past declarative tense, written monuments, meaning features*

The main point in the semantics of the past declarative tense form is to express execution or not execution of the circumstance or action before the talking time. The past declarative tense has rich meaning features. The meaning features of the past declarative tense in the article comparatively researched in written monuments like “Oghuzname”. Such features are widely in “Oghuzname” as dynamic, conventionally and consistency.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	03.04.2015
	Son variant	20.04.2015

UOT. 82 (091)

İKİ ŞEİRİN POETİK YADDAŞINDA NAZİM HİKMƏT OBRAZI

İSLAMLI AQİL ZABİL oğlu

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant**e-mail: Aqilislam80@gmail.com**Açar sözlər: Nazim Hikmət, poeziya, ədəbi ənənə, poetik mətn.*

Böyük türk şairi Nazim Hikmət bu dünyadan köçdükdən sonra, onun haqqında elmi əsərlərlə yanaşı, neçə-neçə poetik mətn yarandı. Bu yazıların hamısını bir yerə toplayıb diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, hiss edirsən ki, poetik mətnlərin yaradıcıları əslində Nazim Hikmət adlı nəhəng bir şairin obrazını bərpa etməyə çalışıblar. Bu, onların düşünüb, müəyyən plan üzrə həyata keçirmək istədikləri iş yox, hardasa sövq-təbii hissi ilə alınan bir ədəbi hadisədir. İlk faktor odur ki, Nazim Hikmət epoxasında yazıb-yaradan şairlər bu poetik mətnlər vasitəsi ilə onun poeziyasının böyüklüyünün bütün parametrlərini yan-yana düzüb obrazın nüvəsini oxuculara nümayiş etdirmək istəmişlər. Həm də bu poetik mətnlər vasitəsi ilə Nazim Hikmət kimi böyük bir şair haqqında söz deyib özlərinin ədəbiyyat anlayışını ifadə etməyə çalışıblar. Nazim Hikmət haqqında ən müxtəlif ədəbi nəsilər söz açıb, bu söz günü bu gün də kəsərdən düşməyib, aktuallığını itirməyib. Demək, böyük şair haqqında söz demək, fikrini ifadə etmək ənənəsi artıq yaranıb-formalaşmışdır. Görkəmli Azərbaycan şairi Əli Kərim 1969-cu ildə vəfat etdikdən sonra uzun illər boyunca onun haqqında poetik mətnlər yaradıldı. Eyni ənənədir. Burada istinad edilən şairin poetik obrazının açılmasından daha çox onun vasitəsi ilə şairin öz poetik dünyagörüşünün bəlləməsi əsasdır. Yeri gəlmişkən, Əli Kərim Nazim Hikmətdən ən usta şəkildə bəhrələnən şairlərdən olmuşdur. Əli Kərimin “Gözəl qız, sən saf susan, iki qəlb arzususan, mən sə səni sevirəm, susuzluğun od vurub köz kimi yandırdığı dodaq su sevən kimi...” misraları ilə başlayan “İki sevgi” şeirində Nazim Hikmət nəfəsi, Nazim Hikmətin poetik baxış bucağı aydınca sezilir. Bu məqamda bir nöqtəni açıqlamaq lüzumu yaranır: Nazim Hikmət kimi Əli Kərim də misrada, poetik mətnin bu və ya digər hissəsində özünü, baxış bucağını, dünyanı anlama tərzini elə ifadə edir ki, oxucu bütün şeiri oxusa da, illər uzununu yalnız bu misranın, yaxud misraların ətrafında dövr edir. Məsələn,

İçimde mis kokulu bir gül kibi furuyor zaman... (1, 379)

Beləcə, Nazim Hikmətdə elə bil mətn adlı tamın içində misra misranı təəccübləndirmək üçündür. Bu tərz, bu üslubi cizgi Əli Kərimdə də özünə yer almışdı:

*Doludur yollarla gözümün içi,**Gözümün üstə də yollara yer var... (2, 29)*

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, Nazim Hikmətin adı onun özündən qabaq Azərbaycana gəlmiş, şeirləri keçən əsrin iyirmi ikinci ilindən başlayaraq “İnqilab və mədəniyyət”, “Maarif və mədəniyyət” jurnallarının az qala hər sayında çap olunurdu. Yeri gəlmişkən, Nazimin “Günəşi içənlərin türküsü (1928)” adlı ilk kitabı və “İnqilabın beşinci ilinə” (“Qızıl Şərq” 1922) adlı şeiri də SSRİ məkanında ilkin olaraq Azərbaycanda çap olunub. Nazim Hikmətin tədqiqatçılarından biri, Azər Abdulla yazır ki, “...bir il sonra tərtib olunmuş “Məcmuədə” (Axundov adına kitabxananın üçüncü qat arxivindəki “Məcmuə”nin hansı nəşriyyatda çap edildiyi göstərilməyib) şairin “Altıncı oktyabr” şeiri özünə yer almışdır. Bu şeir sonralar Nazimin nəşr olunmuş kitablarının heç birinə-Sofiyada çap olunmuş səkkiz cildliyinə də salınmayıb.

N.Hikmət dalğası iyirminci illərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi mühitini bürüdüyündən Əli Nazimin “Qara dənizi keçərkən”, Mikayıl Rəfilinin “Qızıl durnalar”, Səməd Vurğunun “Həsərət” və başqa şairlərin şeirləri sərbəst vəzndə yazılmışdı. Bu dövrün gənc şairləri

N.Hikmətin poetik ənənələrini böyük həvəslə öyrənir, onun zəngin poeziyasından yaradıcılıqla bəhrələnirdi. Nazim Hikmət Azərbaycanda şeirin daxili dinamikasının dəyişib dünya standartlarına uyğunlaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Nazim Hikmətin özünün də Azərbaycana münasibi xüsusi çaraları ilə fərqlənib, o, bu məmləkətə sovetlər birliyinin bir hissəsi olaraq deyil, doğma torpağı bilib qədəm basmışdı. Təsadüfi deyil ki, dahi Füzulinin verdiyi salama dörd yüz il ötəndən sonra “Bakıda ölməz şairə həsr olunmuş yubileydə ilk dəfə – Ələykum salam, Ustad! – cavab verən böyük şair Nazim Hikmət olub” (3, 19). A.Abdulla Nazim Hikmətdən bəhs edərkən bir az lirik tonda “Nazim havası, Nazim dalğası” ifadələrini işlədir. Lirik tonda olsa da, bu sözlərdə böyük həqiqət var. Nazim Hikmət adı bir şair deyildir, harda olurdusa, haranı ziyarət edirdisə, həmin məkan “Nazim havasına, Nazim dalğasına” təslim olur, uzun müddət bu atmosferin içində yaşayırdı. “...Nazim Hikmət hər dəfə Bakıya, Gəncəyə, Qazaxa, Azərbaycanın kəndlərinə təşrif buyuranda dost evlərində əziz, doğma qonaq kimi qarşılananda, universitetdə, institutlarda tələbələrlə görüşlərində, klassik şair, yazıçı, dramaturqlarımızın təntənəli, həm də rəsmi mərasimlərində boy- buxunu, vüqarlı görkəmi, cəsarətli çıxışları, şirin, dadlı səsiylə türk havası, türkçülük dalğası gətirirdi”. Daha sonra: “...Azərbaycanda, eləcə də SSRİ-də türkçülükdən, Türkiyədən danışmağın, yazmağın yasaq olduğu belə bir vaxtda boy-buxunundan tutmuş güclü ruhunacan, ləhcəsindən nəfəsinədək, tərədən- dırnağacan türk olan nəhəng bir şəxsiyyət, azman bir sənətçi olduğuna görə ki, Azərbaycana hər gəlişində böyük auditoriyalardakı çıxışında özünün də, onu həvəslə, sevgiylə dinləyənlərin də türk olduqlarını, dillərinin türk dili olduğunu cəsarətlə, çəkinmədən, açıq- aşkar yalnız və yalnız o söyləyə bilirdi: SSRİ məkanında damarlarında türk qanı axan bütün insanlar Türkiyə türkü olan Nazim Hikmətlə fəxr edir, ona güvənir, Türkiyənin qoxusunu ondan alırdılar... (3, 21).

Bu faktları bir daha dövriyyəyə salmaqla məqsədimiz o zaman üçün Nazim Hikmətin nə qədər böyük təsir gücünə malik olduğunu nəzərə çarpdırmaqdır. Bu səbəbdən Nazim Hikmətə həsr edilən şeirlərin böyük bir qismi patetika ilə aşılanıb, bu mətnlərdə böyük şairin dünya poeziyasında yeri, poetik gücü, çağdaşlarına təsiri və sair bu kimi mətləblər işıqlandırılır. Nazim Hikmətə həsr edilən şeirlərin ruhundakı ikinci istiqamət – kədərli notların qabarıqlığındadır. Ömrünün çox hissəsini zindənda, qovğalarda keçirən, öz vətəninə canından artıq sevsə də, orda yaşaya bilməyən, əqidəsinə görə lənətlənən ... şairin obrazı qəzavü-qədərlə tən tutulur. Nazim Hikmət nəhənglikdə şairin qarşısında durub onun qüdrətli səsi qarşısında susmaq ... sadəcə məğlubiyyətdən də artıq bir şeydi. Müharibədən sonra Türkiyənin düşdüyü ağır vəziyyət, insanları daraqdan keçirən aclıq... Nazim Hikmətin şeirlərində bütün incəliklərinə qədər əks etdirilirdi. Nazimin şeirlərindəki Anadolu insanının taleyi, fiziki görüntülərindən tutmuş içinin dərinliklərinə qədər təsviri insanı dəhşətə gətirir.

Məlumdur ki, Nazim Hikmətə şeir həsr edən şairlərin bir qismi onun zamanında yaşamış, onunla həmsöhbət olmuş, digər böyük qismi isə yalnız onu əsərlərindən tanımışlar.

Nazim Hikməti şəxsən tanıyan müəlliflər şübhəsiz ki, onun dərdinin əsl səbəbini bildiklərindən yazdıqları ithaf şeirlərində də bu fakt önəmli rol oynayırdı. İkinci qrup şeirlərdə sövq-təbii hiss edilən, necə deyərlər tutulan məqamlar poetik həqiqətin daha dərindən açılması ilə səciyyəlidir. Bu mətnlərdə Nazim dərdi dünya dərdi, dünya ələmi ilə assosiasiyada verilir. 60-cı illərdən sonra Nazimə həsr edilən şeirlərdə ümumən şair taleyi, bu taleyin dolanbacları haqqında sirli düşüncələr yer alır. Nazim oxuculara yaşı bilinməyən, dünya ilə boyaboy dayanan, dərdi ən uca zirvələri aşsa da öz doğma vətəninə çata bilməyən dərdli insan kimi təqdim edilir. Vaqif Səmədoğlu 1963-cü ildə yazırdı:

Öləndə

Kimin saman sarısı saçlarının

Qoxusunu eşitdin?

Torpağını gördünmü gözlərini yumanda?

*Mavi gözlərinin səması indi yox.
Gecə çökdü gözlərinin səmasına.
Neçə ulduz söndü
Mavi gözlərinin
Qapanmış gecəsində?
İşığı bizə heç bir vaxt
Çatmayacaq ulduzlar.
Öləndə neçə yaşın var idi sənin?
Yoxsa hələ doğulmamışdın? (4, 94)*

Son misra - "Yoxsa hələ doğulmamışdın" misrası Nazim taleyinin gizlində qövr edən dərd və həsrətini nəzərə çarpdırır. Bir sual doğur: məndəki "Nazim Hikmətə" sözlərini çıxarsan, onun ifadə etdiyi mənaya xələl gələrmə? Cavab belə ola bilər ki, başlıqda Nazim Hikmət adı olmasa belə, poetik obrazın açımında oxucu onsuz da yaddaşının bir küncündə Nazim Hikmət adını xatırlayacaqdır. Yuxarıda xüsusi tonla nəzərə çarpdırdığımız misra elə bu həqiqətdən xəbər verir.

Rəsul Rzanın "Rənglər" silsiləsinin "Saman sarısı" fraqmentində bu obraz bütün parametrləri ilə açılır, özü də Nazimin, böyük bir şairin bütün mahiyyətini içinə yığan mükəmməl bir obraz vasitəsi ilə:

*Anadan olduğu evin
çılpaq divarlarına həsrət.
Peşmanlıq qoxuyan həqiqət.
Qürubun şəfəqlərində
yaralı qəlbinə meydan oxuyan
Nazim Hikmət
və onun ağrılı məhəbbəti. (5, 206)*

"Rənglər" silsiləsinin "Saman sarısı" fraqmentində təkcə "...Qürubun şəfəqlərində yaralı qəlbinə meydan oxuyan Nazim Hikmət" misraları deyil, şeir bütövlüklə Nazim Hikmət metaforasının ayrı-ayrı notlar üzrə bəlihtisinə çevrilir. Maraqlıdır ki, ilk misralarda olduğu kimi, son misralar da Nazim Hikmət adıyla bitir, ancaq bu dəfə ad çəkmədən, çünki sonda obraz tamamlandığından ad çəkməyə ehtiyac qalmır:

*.....Bir sim ki,
artıq gərək olmayacaq
soyumuş barmaqlara.
Günəşsiz sarmaşıqlar,
Mahnısını itirmiş aşıqlar.
Bir də saman sarısı!
Doyumsuz, böyük insanın
son eşqi, son ağrısı. (5, 190)*

Bu iki şeirin timsalında Azərbaycan şeirində Nazim Hikmətin obrazı parlaq şəkildə, bütün komponentləri ilə görünür.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında Nazim Hikmətə həsr olunmuş əsərlərdən söhbət açılmış, onun poetik obrazının özünəməxsus cəhətləri, ədəbi ənənələrinin bəzi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində, xüsusi kurslarda mənbə kimi istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Nazim Hikmet. Tümü Şiirleri. İstanbul: Delta Yayı Kredi Yayınları, 2000, 766 s.
2. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c, Bakı: Azərneşr, 1991, 272 s.
3. Abdulla A. Nazim Hikmət dramaturgiyası Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. // Qobustan jurnalı. Bakı: 1979, № 4, s.19-25
4. Səmədoğlu V. Uzaq Yaşıl Ada. Bakı: Gənclik, 1999, 432 s.
5. Rza R. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II c., Bakı: Öndər, 2005, 320 s.

РЕЗЮМЕ

ОБРАЗ НАЗИМА ХИКМЕТА В ПОЭТИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ ДВУХ СТИХОВ *Исламлы А.З.*

Ключевые слова: *Назим Хикмет, поэзия, литературная традиция, текст.*

В статье наряду с научными работами, связанными с творчеством Назима Хикмета, представлены поэтические произведения, в которых нашла своё отражение любовь азербайджанского народа к этому замечательному поэту. Своеобразные компоненты образа Назима Хикмета представлены на основе примеров из творчества Р.Рзы и В.Самедоглы.

SUMMARY

NAZİM HİKMET'S IMAGE IN POETIC MEMORY OF TWO POEMS *İslamli A.Z.*

Keywords: *Nazim Hikmet, poetry, literary tradition, poetic text.*

Besides scientific works about Nazim Hikmet, some poetic texts were created in which reflected . Azerbaijan people's great love to this outstanding poet, were presented to in the article. Peculiar components of Nazim Hikmet's image are researched on the basis of R.Rza and V.Samadoglu's works.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 18.03.2015
Son variant 20.04.2015

УДК 82.091

«ЖИЛ ТАКОЙ ПОЭТ...»**(О жизни и творчестве поэта Мансура Векилова)****АБДУЛЛАЕВ АЛИК НАРИМАН оглу***Сумгайытский государственный университет, ст. препод.**e-mail: abdullayev.alik@mail.ru*

Ключевые слова: *русскоязычная поэзия, любовная лирика, Мансур Векилов, Ирада Векилова, журнал «Литературный Азербайджан»*

«Быть поэтом всегда сложно. Попытаться сказать новое слово в поэзии очень трудно. А состояться в поэзии на русском языке почти не возможно. Какие предшественники, имена от Пушкина до Пастернака, от Маяковского до Бродского.

Мансур сумел состояться как поэт, став своеобразным мостом между русской и азербайджанской поэзией, переводя столько азербайджанских поэтов на русский язык, и давая им фактически новую жизнь». (1)

Эти слова Секретаря Союза писателей Азербайджана Чингиза Абдуллаева, как нельзя точно определяют место в современной азербайджанской литературе известного поэта, переводчика, журналиста, заслуженного деятеля искусств Азербайджанской республики Мансура Фахри оглы Векилова.

Являясь азербайджанским поэтом, он представлял ее русскоязычную часть и вместе с такими известными писателями и поэтами, как Чингиз Гусейнов, Магсуд и Рустам Ибрагимбековы, Владимир Кафаров, Алла Ахундова, Сиявуш Мамедзаде внес большой вклад в развитие и популяризацию азербайджанской литературы на бывшем советском пространстве и за его пределами.

Еще на заре своей литературной деятельности Векилов М.Ф. связал свою судьбу с журналом «Литературный Азербайджан» и до конца своей жизни верой и правдой прослужил ему. Начиная рядовым литсотрудником, затем работал ответственным редактором, заместителем главного редактора.

Когда в 1991 году Мансур Фахри оглы стал во главе «Литературного Азербайджана», журнал переживал не лучшие свои времена. Социально-политические события, происходившие в то время в стране, отразились на всех сферах общественной жизни, в том числе и на состоянии периодической печати. Практически все литературно-публицистические журналы оказались в критическом положении. Особенно трудно было выжить в тех условиях русскоязычному изданию (во многих постсоветских республиках, как известно, аналогичные журналы прекратили свое существование).

К чести М.Ф. Векилова, ему удалось, при государственной поддержке, не только сохранить «Литературный Азербайджан», но и превратить его в современный, полиграфически привлекательный и, что самое главное, содержательный журнал. Кроме признанных писателей и поэтов, таких как Иван Третьяков, Владимир Кафаров, Чингиз Абдуллаев, Сиявуш Мамедзаде, Натиг Расул-заде и др., главный редактор с удовольствием печатал произведения молодых, только начинающих свой творческий путь авторов. За годы, что он руководил журналом, М. Векилов дал творческую путевку в жизнь таким поэтам, как Алина Талыбова, Севиндж Гейдарова, Нариман Акманов, Елизавета Касумова, Татьяна Мехтиева, Сабина Курбанова, Марат Шафиев, Валех Салех оглы и др. Пришли в журнал и яркие интересные прозаики: Татьяна Рустамли, Гюлюш Агамамедова, Ариф Гусейнов, Анар Азимов, Руфат Шарифов, Лачин Самедзаде, Евгения

Васильева, Игорь Ревва, Октай Миркасым, Асим Джалилов, Ровшэн Кафаров и др. Получил возможность публиковаться ранее «непроходной» Акрам Меликов.

Журнал «Литературный Азербайджан» стал выделяться многонациональным составом авторов, полной свободой в выборе тем, высокой идейно-содержательной и эстетической планкой в подборке материалов.

Все это было достигнуто, в значительной мере, благодаря неустанному труду, большим организаторским способностям, преданности своему делу главного редактора журнала Векилова М.Ф.

Истоки творческого таланта, а также деловые качества Мансура Фахри оглы следует искать в его духовных корнях. Он родился в семье с очень известной в Азербайджане фамилией. Его дед, Мамед Рза Ага, в начале прошлого века был знаменитым врачом в Баку. Являясь депутатом Бакинской Думы, он поднял вопрос о строительстве в городе поликлиники. В этом начинании его поддержал знаменитый нефтепромышленник и меценат Гаджи Зейналабдин Тагиев, с помощью которого и была построена в 1902 году первая поликлиника. Позже ими было создано еще 9 лечебных заведений. Племянник его деда, Мустафа бек Векилов, в правительстве Азербайджанской Демократической Республики занимал пост министра внутренних дел. Отец поэта, Фахри Векилов, продолжая дело Мамеда Рзы Аги, также стал врачом, занимал различные ответственные посты в области здравоохранения, а с 1963 по 1970 гг. возглавлял это министерство.

Выросший в интеллигентной и образованной семье, которую часто посещали поэты, писатели, композиторы, Мансур с детства полюбил литературу, особенно, поэзию. Первое стихотворение он написал в 11 лет, а первая публикация состоялась в 1955 году, когда молодому поэту было 16 лет, в газете «Молодежь Азербайджана». В 1959 году студент филологического факультета Азербайджанского государственного университета М.Векилов сделал первый шаг в профессиональную литературу. В тот год «Литературный Азербайджан» опубликовал несколько его стихотворений. Кстати, обратиться в этот журнал ему посоветовал друг отца, известный азербайджанский писатель Имран Касумов. С того времени в свет вышло 6 его книг на русском языке и 1 книга на азербайджанском.

Работая главным редактором, М.Ф.Векилов продолжает свою творческую деятельность. Поэт много переводит, обращаясь к произведениям тех поэтов, которых считает близкими себе по духу и чье творчество, по его собственному признанию, как бы продолжает его собственное. Среди них такие художники поэтического слова, как А.Керим, Б. Вагабзаде, Ф. Годжа, Ф. Садых, Ч. Алиоглу, В. Самедоглу, В. Баятлы Одар и др.

В последние годы жизни он стал представлять на суд читателей тематические циклы стихотворений. Это позволяет, по словам самого поэта, «более полно выразиться по тем вопросам, которые волнуют и заставляют размышлять». Это такие циклы, как: «Альбом избранной лирики. (Мелькает в памяти моей знакомых женщин имена...)» (2), «Море мое (Сине-зелено-бирюзовый альбом)» (3), «Последняя милость небес» (4), «Литературные портреты : Низами, Насими, Физули, М.А.Сабир, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, С. Есенин, В. Маяковский, М.Мушфиг, Ф.Годжа, В. Зайцев» (5).

В небольшом предисловии к «Альбому избранной лирики» М.Векилов, объясняя своё обращение к теме любви, отмечает: «... Именно Любовь, а не страх, ненависть, тщеславие, жадность, составляет душу поэзии».

Любовь в представлении поэта-это, прежде всего, чувство, которое дарит человеку счастье. В стихотворении «Не суетись, звонарь» автор пишет, что «звон колоколов – Он должен быть в разливе» не тогда, «когда приходит беда», а «Когда любовь нас делает счастливей».

Состояние любви и счастья неразрывно связано с Женщиной. Женщина в творчестве поэта многолика. Так, в «В белом платье Вы скромно –волшебны», «Приглашаю тебя на самый медленный танец» она воздушная таинственная, волшебная, чарующе – притягательная и недосягаемая. А в стихотворениях «Первая женщина», «Все люди не больше чем люди» и некоторых других, наоборот, - она земная, но от того, быть может, еще желаннее, ради которой «вывернешь душу» и «в светлой испарине ночи Ей вырежешь лучший кусок».

Задорно, легко, в духе хайямовских (6) рубаи, написано четверостишие:

*«Вот шоколадный плечика овал-
Ах, всю бы я тебя обцеловал
Губами, что отважны не однажды,
Когда они воспалены от жажды!»*

Эпикурейские (7) мотивы с философской концовкой о скоротечности жизни звучат в стихотворении:

*«Побудь со мной-будь же умницей,
Давай купаться и шампуниться,
И пошампаниться ни грех...*

.....

*... Сочувствую чужому горю
Но если жить – так жить в можоре
Ведь мы и сами тоже вскоре ...*

При этом необходимо отметить нравственные качества лирического героя М. Векилова. Стихотворение «В Шувелянах» звучит как назидание многим живущим сегодня:

*Твой вздох, как дуновение ветерка
Полдневный зной. Нас двое. Мы на даче.
На простыню откинута рука,
Как белый флаг, лепечущий о сдаче.*

*Тебе сейчас любой исход не страшен
Но не штурмую я Девичьих башен.*

Любовь и разлука – две постоянные спутницы по жизни. Эта тема нашла отражение в таких стихах поэта, как: «Ну, вот и окончились танцы...», «Прощальный поцелуй у позднего порога...», «Не сердись на меня». Психологически достоверно и тонко автору удается создать в них соответствующее настроение:

*Ну, вот и окончились танцы...
Лицо твое бледно, как мел
Как это печально – расстаться
Когда разлюбить не успел!...*

или:

*Прощальный поцелуй у позднего порога
В прихожей полусвет, а за порогом – тьма...
Конечно, я бы мог остаться на немного
Но это ни к чему – потом поймешь сама...*

Самые проникновенные, самые лирические произведения из этого цикла автор посвятил своей жене Ираде Векиловой. (8)

Чувством невосполнимой утраты, незаживающей раны, ощущением возникшей пустоты и одиночества наполнены строки стихов «Письма», «Разбудит меня через тысячу лет...», «Я спал с тобой, хоть не было тебя»:

*Я спал с тобой, хоть не было тебя –
В твоей пушистой теплой безрукавке
Я спал один, свободу возлюбя, -
Как нищий мотылек на тощей травке ...
И понял я : свобода нам дана,
Чтобы понять, насколько пуста она.*

Любовь в поэзии М. Векилова многогранна. Она дарит людям радость встреч и общения, приносит муки расставания и горечь потерь. Этим она и прекрасна, как сама жизнь.

Есть еще один источник, от которого питается его творчество – море. Это не просто дань романтической традиции, а еще одна форма проявления Любви в поэзии Векилова.

Море в стихах поэта олицетворяет собой образ Родины, Матери, Женщины. В его волнах человек растворяется так же, как растворяется он в своих чувствах к этим трем основополагающим началам всего живого.

Родине посвящено стихотворение «Прозвища и имена» из цикла «Море мое», в котором автор пишет, что всем явлениям на земле люди находят названия, и если их переименовать, то суть вещей от этого не меняется :

*... Зовешь ты Каспием Хазар
Иль именем другим –
Он катит волны, как и встарь
Под ветром молодым...
... По верху сущности скользя
Тьму прозвищ можно дать
Всеми. но :
Лишь родину нельзя
Переименовать.
Нельзя ее - родную мать –
Переменить, переиграть.*

Светлый образ матери возникает у читателя при прочтении четверостишья «Море шлепнуло меня»:

*Море шлепнуло меня
Мягкой ладонью волны,
Как в детстве – мама
Рукой, белой от мыльной пены.*

О Женщине и о том неизгладимом следе, который она оставляет в душе лирического героя, стихотворение «Вот новые стихи мои»:

*... Не могу забыть тебя,
Не могу.
Как тебя окликну я,
Как верну?
Ты такая тонкая
На ветру ...
Ты идешь по берегу,
Туфли в руке,
Ноги твои легкие
Не вязнут в песке.*

*Волны, волны катятся
Много лет,
И никак не могут
Смыть твой след.*

Ну и конечно же, создан образ и самого Моря. Цикл открывается небольшими стихами-миниатюрами, напоминающие зарисовки, штрихи к будущему портрету. В них автор проявил себя как замечательный поэт-романтик :

*Море – раскрытый рояль,
Гребни волн – его белые клавиши,
Ветра легкие руки
Порхают по ним
Слушаю музыку вечности...*

Красочен язык М. Векилова. Используя эпитеты, сравнения, развернутые метафоры : «львиная грива» («Говорят, человек усмирил»), «пес на незримой цепи» («Прощание с морем»), оно «брызжет пеной из уст» («Мне не нравится море»), волны его «на колени становясь, У берега заламывают руки» («Весь год мы терпеливо лета ждем») – автор изображает живую поэтическую картину Каспия.

Создавая романтический образ моря, поэт все же остается реалистом. В стихотворении «Вышки вышагнули в Каспий» поэт бьет тревогу за его судьбу. Он призывает своих современников в сегодняшней гонке за «кладовыми мезозоя» не забывать и о том, что населяет эту стихию. Напоминает, что «нет у подвига предела», а «у моря есть предел» и свободная стихия у же говорит нам «Прощай!...». А в поэтическом произведении «Море умирает» автор изобразил мертвого тюлененка, воплощающий в себе трогательный символ погибающего моря:

*...Словно из пеленок,
Глаз таращит свой
Мертвый тюлененок
Выкидьши морской*

Богат и разнообразен образный мир Мансура Векилова. Достигает он этого средствами русского языка, который прекрасно знает и тонко чувствует. Даже поверхностный взгляд показывает лексическое богатство поэтических текстов. Помимо слов современного русского языка, поэт обращается к словам, которые уже вышли из общего употребления, а также к т.н. словам «высокого стиля»: «блаженно замирает», «юдоль обновляю свою», «лучей благоволенья», «льну к тебе». Причем, использует их в разных целях: то для придания особой патетики своим стихам, то в шуточной форме. Это характеризует его как прекрасного стилиста. Тем интереснее наблюдать, как под его пером русские слова приобретают новое звучание, поэт, как бы, вдыхает в них новую жизнь. Автору удается во многих стихах воссоздать национальный азербайджанский колорит, передать «аромат» местных реалий. Известный азербайджанский поэт и переводчик Сиявуш Мамедзаде, характеризуя поэтическое мастерство Мансура Векилова отмечал, что «...некоторые стихи звучат так словно они написаны на азербайджанском. Скажем, «Мугам » или «Осенний полет»...Сама аура стиха, национальная ткань и окраска, предопределили это восприятие. Как мне кажется, Мансур Векилов здесь, в Баку, произвел ту же творческую модернизацию русского стиха, какую параллельно и в те же годы, осуществляли творцы азербайджанской поэзии - Али Керим, Фикрет Годжа, Вагиф Самедоглу и другие. В его поэтическом мире, вобравшем в себя токи русского художественного слова, ощущается дыхание юга, родного Баку, Азербайджана. (9)

И еще о языке, на котором творил М. Векилов. Творчество поэта, в одинаковой степени, питалось от двух могучих родников культуры – азербайджанской и русской. Отними одну – и М. Векилов как поэт не состоялся бы.

В цикле «Литературные портреты» в стихотворении «Скорбь Физули» он пишет:

*Маленькая Родина моя,
Ты – в моих артериях и венах,
Вечно здравствуй, будь благословенна
Маленькая Родина моя...*

И то, что выбор языка был сделан в пользу русского – это вопрос сугубо личный. В том же цикле в стихотворении «Низами» автор пишет:

*...Другим языком одарил меня случай,
Но я не считаю, что обделен.
Равны все наречья земные,
Чье лучше –
Не станет оспаривать тот, кто умен.*

М. Векилов был патриотом своей страны, с активной гражданской позицией. Всю свою творческую жизнь посвятил сближению двух культур, которые переплелись в нем самом, став его душой и плотью. Своими переводами поэт старался знакомить русского читателя с азербайджанской литературой, а азербайджанского – с русской.

В стихотворении «Пушкин», обращаясь к великому русскому поэту, Векилов пишет:

*... но я , азербайджанец,
Обращаюсь по-русски
К Вам, говорящему на всех языках.
Я к Вам обращаюсь по-русски
И счастлив,
Но был бы я пред народом в долгу,
Если б Онегина по-азербайджански
Не научил разговаривать
Самед Вургун
Сродни Фархаду-каменотесу,
Он Вашей поэзии звонкий ручей
Вывел сквозь Кавказа утесы
В жаркую синь Муганских степей*

Этот один из последних циклов является, можно сказать, его программным произведением: тут и его литературные приоритеты, философские размышления о природе творчества и языке, его понимание того, что является истинной поэзией и каково ее предназначение.

Научная новизна: В статье дается анализ поэтических циклов М. Векилова, творчество которого недостаточно изучено отечественными литературными критиками и литературоведами.

Практическое значение: Материалы статьи могут стать подспорьем при изучении курса азербайджанской русскоязычной литературы рубежа XX-XXI вв.

ЛИТЕРАТУРА И ПРИМЕЧАНИЯ

1. Абдулаев Ч. «Честь поэта» - <http://www.ourbaku..com/index.php> 5.
2. Литературный Азербайджан. Баку: 2001, №1.
3. Литературный Азербайджан. Баку: 2001, №9.
4. Литературный Азербайджан. Баку: 2002, №7

5. Литературный Азербайджан. Баку: 2003, №3.
6. Омар Хайям [ок. 1048-ок.1123] перс. и тадж. поэт, математик и философ. Автор всемирно-известных философских четверостиший-рубаи, проникнутые гедоническими мотивами, пафосом свободы личности. СЭС, М.: Советская Энциклопедия, 1981, 1600 с.
7. Мыслитель Эпикур (342-270 гг.до Р.Х.) был основателем одной из самых известных философских школ античного мира. Главную цель философии эпикурейство видело в том, чтобы научить человека счастливый жизни, ибо все остальное несущественно. СЭС, М. : Советская Энциклопедия, 1981. 1600 с.
8. Векилова И. – известная азербайджанская журналистика, бывший главный редактор газеты «Бакинский рабочий», создатель первого в республике Независимого информационного агентства Асса-Ирада, автор документальных книг, сценариев, эссе, стихов.
9. Наш век. Газ. 11-16 мая 2001 г.

XÜLASƏ
BELƏ BİR ŞAIR VAR İDİ ...
(Mənsur Vəkilovun həyat və yaradıcılığından)
Abdullayev A.N.

Açar sözlər: rusdilli poeziya, məhəbbət lirikası, Mənsur Vəkilov, İradə Vəkilova “Literaturnı Azərbaycan” jurnalı

Məqalədə rusdilli Azərbaycan şairi Mənsur Vəkilovun həyatından bioqrafik faktlar verilmiş və həyatının son illərində yazılmış poetik mövzular təhlil olunmuşdur.

SUMMARY
THERE LIVED SUCH A POET ...
(from Mansur Vekilov’s life and literature activities)
Abdullayev A.N.

Key words: Russian poetry, love poems, Mansur Vekilov, Irada Vekilova, “Literaturny Azerbaijan” journal.

In the article the biographical facts from the life of russian poet Mansur Vekilov and the poetic topics written by him the last years of his life are analyzed.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	17.04.2015
	Son variant	30.04.2015

MÜASİR ROMAN JANRINDA YENİ TENDENSİYALAR**MƏMMƏDOVA TÖRƏ KAMAL qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent**e-mail: sevashah@mail.ru*

Açar sözlər: roman, “Allahı qatil edənlər”, “Amneziya”, “Ölüm zirvəsi”, “Dolu”

Müasir ədəbi mərhələdə roman janrı özünün yeni modelini diktə edir. Epik növün janrı hesab edilən roman artıq sərbəst forma kimi dördüncü ədəbi növ missiyasını ortaya qoyur. Bədii dildə aparılan eksperimentlər, bədii forma axtarırları, sənədlilik, fəlsəfi başlangıcın artması, şərti-simvolik üsullara, pırıçalara azad müraciət romanın özünü təsdiq meylini sübut edir.

Müasir romanlar daha rəşional təbiətə malik olub, pafosdan daha uzaqdır və elə bil daha çox elmidir. Dil stixiyasının ədəbi normalardan uzaqlaşması, ritorik ənənədə sərhəd, müəllif oyunları, müəllifin yoxluğunu kompensasiya edən leksik normasızlıq, hadisələrin krizisi, epik başlanğıcdan uzaqlaşmaq, siyasət və fantastikanın möhtəşəm qarışması, parafraza, inversiyaya, kanonik mənbələrin müxtəlif transformasiyalarına, alternativ tarixə müraciət cəhdi roman janrında önə çıxan əsas tendensiyalar kimi diqqəti çəkir. Artıq keçmiş obyektivliyini itirir. Bixətli yazı tərzini labirintlərdə itən mətnlərə dəyişmək, sanki oxucuya “məni oxumaq çətindir” mesajını göndərir.

“Müasir Azərbaycan romanı: janr təkamülü (XX əsrin 80-ci illəri)” adlı əsərində T.Salamoğlu romana “Roman dördüncü ədəbi növdür”, “Roman sərbəst formadır”, “Roman dünya modelidir” [1.25] kimi elmi yanaşmalar kontekstindən münasibət bildirərək onun janr təkamülünün bir sıra cəhətlərini qabardır ki, bu zaman patriarxal dövrlə 80-ci illər romanlarının tipoloji keyfiyyətləri nəzərə alınır. Müasir mərhələdə roman bir qədər də inkişaf edərək öz qəlibini dağıtmaqda davam edir və daha yeni tipoloji keyfiyyətləri ilə özünü təsdiq edir.

Bu gün romanın bir neçə tipini göstərmək olar. Birinci tipə informativ-publisist əsərləri daxil etmək olar. Belə romanlarda diqqəti çəkən məqam bədiiliklə publisistik üslubun qovuşması, yaxud da artıq sərhədlərinin itməsidir. Bu da bir çox hallarda bədii obrazın itməsinə, zəifləməsinə səbəb olur. Ədəbi aləmdə bədii obrazın itkisini, bəzən senzura ilə də əlaqələndirirlər. Belə ki, “80-90-cı illərdə xaricdə əsas ədəbi cərəyanların krizisi” məqaləsində 80-90-cı illər ədəbiyyatında yenedünya istiqamətinin şəxsiyyət prioriteti, qərb liberal dəyərlərin müdafiəsi ilə bağlılığı qeyd olunur və bu istiqamətin özünəməxsus təhkiyə estetikası işləyib hazırlanması senzura ilə əlaqələndirilir. Elə senzura itən kimi də bu poetika öz məzmununu itirir. “Hər şeyi birbaşa demək olar və əgər hər şey birbaşa deyilsə, artıq bədii obrazlılıq itir, onu publisistika əvəz edir. Yenedünya istiqaməti publisistikaya üz tutduğu üçün də bədii mənada yeni bir söz deyə bilmir” [2].

Roman janrının inkişaf trayektoriyasından danışan Firuz Mustafa da senzura və diktaturaya qarşı çıxsə belə, qəribə də olsa, əksər hallarda böyük sənət əsərlərinin güclü diktatura, siyasi senzura şəraitində meydana gəldiyi qənaətindədir [3.163].

Ancaq senzura dövründə yazılmış Azərbaycan romanları arasında bu gün öz aktuallığını itirən əsərlər də az olmadı və əgər bu gün bir çox personajları özündə birləşdirən roman tarixi missiyasından uzaqlaşaraq sənədli faktların təsvirinə doğru yönəlsə, sənədlərin, memuar və elmi nəşrlərin əsasında tarixi hadisələrin təsviri və bədii dərki ilə yadda qalırsa, bununla da publisist üsluba yaxınlaşırsa, bunu da romanın yeni sosial şəraitdə yeni missiyası kimi qəbul etmək olar.

Müasir romanda sənədli faktların, tarixi hadisələrin önə keçməsi artıq bir tendensiyaya çevrilməyə başlayıb. Sənədlilik müxtəlif janrlar roman, povest, hətta dramaturgiya və kinodramaturgiya üçün də xarakterik olub. Əslində indiki zamanda dəyişən və inkişaf edən

reallıq bizə o qədər geniş qiymətli faktlar verir ki, sənədli romanın yaranması qaçılmazdır və sənədlilik digər tərəfdən, müasir bədii nəsrin stil və janr xüsusiyyətləri kimi inkişaf edir. Məs. N.Utexin sənədliliyi müasir bədii nəsrin janr və stil xüsusiyyəti kimi qəbul edir və onu ədəbiyyatın geniş imkanları və daha çox janr differensiasiyası ilə bağlayır. [4.182] S.Zalıgin isə sənədliliyi janr yox, vasitə və metod adlandırır [5.165].

S.Zalıginin fikirlərində həqiqət var. Belə ki, tarixi keçmişin həqiqi faktlarına müraciət istər-istəməz sənədli faktlara da maraq yaradır. Tarixi əsəri yaratmaq üçün də sənədliliyin özü bir vasitəyə, metoda çevrilir. Əgər tarixi mövzularda tarixi qəhrəman müəyyən sosial-iqtisadi qanunauyğunluğu müəyyənləşdirirdisə, indi müasir nəsr bu tarixi aspekti saxlayaraq bir qədər də irəli gedir. Şəxsiyyətlə tarixin çoxaspektli qarşılıqlı əlaqəsini göstərməyə çalışır. Tarixi janr problemini tədqiq edən İ. İzotov onun 6 əlamətini göstərir: təsvir obyektı - keçmiş, yazıçının yaşadığı zaman kəsiyindən kifayət qədər ayrılır, tədqiqata böyük sayda sənədli materiallar cəlb olunur, uydurma problemi başqa janrlardan fərqli həll olunur, qəhrəmanların hərəkəti iki - yaşadığı və müasir dövrün nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilir, tarixi kolorit özünü göstərir, aparıcı qəhrəmanlar qismində tarixi simalar çıxış edir [6.20].

S.Rüstəmخانlı “Ölüm zirvəsi” romanında Azərbaycan tarixinin böyük, həm də mühüm dövrlərini işıqlandırır. Müəllif bir çox tarixi məqamları qabardır ki, bu da onun çoxlu sayda sənədli mənbələrə istinad etdiyini göstərir. Bununla belə, sənədli materiallar müəllif dünyaduyumunu kölgədə qoymur. Nadir şahın, İran şahı Qacarın, M.İbrahimxəlilin, ən əsas da Gəncə xanı Cavad xanın həyatı, fəaliyyəti ədəbi düşüncənin məhsulu kimi ortaya çıxır, bununla belə, həm də daha çox tarixi qiymətləndirmə missiyasını yerinə yetirir. Nadir şah Əfşarın türkçü ideyalarının (“Mən Osmanlı padşahına da məktub yazacağam, başa salacağam ki, biz dil tapmalıyıq”) iflasa uğramasının tarixi və siyasi səbəbləri, bilavasitə, həm də onun yürütdüyü siyasətin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Özünə Təhmasibqulu adını götürən Nadir şah Səfəvi xanədanını yıxmaqla daha güclü bir türk dövləti yaratmaq istəyir. Nadirin tarixi şəxsiyyət kimi faciəsi də məhz buradan başlanır. Cavad xanın bəşirçilik ideyaları da iflasa uğrayır. Burada səbəb bir qədər dərinləşir. Bütün xanlıqları birləşdirmək istəyən və Azərbaycanın gələcəyini bu birlikdə gören Cavad xanın arzusu ürəyində qalır. Bu birliyə mane olan erməni məkrinin siyasi və tarixi kökləri də əsərdə araşdırma obyektı kimi diqqəti çəkir. Müəllif əsərdə bir siyasətçi kimi görünür, siyasi təhlillər aparır, elə buna görə də əsər bədii dil sferasından çıxaraq publisistik üslubla qovuşur, bununla da informativ xarakter alır.

Gəncə əldən gedir. Amma xanların həmin məqamda birləşmək əvəzinə öz liderliklərini qoruyub saxlamaq üçün dəridən-qabıqdan çıxmaları Gəncənin əldən getməsinin səbəbləri kimi kədər doğurur. Müəllif xanlıqların siyasi səhvlərinin xarakterini onların təsvirində açır və bununla Azərbaycanın faciəsinin köklərini araşdırmağa çalışır. “Qubada Şıxəli xan Şamaxılı Mustafa xanı yıxıb yerinə Qasım xanı qoymaq üçün tedarük görürdü ki, onun əli ilə Salyana yiyələnsin... Bakıda Hüseynqulu xan kasıblıqdan can qurtarmaq üçün Şamaxılı Mustafa xandan daha çox pul qoparmağın yollarını düşünür... .. İrəvanda Məhəmməd xan naxçıvanlı dostu Kəlbəli xanla qəlyan çəkə-çəkə fikirləşirdilər ki, ermənilərin pasxası yaxınlaşır. Eçmiədzinə elə bir hədiyyə ala ki, keşişlərin könlü xoş olsun!” [7.96].

Aqıl Abbasın “Allahı qatil edənlər”, yaxın keçmişimizi, Qarabağ ağrı-acısını canlandıran “Dolu”, Əlabbasın “Qaraqovaq çölləri” əsərlərində də zamanla səsləşən bir çox sənədli faktlar var ki, romanın informativ publisist xarakterini ortaya qoyur. Buna görə də qəhrəmanlar özünəməxsus bədii tiptən daha çox sosial simvol rolunda görünür. Qəhrəmanların təsvirindən çox hadisələrin təsvirinə önəm verilir.

“Allahı qatil edənlər” əsərində Akademik obrazı, “Dolu”da Pələng, Drakon, “Qaraqovaq çölləri” əsərində Əfsun eyni sosial yükə malik obrazlardır. Akademikin mənəviyyat axtarışları, mühitə qarşı tək-tənha mübarizəsi zamanla Cəlilin qəhrəmanı Kefli İsgəndəri xatırladır. Lakin mühit fərqlidir, ideya başqadır. Buna baxmayaraq, sosial yük təxminən eyni çəkiyə malikdir.

Kefli İsgəndər mövhumata, cəhalətə, nadanlığa qarşı mübarizədə tək görünürsə, Akademik haqsızlığa, ədalətsizliyə bayraq qaldırır və meydanda yenə də təkdir. Fərq buradadır ki, “Ölülər”də Kefli İsgəndərin ətrafında onun kimi düşünüən, cahilliyi gören yox idisə, “Allahı qatil edənlər”də Akademik kimi düşünüənlər az deyil, lakin susmağa məhkumdurlar, susurlar, çünki qorxurlar. Akademiksə, vətənə xidmət etməyə gəlib, qul olmağa yox. Qorxmur, təklidə mübarizə aparır. Bu mübarizə onun ölümə səbəb olsa belə. “Dolu”dasa, Pələng, Drakon, Komandir qəhrəmanlıqları, mübarizələriylə bir daha Akademik obrazını xatırladırlar. Lakin Akademik əsgər həyatının olaylarından xəbər verirsə, artıq “Dolu”nun qəhrəmanları ön cəbhənin könüllü müdafiəçiləridir. Onlar həm də Vətənin azadlığı uğrunda vətən xainlərinə qarşı mübarizədə cəsarət göstərən vətən oğullarının simvolu kimi nəzəri cəlb edirlər. Maraqlıdır ki, Əfsun da təkcə düşməyə qarşı mübarizə aparmır, onun etirazı, həm də onu vətən xaini edən öz həmvətənlərinə qarşıdır.

Bu əsərlərin hər birində kifayət qədər faktlar var ki, zaman-zaman həyatda rastlaşmışıq. Hətta qəzet səhifələrində belə oxumuşuq. Odur ki, informasiya bolluğu, hadisə çoxluğu əsərləri bədii məcrasından uzaqlaşdırır.

A.Soljenitsin Avstriyalı yazar Daniel Kelmanın bəzi suallarını yazılı cavablandırarkən sənədlərdən sitat gətirilməsi, qəzetlərdən parçalar verilməsi, olayların folklor (xəlqi düşüncə, zərb-məsəllər) şəklində dərki kimi müxtəlif formalardan istifadə edilməsini realizmin ənənəsi kimi izah edir və bildirir ki, realizm ənənəsi öz daxilində təkcə realistsəsinə rəvayət söyləmək üslubunu ehtiva etmir, başqa üsul və formaları da nəzərdə tutur, təki onlar real hadisələri olduğu kimi qavramaqda oxucuya kömək etsin [8.15].

İkinci tip romanlarda ailə panoramı üstünlük təşkil edir. Belə romanlarda publisist başlanğıc arxa plandadır. Əsərin mərkəzində tarixi sənəd, yaxud dövlət adamı deyil, tarixi hadisələr fonunda ayrı-ayrı ailələrin həyatı taleyidir. “Yolayrıcında qacış”(E.Hüseynbəyli), “Taledən qaçmaq olmur”, “Qumru yumurtaları” (H.Mirələmov) məişət romanlarıdır. Bu romanlarda sujet dinamikdir. İntriqa cəlb edir. Məişət müasir reallıqlardan yaxşı tanışdır.

Yeni dövrün bir tələbi də middl-ədəbiyyatdır. Middl-ədəbiyyat elitar və kütləvi sənətin kompromisidir və bu günün tələbidir. O, bir tərəfdən kütləvi ədəbiyyata xas detektiv, fantastik janrın müəyyən keyfiyyətlərini özündə daşıyır, müəllif “mən”ini parçalayır, digər tərəfdən intellektual mühakimələrə, intertekstuallığa və postmodernist düşüncəyə yer verir. Belə də deyirlər ki, onu (middl ədəbiyyatı) kütlənin maariflənməsində, onun zövqünün formalaşmasında xeyrixah missiyaya malik, kütləvi oxucu üçün nəzərdə tutulmuş elitar ədəbiyyat kimi də qəbul etmək olar. Bununla belə, bu ədəbiyyat çətin oxunmamalı, detektivdən daha maraqlı sujetə malik olmalı, maraqları cəlb etməlidir. Məsələn, “Amneziya”, “Aktrisa”, “Akvalanq”, “Sonuncu”, “Qarğa yuvası”, “Arxalı canavar”, “Metro vadisi”, “Zülmət” və s. romanları bu cərgəyə daxil etmək olar.

“Amneziya” (Əli Əkbər) romanı antiutopiyadır. Kitabın annotasiyasında əsər «kəskin süjetli siyasi satira» adlandırılır. “**Ədəbiyyatımızda travmatik amneziya sindromları**” (Ə.Əkbərin «Amneziya» romanı haqqında) adlı məqaləsində İradə Musayeva qeyd edir ki, hər tənqidi yanaşma heç də satiriklik anlamına gəlmir, əsərdə ifşa etmək, hər addımda, bəzən yerli-yersiz ifşa və ittiham, hətta şüar, çağırış kimi səslənən dialoqlar təlqin, aşılama tendensiyalılığını göstərir.

T.Əlişanoğlu da əsərlə bağlı fikirlərini belə ümumiləşdirir ki, gündəliklər, müsahibələr və əlavə publisistik material, yaddaş və yaddaşsızlıq, yuxular və gerçəklər, utopiya və antiutopiya süjetləri – bir sözlə, postmodernin açıq mətn prinsipinin yol və rəvac verdiyi hər növ üsullara romanda meydan açılması, zənnimcə, yalnız və yalnız mövzu ətrafında oynamalarıdır. Hər biri özü özünə bərabər olub, heç də vacibən, bütöv roman məntiqinə, məsələn, nəşriyyat ön sözündə qabardılan: “kəskin süjetli, siyasi satira”ya aparmır. O, gah psixoloji nəsrə imitasiya edir, gah ictimai-aktual motivlərlə baş qatır, daha cəsarətli, kəskin, patriot görünmək istəyir, həm

çılpaqlığa enməklə səmimiyyət nümayiş etdirir, gah da sanki çıxış yolu göstərir – utopik, antiutopik variantlar cızır” [10].

Müəlif əsərdə bütün bunlarla “söz oyunu” yaratmağa çalışır. Roman informasiya məqsədli kiçik mətnlərlə zəngindir. Hər yerdə sanki təsvirlər axtarır, milli ideya, dialogizm zəifdir, monoloqlar isə ideya-bədii sistemdə zəif görünür. Postmodernizm qəhrəmanın özü-özü ilə mübarizəsini təsvir edən dialoq və monoloqlar yaratmağa qadir deyil. Özünün şüar və çağırışları, yersiz ifşaedici fikirləri ilə oxucuda maraq yaratmağa, digər tərəfdən bədii reallıqla oxucunun içində olduğu reallıq arasında məsafəni aradan qaldırmağa çalışır. Romanda təsvir olunan hadisələr müasir insanın həyatının müxtəlif sahələri ilə səsleşir, onun yersiz çağırışları, ifşaedici fikirlərlə informasiya bolluğu yaranır və nəhayət, müəllifin özü də köhnə mətnin üzərində özünün yeni mətnini ortaya qoyur. Bunun özü intertekstualılıqla bağlıdır və bədii mətnə intertekstuallıq müasir ədəbiyyatın əsas xarakteristikalarından biridir, allyuziya, plagiat, kollaj, köçürmə, parodiya intertekstual hadisə kimi baxıla bilər. İntertekstuallığın funksiyasını təhlil edən E.Brızqalova yazır. “İntertekstuallıq kütləvi ədəbiyyatda hər şeydən öncə kommunikativ məqsədə-oxucu ilə yazıçı arasında dialoqi münasibətlərin qurulmasına xidmət edir. Bununla da bədii ədəbiyyatla jurnalistika arasında sərhəd itir” [9.180]. Müəllif fikirlərini əsaslandırmaq üçün Y.M.Lotmanın və R.Bartın təhlillərinə də istinad edir. Barta görə intertekstuallıq bədii (publisistik-müəllif) mətni nəinki sosial kontekstdən ayırmır, hətta özü müəyyən “sosial yükə” malikdir. Bədii əsər film, şou və daha başqa mədəni məhsullara müraciət edərkən kütləvi oxucunun yaşadığı reallığa daha çox yaxınlaşır.

İntertekstual əlaqənin tipləri var. Məsələn, arxitekstuallıq –mətnlərin janr əlaqəsi kimi başa düşülür. Müxtəlif janr modelinin elementlərini özündə birləşdirir. məs. neomifoloji, nağıl-pitça, sosial-satirik və antiutopik və s. Romanda bunların hər biri var. Müəllifə görə sosial satirik janr daha üstündür.

İnsanın öz təbiətindən uzaqlaşması (qəhrəman Muradın amneziya vəziyyətində olması da, onun öz təbiətindən uzaqlaşması üçün vasitə ola bilər.), yadlaşma (elə həmin amneziya vəziyyətində də cəmiyyətdən uzaqlaşması, yadlaşması və hətta yaddaşsızlaşması belə - yenə də xəstəlik hesabına olsa belə - çünki bu artıq bir priyomdur), yeni antiutopik cəmiyyətdə gələcəyin qroteskvari təsviri əsərdə bir ideya raporudur. Qəhrəmanı mövcud olduğu cəmiyyət də, qurulan yeni gələcək də qane etmir. Başqa sözlə, Avropa, Avropa deyib də, orada da ümid, təsəlli tapa bilmir. Ə.Əkbərin məşhur əsərlərdən sitatlar gətirməsi (pastiş) də söz oyunu funksiyasına xidmət edir. Məs., əsərindən sitat gətirdiyi Corc Oruelin özü də antiutopik janrın nümayəndələrindən hesab olunur. T.Əlişanoğlu, hətta Muradı Corc Oruelin “1984” əsərinin qəhrəmanı ilə də müqayisə etməyə çalışır. Muradın sadə, adi insanların içindən çıxıb mücadilə aparmaq cəhdini bəyənmir və hətta Muradın qəhrəman kimi itməsini də sona qədər öz missiyasının öhdəsindən gələ bilməməsini də bununla bağlayır. Amma müasir romanda biz, belə qəhrəmanlarla tez-tez rastlaşırıq. Müasir romanın poetikasında baş verən dəyişikliklərdən biri elə məhz qəhrəmanla bağlıdır. Müasir obrazlar qəhrəmanlıqdan uzaqdırlar, bəzən də tənha və əzabkeş sadə adam rolunda görünürlər. Qəhrəmanların rolu daha çox qəhrəman-xarakter səviyyəsində qalır və özünün müsbət sovet stereotiplərindən fərqlənirlər, yazıçılar daha çox qəhrəmanlarını mənəvi mühakimə etməkdən imtina edirlər. Aslan Quliyevin “Sonuncu”, “Yaşıl təpələr üstündə buludlar”, M.Çəmənlinin “Ruhların üsyanı”, E.Hüseynbəylinin “On üçüncü həvari-141-ci Don Juan”, “Yol ayrıcında qaçış”, İ.Fəhminin “Akvalanq” və s. romanların qəhrəmanları da belədir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə roman janrının tipləri ilk dəfə qruplaşdırılır, onların təhlili verilir. O cümlədən, S.Rüstəmخانlının, A.Abbasın, Ə.Əkbərin romanları problemlə bağlı təhlil predmetinə çevrilir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən ədəbiyyat nəzəriyyəsi, o cümlədən müasir ədəbi proses və ədəbi tənqid fənninin tədrisində müəllim və tələbələr mənbə kimi istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Salamoğlu T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: Nurlan, 2012, 480s.
2. Кризисы основных литературных потоков на рубеже 80-х – 90-х гг.
(http://studopedia.net/1_22501_krizisi-osnovnih-literaturnih-potokov-na-rubezhe--h---h-gg.html)
3. Mustafa F. Roman janrının inkişaf trayektoriyası. //Azərbaycan jurnalı, 2013, №1, s.162-165
4. Утехин Н. Жанры эпической прозы. Л.: Изд-во АН СССР, 1982, 182 с.
5. Залыгин С. Замысел, работа, произведение // Вопросы литературы, 1973, № 4, с.165-166.
6. Изотов И. Проблемы советского исторического романа.- Автореф. дис. доктора филол.наук. М., 1972. - В надзаг. Моск.гос.пед. ин-т им.В.И.Ленина. с.39
7. Rüstəmhanlı S. Ölüm zirvəsi // Azərbaycan jurnalı, 2007, N 2, s.22-107
8. Akif Əli. Oz tariximizi biz özümüz yaradıırıq, özümüz də özümüzü quyuya salırıq // Alatoran jurnalı. 2010, №15, s.15-17.
9. Брызгалова Е.Н. Процессы игрореализации в современной массовой литературе (на материале романов Антона Чижана)//Научный диалог, 2012, № 3, 180 с
10. Əlişanoğlu T. Əndrəbadi bir kompozision.
<http://www.azadliq.org/content/article/24206780.html>

РЕЗЮМЕ

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ РОМАННОМ ЖАНРЕ

Маммадова Т.К.

Ключевые слова: роман, «Те кто делает бога убийцей», «Амнезия», «Вершина смерти».

В статье рассказывается о новых тенденциях в романном жанре, которые сегодня вышли на первый план, затрагивается вопрос о трансформации формы романа. Анализируются типы романов: информативно-публицистическое, семейно-панорамные и «миддл-литература». Уделено внимание романам «Вершина смерти» С.Рустамханлы, «Град» и «Те кто делает бога убийцей» А.Аббаса, «Амнезия» А.Акбера».

SUMMARY

NEW TENDENCIES IN MODERN NOVEL GENRE

Mammadova T.K.

Key words: novel genre, "Top of death", "Hail", "They who made the God to be killer", "Amnesia".

The article is about new prominent tendencies in Azerbaijan novel genre and here the problem of transformation of novel types are relatively classified. Informative publicist, family panoramic novels, and samples of "Middle-literary" which arise from compromise of mass and elite literature are analyzed.

In the article S.Rustamkhanli's "Top of death", A.Abbas's "Hail", "They who made the God to be killer", A.Akbar's "Amnesia" are looked out.

Daxil olma tarixi: İlk variant 31.03.2015
Son variant 20.04.2015

UOT 930

**1915-Cİ İLDƏ ŞƏRQİ ANADOLUDA ANTİOSMANLI ERMƏNİ QIYAMLARININ
TƏŞKİLİ HAQQINDA (Rusiya arxiv sənədləri əsasında)**

HƏSƏNOV HACI NURU oğlu ,
Azərbaycan MEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, t.ü.f.d.,
MƏHƏRRƏMOV ELMAR ƏLİ oğlu ,
Azərbaycan MEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, t.ü.f.d.
e-mail: elmarmaharram@mail.ru

Açar sözlər: Antiosmanlı, genosid, ermənilər, katolikos, canişin

Son yüz ildir ki, erməni təbliğatçıları və onların dəstəkçiləri bütün dünyaya car çəkib hamını inandırmağa çalışırlar ki, guya ki, 1915-ci ilin yazında Osmanlı imperiyasının Şərqi Anadolu bölgələrində «fağır», «zəhmətkeş», «dinc» ermənilərə qarşı Osmanlı dövlət qurumları tərəfindən çox genişmiqyaslı soyqırımı həyata keçirilmiş, nəticədə yüz minlərlə (bəzi erməni müəllifləri 1,5-2 mln. nəfərdən dəm vururlar) erməni qətlə yetirilmişdir. Biz bu kiçik yazıda nə ermənilərin «yüngül əli ilə» guya ki, soyqırımı məruz qalmış ermənilərin sayının zaman-zaman maya vurulmuş xəmir kimi şişib artmasından, nə erməni və ermənipərəst müəlliflərin istifadə etdikləri saxtakarlıqlardan, nə də Azərbaycan türk torpaqlarını qamarlayaraq özlərinə dövlət qurmuş erməni siyasətçiləri və ideoloqlarının «genosid» oyununda qazanmaq ümidində olduqları qazanclardan danışmaq fikrində deyilik.

Sovet rejiminin Azərbaycanda ağalığı dövründə Vətən tarixşünaslığı üçün bu mövzu üzərinə sarsılmaz tabu qoyulsa da, əks tərəfə tam hərəkət sərbəstliyi verilmiş, həmin tərəf dünya ictimaiyyətini aldatmaq, erməniləri məzlum zərərçəkənlər qismində qələmə verərək «vəhşi türk» obrazını yaratmaq, Türkiyədən torpaq və təzminat qoparmaq üçün minlərlə yalan və böhtanla dolu yazılar, kitablar və s. çap edilmiş (1, 2, 3, 6, 7 və b.), M.S.Ordubadı, M.Nəvvab, J.d.Malevil, E.Fayql kimi müəlliflərin əsərlərinin (7a, 8, 9 və b.) üzünü isə biz ancaq müstəqillik qazanandan sonra görə bilmişik.

Bu kiçik araşdırmada ancaq 1915-ci ildə Şərqi Anadoluda baş vermiş hadisələrin əvvəlcədən necə hazırlanması, orada yaşayan ermənilərin bu növbəti və genişmiqyaslı qiyamının necə və kim tərəfindən təşkil olunması, ibarətdən istifadə etsək, ilana necə zəhər verilməsinə işıq salan bir neçə arxiv sənədindən söhbət açmaq istəyirik.

Bəri başdan vurğulayıraq ki, 1914-cü illə tarixlənən bu dörd arxiv sənədinin heç birinin müəllifləri sırasında bir nəfər də olsun nə türk (nə Azərbaycan, nə də Anadolu türkü), nə də müsəlman yoxdur.

Beləliklə, Rusiya Federasiyasının Sankt-Peterburq şəhərində yerləşən Rusiya Dövlət Tarix Arxivinin 919 sayılı fondunun (İ.İ.Voronsov-Daşkovun fondu) 2-ci siyahısının 767 sayılı qovluğunda saxlanılan bu qiymətli sənədlərə belə bir ümumi ad qoyulubdur: «Türkiyədə erməni məsələsinə dair qeyd (Türkiyə Ermənistanının ərazisi, Kilikiya, San-Stefanodan 1914-cü ilədək erməni məsələsi). Əlavə edilib: erməni katolikosu «Kevorkun İllarion İvanoviç Voronsov-Daşkova məktubu, katolikosun Türkiyə ermənilərinə çağırışı və Voronsov-Daşkovun bu barədə xarici işlər nazirinə məktubu». Makinə ilə yazılmış 25 səhifəlik ilk sənəd rus dilində tərtib olunmuşdur. «Türkiyədə erməni məsələsi üzrə qeyd» olunan bu sənəd (4, 1-12b) bir neçə bölümdən (Türkiyə Ermənistanının ərazisi (4, 1-1 arx.), Kilikiya (4, 1 arx.-2 arx.) ermənilərin sayı (4, 2 arx – 4), erməni məsələsi (4, 4-13) bölümlərindən ibarətdir.

Haqqında danışdığımız sənədlərin üçünün konkret tarixi göstərilməyibdir. Lakin «Qeyd»in sonunda Osmanlı sultanının 1914-cü il 26 yanvar tarixli fərmanından danışılması (4, 12b), erməni katolikosu Kevorkun canişinə məktubunda «Böyük Avropa müharibəsindən söhbət

açılması (10, 13) katolikosun Türkiyə ermənilərinə müraciətində soydaşlarımızı Türkiyəyə qarşı Rusiyaya dəstək verməyə çağırması, habelə XİN-ə məktubu, xüsusən də katolikosun canişinə müraciətinin sonunda konkret tarixinin göstərilməsi (8 noyabr 1914-cü il) və sənədlərin İ.İ.Voronsov-Daşkovla əlaqədar olması həmin sənədlərin 1914-cü ilin sonu – 1915-ci ilin lap əvvəllərində (1915-ci il erməni qiyamınadək) tərtib olunduğunu sübut edir.

Həmin arxiv sənədlərindən ən iri həcmli olan «Qeyd»in üzərində dayanaq: digər sənədlər kimi bunun da məqsədi aydındır: bunu heç sənədin tərtibçiləri də (erməni katolikosluğu) gizlətmirlər. Belə ki, həmin sənədin sonunda bu arayış-qeydə yekun vuran müəlliflər açıqca yazırlar: «Beləliklə, erməni məsələsinin bütün tarixi, türk hökumət rejiminin (lap hay-küylü konstitusiya rejimi adı altında olsa da) mövcudluğu dövründə islahatların keçirilməsinə göstərilən bütün cəhdlər belə bir fikrə gətirib çıxarır ki, Türkiyədən erməni xalqının vəziyyətini yaxşılaşdıracağını gözləmək olmaz və erməni məsələsi radikal şəkildə və həmişəlik həll olunmasa, bu xalq məhvə məhkumdur.

Bu qədim xristian xalqının yeganə xilasını onun Türkiyə ağalığından tam azad edilməsi və erməni xalqının dəyişməz müdafiəçisi olan Böyük Rusiyanın protektoratlığı altında Ermənistanda (! – H.H., E.M.), yəni *altı vilayətdə* və onlarla üzvi şəkildə bağlı olan *Kilikiyada* (kursiv bizimdir; hörmətli oxucu, «dil çaşar, düzünü deyər») ifadəsini xatırlayaq; katolikos Ermənistanın yerini çox düzgün göstərir – Ermənistan deyilən məfhumun indiki Ermənistan Respublikasının ərazisinə – əzəli Azərbaycan torpaqlarına heç bir dəxli yoxdur: Ermənilərin qeyri-Asiya xalqı olduğu, onların hətta Şərqi Anadoluya gəlmə (Frakiyadan, e.ə. II minillikdə) olduqlarını obyektiv tədqiqatçıların hamısı qəbul edirlər – H.H., E.M.) muxtariyyətin tətbiq edilməsidir» (4, 12^a arx- 12^b).

İmperiyaya sadıq təbəəlik hissələrini mümkün qədər məzlumcasına ifadə etməkdə xüsusi canfəşanlıq edən erməni belə həqiqəti dilə gətirməkdə ermənilərə qarşı necə «səhv etdiyinin» fərqi var bilməyib.

Geniş həcmli «Qeyd»in bizim üçün maraqlı olan digər bir məlumatına həmin sənədin «Ermənilərin sayı» adlı ikinci bölümündə rast gəlirik. Həmin bölmədə «Qeyd»in müəllifi(ləri) yenə də erməni mənbəyinə – Konstantinopol erməni patriarxlığına əsaslanaraq, 1912-ci ildə ermənilərin iddiasında olduqları, 1915-ci il erməni qiyamının qaldırıldığı 6 Osmanlı vilayətində erməni və digər xristian əhalisinin sayını verir: Ərzurumda – 215000, Vanda – 185000, Bitlisdə – 180000, Mamurat-ül-Əzizdə – 105000, Sivasda 165000, «cəmisi 1.018.000 nəfər». «Qalan xristianların (nestorianlar və yunanların) sayı 165000 nəfərdir; cəmisi xristianlar 1183000 nəfər» (4, 4 arx).

Daha sonra «Qeyd» müəllifləri etiraf edirlər ki, həmin vilayətlərdə 666000 türk, 424000 kürd, 88000 digər müsəlman (cəmisi 1178000 nəfər) var.

İstanbul patriarxatlığının məlumatlarına görə 1912-ci ildə Kilikiyada 407000 erməni var idi (4, 4 arx.). Deməli, 6 vilayətdə cəmisi 1,01 mln. nəfər erməni yaşayırdısa, hətta Kilikiya ermənilərini də (407000 nəfər) buraya əlavə etdikdə onların sayının, ermənilərin öz məlumatlarına görə, cəmisi 1425000 nəfər olduğunu, erməni qiyamlarında, onların cəbhə yaxınlığında təxribat və casusluqlarından cana gələn, yerli kişisiz qalmış müsəlman kəndlərini erməni quldurlarının qarət və qətlərindən xilas etmək məqsədilə erməniləri buradan imperiyanın müharibədən uzaq bölgələrinə kütləvi köçürülməsindən sonra yeni yaşayış yerinə gəlib çıxmış ermənilərin sayının 900000 nəfəri keçdiyini nəzərə alsaq, onda çıxırqan erməni carçıları 1,5 mln. erməni meyitini haradan «qazıb çıxarırlar»?!

Bu, məsələnin bir tərəfi. Keçək əsas mətləbə: bu vilayətlərdə yaşayan erməniləri təbəələri olduqları Osmanlı dövlətinə qarşı qanunsuz qiyamlara kim təhrik edib, onları çörəyini yeyib suyunun içdikləri, torpağında yaşadıkları dövlətə qarşı təxribatlara, bu dövlətin düşmənlərinin xeyrinə casusluğa kim sürükləyib? 1915-ci ilin yazında Şərqi Anadoludakı fəlakət və faciələrin, həm türk-müsəlman, həm də erməni xalqının faciələrinin əsl təşkilatçıları kimdir?

Bu sualların cavablandırılması, əsl qatillərin müəyyənləşdirilməsi baxımından növbəti üç

sənəd çox qiymətlidir. Odur ki, onların mətnini, demək olar ki, ixtisar etmədən, əziz oxucular, sizin ixtiyarınıza vermək istəyirik.

Bunlardan birincisi «bütün ermənilərin Ali Katolikosu» V Kevorkun «Müqəddəs Eçmiədzin» monastırından o zamankı Qafqaz canişini qraf İ.İ.Voronsov-Daşkova ünvanlandığı 8 noyabr 1914-cü il tarixli müraciətidir (10, 13-14 arx.). Sənəd paralel olaraq iki dildə - rus və erməni dillərində tərtib edilib. Katolikosun canişinə məktubunun rus variantının Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsini sizlərə təqdim edirik:

“Əlahəzrət imperatorun Qafqazdakı canişini alihəzrət general adyutant qraf cənab İllarion İvanoviç Voronsov-Daşkova

Alihəzrət, möhtərəm qraf İllarion İvanoviç!

Dini etiqaadı və milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün Rusiyanı vahid və möhtəşəm vətənpərvərlik ruhu ətrafında birləşdirmiş Böyük Avropa müharibəsi Qafqazın hüdudlarına gəlib çıxmışdır.

Türk donanmasının bizim Qara dəniz sahillərimizə xaincəsinə hücumu nəticəsində Qafqaz sərhədində hərbi əməliyyatların başladığı vaxtdan etibarən Türkiyə ilə başlıca müharibə meydanı Türkiyə Ermənistanıdır və şübhə yoxdur ki, başlanmış dəhşətlər gələcəkdə daha da artaraq özü ilə əzabkeş erməni xalqına saysız-hesabsız və görünməmiş fəlakətlər gətirəcəkdir.

Türk hakimiyyəti, qoşunları, – xüsusən də qeyri-nizami qoşunlar və fanatikleşdirilmiş kütlələr tərəfindən erməniləri insan təxəyyülünün, çətin ki, təsəvvür edə biləcəyi sarsıntılar gözləyir.

Lakin bu müharibənin həm də şərq məsələsini qəti həll edəcəyinə və ermənilərin çoxəsrlik əzablarına son qoyacağına da mənim inamım böyük və sarsılmazdır.

Mənimlə bərabər bütün erməni xalqı da həmin inamla yaşayır.

Ermənilərin ruh yüksəkliyi çox böyükdür və mən də erməni xalqının mənəvi başçısı kimi dərin razılıq hiss edirəm və şahidlik etməyə xoşbəxtəm ki, mənim geniş dindarlar kütləm, ermənilər, Türkiyə Ermənistanının vəziyyətinə münasibətdə yekdildirlər, Rusiyanın hərbi əməliyyatlarını həyəcanla izləyirlər və rus xristiansevər döyüşçülərinə ürəkdən qələbə diləyirlər, bu silahın hər bir uğuru onların (ermənilərin – H.H., E.M.) ürəyini sevinclə döyünməyə məcbur edir.

Ermənilər vətənpərvər bəyanatlardan sonra sözdən işə keçərək, nə həyatlarını, nə də var-dövlətlərinə heyifslənməyərək bir nəfər kimi Rusiya mənafeələrinin müdafiəsinə, igid rus döyüşçülərinin köməyinə qalxdılar.

Xalqın ruh yüksəkliyi dalğası qalxaraq getdikcə Rusiya üçün bu möhtəşəm məqamda hər hansı qurbanlar, hətta ən ağır qurbanlar qarşısında geri çəkilməyən bütün erməniləri əhatə edir.

İndi erməni xalqının diqqət və qayğısı Türkiyə ermənilərinə cəmləşib.

Son rus-türk müharibəsindən etibarən, İmperator hökumətinin (Rusiya hökuməti nəzərdə tutulur – H.H., E.M.) Avropa dövlətləri ilə birlikdə gördüyü tədbirlərin hamısı birlikdə Türkiyə ermənilərinin qismətini yaxşılaşdırmaq baxımından müsbət nəticələr verməmişdir.

Ancaq məcburetməyə tabe olmağa qadir olan Türkiyə ona təklif olunan erməni islahatlarını qəbul etmək istəməmiş və öz mədəni qüvvələrinə görə qəbul edə bilməmişdir.

Türkiyə Ermənistanındakı islahatların çoxillik tarixi erməni xalqının bu islahatlara inamını qırmışdır. Bu xalq belə bir qəti əminliyə gəlmişdir ki, ancaq Rusiya Türkiyə Ermənistanında millətin (erməni millətinin – H.H., E.M.) fiziki və mədəni inkişafını təmin edə bilər.

İndi, bütün Rusiya və müzəffər rus qoşunları ilə birlikdə ermənilərin ümumi düşməne qarşı mübarizədə öz bütün qüvvələrini səfərbər etməli olduqları bir zamanda, bizim Hökmdar İmperatorumuzun adından Türkiyə ermənilərinə müraciətin elan olunması, bu ermənilərə Türkiyədəki ermənilərin vəziyyəti məsələsinin qəti və dönməz şəkildə həll etməyin vaxtının gəlib çatdığını və erməni xalqına bir üzvi tam halında birləşdirilmiş 6 Türkiyə Ermənistanı vilayətində (Van, Ərzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbəkir və Xartum) və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Kilikiyada Böyük Rusiya tərəfindən muxtariyyət veriləcəyini, bununla da əsrlər boyunca

Türkiyə əsarəti altında inləmiş xristian xalqlarının azad edilməsi üzrə Rusiyanın tarixi missiyasının başa çatacağını təlqin edilməsi yaşadığımız tarixi məqamın məğzində tamamilə müvafiqdir.

Sizin can sağlığınız və uzun ömürlülüynüzü Uca Yaradandan qızgın şəkildə təvəqqe edən, Siz Alihəzrətin səmimi duaçısı olan bütün ermənilərin Ali Patriarxı Katolikos V Kevork.

Müqəddəs Eçmiədzin monastrı №1720, 8 noyabr 1914-cü il».

Başdan ayağadək erməni yaltaqlığı, hiyləgər xəyanətkarlıqla və təcavüzkar təhrik ruhu ilə isladılmış bu mənfur kilsə məktubu ilə birlikdə canişinə Rusiya imperatorunun adından Türkiyə ermənilərinə ünvanlanacaq müraciətin aşağıdakı mətni də təqdim edilmişdir (5, 16):

«Türkiyə ermənilərinə

Xristian xalqlarının əsl sıxışdırıcısı olan Türkiyə xaincəsinə Rusiya üzərinə hücum etmişdir.

Bu həyasızlığa cavab olaraq, əldə silah çox qədim zamanlardan bəri erməni xalqının beşiyi olmuş ölkəyə ayaq basmışıq.

Ermənilər! Siz çox uzun müddət dözülməz türk zülmü altında əzab çəkmisiniz, ancaq indi igid rus qoşunlarının zəfər yürüşü Allahın köməyi ilə sizə çoxəsrlik əsarətdən azadlıq gətirir.

Rus torpağının Hökmdar Başçısı erməni xalqına altı erməni vilayəti və ayrılmaz şəkildə onunla bağlı olan Kilikiyada Böyük Rusiyanın güclü protektoratı altında Ermənistan muxtariyyətinin yaradılmasına təminat verir.

Erməni xalqı qonşu xalqlarla azad birgə yaşayışda və o xalqların hüquqlarına əməl edilməklə milli dirçəlişin yeni erasına qədəm qoyacaqdır.

Ermənilər! Siz uzun müddət zülm çəkibsiniz, lakin azadlıq və sülh şüalarının sizi işıqlandıracağı gün yaxındadır.

Qoy Allah-təala haqq işi uğrunda mübarizədə qələbəyə çatdırsın!».

Bu «bir budağa çıxıb min budağı silkələyən» müraciətdə təkcə müharibənin başlanması günahı, ermənilərin bütün «müsibətlərinin» başlıca səbəbləri Osmanlı imperiyasının üstünə yüklənilmiş, həmçinin Şərqi Anadoludakı 6 vilayət və Kilikiyada ermənilərə Rusiyanın möhkəm himayəsi altında muxtariyyət yaradılacağı barədə vədlər verilməklə Türkiyə erməniləri öz dövlətlərinə qarşı çıxışlara təhrik olunur, onlar qiyama çağırılırdılar. Bu, erməni-rus birliyinin XIX əsrdə dəfələrlə sınadığı bir silah, üsul idi.

Müharibəyə, demək olar ki, hazırlıqsız gəlirəm və bir neçə cəbhədə müharibə aparın Rusiya üçün bu imkan əldən vermək olmazdı. Odur ki Qafqaz canişini bu erməni itaətpərəstliyindən dərhal istifadə etməyi qərar alaraq təcili vəsatətlə imperiyanın xarici işlər nazirinə müraciət edir (11,17):

«Katalikos Hökmdar İmperatorun adından Türkiyə ermənilərinə aşağıdakı müraciətin elan olunması barədə vəsatətlə mənə müraciət etmişdir (Burada yuxarıda gətirdiyimiz müraciətin tam mətni təkrarlanır – H.H., E.M.).

Çağırışın mətnini, habelə bunun nəşrinin nə qədər vaxtında olub-olmaması məsələsini Siz zati-alinin ixtiyarına verməklə yanaşı, öz tərəfimdən bildirirəm ki, belə müraciətlə çıxış etməyi tamamilə mümkün sayıram, lakin daha az müəyyən formada, yəni «Türkiyə ermənilərinə Böyük Rusiyanın güclü himayəsi altında Muxtar Ermənistanın yaradılmasına təminat verməyi» vəd etməklə yanaşı müraciətin dördüncü abzasından [muxtariyyətin] dəqiq hüdudlarını çıxartmaq lazımdır, çünki belə muxtar dövlətin, xüsusən də Kilikiyanı da ora daxil edilməsi ilə, yaradılması çətin ki, bizim müttəfiqlərimizlə razılıq əldə edilməmiş bizim tərəfimizdən reallaşdırıla bilsin.

Ayın 26-da buraya gələcək Hökmdar İmperatora məruzə etmək üçün Siz zati-alilərin tərəfindən mümkün qədər tez cavab gözləyəcəyəm.

General-adyutant».

Bu, doğrudan da, imperiyanın maraq və mənafeələrini gözləyən, eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərdən yaxşı baş çıxaran, Yaxın Şərqdə, Ön Asiyada Rusiyanın siyasətini qısqançlıqla izləyən Avropa nəhənglərinin mövqeyini düzgün qiymətləndirə bilən ağıllı, tədbirkeş və hiyləgər Rusiya siyasətçisinin – Qafqazın sondan ikinci canişininin mövqeyi idi.

Sankt-Peterburq arxivlərindən birində saxlanılan, fransız dilində olan qaynaqda isə deyilir (12, 18):¹ «Təşviqatçı erməni dairələri və «Hnçak» erməni komitəsi Osmanlı imperiyasının ucqarlarında və Ərzurumda iğtişaşlar törətməyə hazırlaşırlar. Onların bu iğtişaşları davam etdirmələri ictimai sabitliyi pozacaqdır».

Bu sonuncu sənədin nə müəllifi, nə ünvanı, nə də tarixi, çox təəssüf ki, göstərilməsə də, onun yuxarıda gətirdiyimiz təcavüzkar, təhrikedici sənədlərlə unison səsləndiyi, eyni ruhda kökləndiyi göz qabağındadır.

Beləliklə, bu mötəbər sənədlərə söykənərək, 1915-ci ilin yazında Şərqi Anadoluda törədilmiş erməni qiyamları, onun gedişi və ardında baş vermiş çox ağırlı və dəhşətli faciələr barəsində aşağıdakı yığcam nəticəyə gəlirik:

1915-ci ilin yazında Şərqi Anadoluda qaldırılmış antisosmanlı erməni qiyamlarının təşkilatçıları, həmin hadisələrin gedişi və sonrakı kütləvi köçürmələr zamanı müsəlman və xristian əhalisi içərisində baş vermiş çoxsaylı insan itkilərini, törədilmiş cinayətlərin birinci təşkilatçısı Eçmiədzin erməni katolikosluğu və Rusiya hakimiyyət orqanları başda olmaqla ermənilərin özləri və onların havadarları olmuşdular.

Elmi yeniliyi: Məqalədə 1915-ci ildə Şərqi Anadoluda antisosmanlı erməni qiyamlarının təşkili haqqında geniş məlumat verilir və bununla bağlı 1914-cü ildə hazırlanmış dörd arxiv sənədi tədqiqata cəlb edilir.

Təbii əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə və istərsə də digər təhsil müəssisələrində möhtəbər bir mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aivazian Armen. The Armenian Rebellion of the 1720 s. and the Threat of Genocidal Reprisal. Center for Policy Analysis, American University of Armenia. Yerevan, 1997
2. Барсегов Ю.Г. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т.1, М., 2003.
3. Геноцид армян в Османской империи. //Под ред. М.Т.Нерсисяна. Ереван: Айастан, 1983. 704 с.
4. Записка по армянскому вопросу в Турции – ГИА РФ, ф. 919, оп.1, д.767, л.1-12^б.
5. «К армянам Турции». Текст обращения российского царя. // ГИА РФ, ф. 919, оп.2, д.467, л.16.
6. Киракосян Дж. Западная Армения в годы первой мировой войны. Ереван: ЕГУ, 1971, 479 с.
7. Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван: Айастан, 1989, 495 с.
- 7а. Малевил Жорж де. Армянская трагедия 1915 года. Баку: Elm, 1990, 128 с.
8. Мəmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər. Bakı: Qafqaz, 2007, 184 s.
9. Mirmöhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Şuşa, 1993, 128 s.
10. Письмо католика всех армян Кеворка V к наместнику Кавказа И.И.Воронцову-Дашкову от 8 ноября, 1914, ГИА РФ, ф.919, оп.2, д.767, л.13-14 об.
11. Срочное ходатайство Кавказского наместника к министру иностранных дел Российской империи от ноября 1914, ГИА РФ, ф.919, оп.2, д.767, л. 17-17 об.
12. Fransız dilində məlumat. ГИА РФ, ф.919, оп.2, д.767, л. 18.

¹ Yeri gəlmişkən, həmin sənədin tərcüməsinə görə A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun çox zəhmətkeş və savadlı doktorantı Hökumə xanım Abbasovaya dərin təşəkkürümüzü bildiririk – H.N., E.M.).

РЕЗЮМЕ
ОБ ОРГАНИЗАЦИИ АНТИОСМАНСКИХ АРМЯНСКИХ МЯТЕЖЕЙ В
ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ В 1915 ГОДУ
(на основе архивов Российской Федерации)
Гасанов Г.Н., Магеррамов Э.А.

Ключевые слова: *Восточная Анатолия, геноцид, армяне, католикос, наместник*

В настоящей статье на основании достоверных архивных материалов, обнаруженных в Государственном Историческом Архиве Российской Федерации в г. Санкт-Петербурге, рассматриваются действия армяно-царской коалиции в организации и разжигании армянских мятежей, направленных против османских властей в Восточной Анатолии весной 1915 года.

SUMMARY
ABOUT ANTIOTTOMAN ARMENIAN REVOLTS IN EASTERN ANATOLIA IN 1915
(on the basis of the documents of the Russian Federation Archives)
Hasanov H.N., Maharramov E.A.

Keywords: *Antiottoman, genocide, the Armenians, the Catholicos, the governor*

In this paper, on the basis of reliable archival materials found in the State Historical Archives of the Russian Federation in St. Petersburg, the actions of the royal Armenian coalition in organizing and inciting the Armenian rebellions against the Ottoman authorities in eastern Anatolia in the spring of 1915 are analysed.

Daxil olma tarixi: İkkin variant 02.04.2015
Son variant 20.04.2015

UOT341.1

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARLA
SOSIAL-HÜQUQİ SAHƏDƏ ƏMƏKDAŞLIĞI**

MEHDİYEVA GÜLNARƏ FƏXRƏDDİN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, böyük laborant

e-mail: gulnare80@gmail.com

Açar sözlər: təşkilat, əməkdaşlıq, hüquq, siyasət, konvensiya

Müasir dövrdə ümumbəşəri və qlobal problemlərin həlli ayrılıqda götürülmüş bir və ya bir neçə dövlətin fəaliyyətindən deyil, dünya dövlətlərinin bu istiqamətdə birgə səylərindən asılıdır. Bu cəhət planetimizdə dövlətlər arasında yeni münasibətlərin, əməkdaşlıq formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Dövlətlərarası əməkdaşlığın getdikcə geniş yayılan bir forması beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə gerçəkləşdirilən əməkdaşlıqdır. Siyasi, iqtisadi, hüquqi, mədəni, sosial və digər sahələrdə dövlətlərarası münasibətlərin inkişaf etməsi müxtəlif növ dövlətlərarası təşkilatların yaranmasının mühüm obyektiv şərti, bu təşkilatların sayının getdikcə artmasının əsas səbəbidir. Beynəlxalq təşkilatların konkret sahələrdə dövlətlərlə əməkdaşlığı ölkənin həmin sahədə inkişafına təkan vermək, problemləri aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasının sosial- hüquqi siyasətinin formalaşmasında beynəlxalq təşkilatların – dövlətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının da müəyyən rolu var. Sosial siyasət sahəsində Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq təşkilatları üç qrupa bölmək olar: [1, s.43] 1. BMT və onun orqanları, BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları; 2. Regional dövlətlərarası təşkilatlar; 3. Qeyri-hökumət təşkilatları

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqda aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: 1. Tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqələr beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına uyğun olmalıdır; 2. Əməkdaşlıq həqiqi beynəlxalq müqavilələrə tam uyğun olmalıdır; 3. Pacta sunt servanda prinsipinə, yəni razılaşmaya əsasən götürülən öhdəliklər yerinə yetirilməlidir; 4. Tərəflər arasında əməkdaşlıq bütün cəmiyyətə və Azərbaycan xalqının milli mənafələrinə uyğun olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının sosial - hüquqi siyasətinin aparılması zamanı beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqda bir çox dövlət orqanları yaxından iştirak edir. Müəyyən sosial-hüquqi proqramlarda birgə iştirak etmək, qarşılıqlı məsləhətləşmələr aparmaq, ekspert nümayəndələrinin mübadiləsini həyata keçirmək və başqa bu kimi sahələrdə əməkdaşlıq planlı şəkil almışdır. Respublikada qanunvericilik bazasının yaradılması, beynəlxalq təşkilatların sənədlərinin ratifikasiya olunması, yeni beynəlxalq sənədlərin yaranmasında iştirak etmək Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığında mühüm yer tutur. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin formalaşmasında beynəlxalq təşkilatlar ilə əməkdaşlığın aşağıdakı əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək olar: [2, s.59] 1. Dövlətin sosial təminat sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin etmək; 2. Sosial xidmətlər, xüsusən səhiyyə, təhsil sahəsində dövlətin fəaliyyətinin səmərəsini artırmaq; 3. Əmək münasibətlərini beynəlxalq əmək standartlarına uyğun olaraq tənzimləmək və mülki hüquq sahəsinə müdaxilə edərək onun beynəlxalq xüsusi hüquq səviyyəsinə qaldırılmasını təmin etmək.

Beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr, o cümlədən sosial sahədə əlaqələr ölkənin müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra yaranmışdır. Bu əlaqələr zaman keçdikcə inkişaf etmişdir. Aydın ki, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr, bir qayda olaraq bu təşkilatlara üzvlükdən sonra başlanır. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin ilk mərhələsi BMT və onun ixtisaslaşmış qurumları ilə münasibətlərin yaradılması ilə səciyyələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövr Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kəskin şəkil aldığı, keçmiş ittifaq səviyyəsində

münasibətlərin tam aydınlaşmadığı bir dövr olmuşdur. Müharibə şəraiti ilə əlaqədar qaçqın və məcburi köçkünlərə humanitar yardımların göstərilməsi yalnız BMT xətti ilə deyil, həmçinin digər humanitar təşkilatlar vasitəsilə də həyata keçirilirdi. BMT ilə əməkdaşlıq ilk dövrlərdə siyasi və ölkəyə humanitar yardımların göstərilməsi sahəsində olmuşdur. Qadın hüquqlarının qorunması sahəsində real vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikası ilə BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları arasında əlaqələr təhsil sistemi və kadr hazırlığı, ailənin planlaşdırılması strategiyası, uşaqların və anaların sağlamlığının qorunması, qadınlar üçün əlavə iş yerlərinin açılması kimi proqramların həyata keçirilməsi prosesində reallaşdırılır. İnsan hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının BMT sistemi təşkilat və orqanları ilə əlaqələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: [3, s.94] 1. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələr sisteminə qoşulma; 2. İnsan hüquqlarının pozulması faktlarının üzə çıxarılması və onların aradan qaldırılması sahəsində əməkdaşlıq; 3. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələr əsasında Azərbaycanda qanun yaradıcılığının həyata keçirilməsi; 4. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin hazırlanmasında, bu sahəyə dair konfrans və toplantılarda iştirak; 5. BMT və onun ixtisaslaşmış qurumlarının insan hüquqları üzrə həyata keçirdiyi texniki əməkdaşlıq proqramlarında fəal iştirak.

BƏT (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) qaçqınların və köçkünlərin məşğulluq problemləri üzrə iş aparır. YUNESKO tərəf edilmiş yaşayış yerlərindəki maddi-mədəniyyət abidələrinin qorunması, qeydə alınması, mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı səhiyyə və sağlamlıq məsələlərini nəzarət altına alır, immunlaşdırmanın keçirilməsini təşkil edir. YUNISEF-in Azərbaycan Respublikasındakı fəaliyyətinin araşdırılması bu təşkilatın respublikadakı işinin 3 istiqamətini ayırmağa imkan verir: 1. Səhiyyə sahəsində islahatlar; 2. Təhsil sahəsində islahatlar; 3. Müharibə və millətlərarası münaqişədən, iqtisadi böhrandan, dağıntılardan zərər çəkmiş uşaqların psixoloji reabilitasiyası.

Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatda olduğu kimi, digər sahələrdə də yeni-yeni problemlər meydana çıxmışdır. Bu vəziyyət özünü sosial sahədə də kəskin şəkildə göstərmişdir. Mövcud iqtisadi əlaqələrin qırılması əhalinin məşğulluq sferasında ciddi dəyişikliklər yaratmışdır. Keçmiş ittifaqın vahid siyasi məkanına hesablanmış bir çox istehsal müəssisələrinin fəaliyyəti tədricən zəifləyərək, nəhayət, tam dayanma vəziyyətinə gəlib çıxmışdır. Əlaqələrin pozulması səhiyyə, təhsil, mədəniyyət sahələrinə də əsaslı təsir göstərmişdir. İqtisadi tənəzzül yaşayış yerlərindəki vəziyyətin və məişət şəraitinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında sosial sahədə dəyişiklik yaradan əsas səbəblərdən biri də respublika ərazisində regional münaqişə ocağının genişlənməsidir. Əmək və məşğulluq şəraiti sosial problemlərin həllində aparıcı mövqedə durur. BMT-nin BƏT ixtisaslaşmış qurumu bilavasitə əmək problemləri sahəsində fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasını bu qurum öz sıralarına 1992-ci il mayın 19-da qəbul etmişdir. Toplanmış materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının BƏT-lə əməkdaşlığı qanun yaradıcılığı və tövsiyələrin qəbul edilməsi sahəsində daha güclüdür. Lakin işin texniki istiqamətdə əməkdaşlıq sahəsinə keçirilməsi zəruridir. Məlumdur ki, BƏT öz fəaliyyətini iqtisadi sahədə iş görənlərin ixtisaslaşmış qurumlarla əlaqələndirir. BƏT ekspertlərinin Azərbaycan Respublikasına ilk gəlişi 1993-cü ilə təsadüf edir. BƏT-in Əməyin Statistika Departamentinin direktoru F.Mehranın başçılıq etdiyi ekspertlər qrupu Milli uçot və statistika sisteminin təkmilləşdirilməsində, onun beynəlxalq norma və standartlara uyğunlaşdırılmasında respublika ilə əməkdaşlıq məsələlərini də müzakirə etmişlər. Əlbəttə, bu cür işlərin həlli də vacibdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, konkret proqram və layihələr üzrə əməkdaşlıq sosial problemlərin aradan qaldırılmasında daha effektiv vasitədir. Azərbaycan Respublikası ixtisaslaşmış qurumlarla əlaqələrində bu istiqaməti ön plana çəkməlidir.

Azərbaycan Respublikasında işsizlik hazırda ön plana çıxmış sosial problemlərdən biridir. İşsizliyin artım tempi Qarabağ münaqişəsinin həllində, fəaliyyətdə olan müəssisələrin işinin davam etməsindən, onların özəlləşdirilməni və yenidən qurulmasından, yeni iş yerlərinin

açılmasından, müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsindən və s. asılıdır. İşsizlik problemlərinin həllində BƏT-in məşğulluq mərkəzi yaratmaq təcrübəsindən istifadə etmək yaxşı nəticələr verə bilər. İxtisaslaşmış qurumların həm təşkilati, həm də əməli yardımını əsasında əmək birjasının yaradılması da bu sahədə müəyyən irəliləyişə səbəb olacaqdır. Azərbaycan Respublikasında əmək və məşğulluq sahəsində çoxplanlı fəaliyyət iqtisadi artım tempinin yüksəldilməsini, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, əhəlinin bütün təbəqələrinin baza sosial xidmətlərlə təmin olunmasını əhatə etməli və bütün məsələlərin həllində BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Azərbaycan Respublikası ilə BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları arasında məşğulluq sahəsində yaxın gələcəkdə ciddi dəyişikliklərin baş verəcəyinə ümid yaradır. Göstərilən məsələlərin hər biri üzrə əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün real addımların atılması, texniki yardım proqramlarının həyata keçirilməsi hazırkı dövrün əsas vəzifələrindən biri olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının BMT-yə daxil olduğu 1992-ci ildə respublikanın Dünya Səhiyyə Təşkilatı ilə əlaqələri olduqca zəif olmuşdur. 1993-cü ilin 18-20 martında Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyəti DST-nin Danimarkada keçirilən və vaksinlərlə təminat probleminə həsr olunmuş müşavirəsində iştirak etmişdir. Müşavirədə difteriyaya qarşı nəzərdə tutulmuş vaksinlərin göndərilməsi sahəsində əməkdaşlığın təşkili məsələləri müzakirə olunmuşdur.

DST-nin ümumi proqramı çərçivəsində həyata keçirilən «Ana və uşaqların sağlamlığının mühafizəsi və ailənin planlaşdırılması» proqramı səhiyyə sahəsində bir sıra məsələlərin həllində üzv dövlətlərə yardımını əhatə edir. 1996-2000-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş bu proqram əsasında ana və uşaqların sağlamlığının mühafizəsi, ailənin planlaşdırılması və digər məsələlər həyata keçiriləcəkdir. BMT-nin DST ixtisaslaşmış qurumu, YUNİSEF və Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin işinin əlaqələndirilməsi nəticəsində 1995-1996-cı illərdə respublikada həyata keçirilmiş immunlaşdırma kompaniyası müvəffəqiyyətlə başa çatmışdır. 1995-ci ildə aparılmış immunlaşdırma difteriya xəstəliyi ilə yoluxmanın beş dəfə azalmasına səbəb olmuşdur. 1996-cı ildə YUNİSEF xətti ilə respublikaya Fransa, İsveçrə, İtalya, Hindistan və Macarıstan peyvənd materialları gətirərək, bütün bölgələr üzrə iki yaşından qırx yaşınadək əhəli arasında immunlaşdırma işləri aparılmışdır. Səhiyyə problemlərinin həllində DST-nin ən çox əməkdaşlıq etdiyi təşkilat YUNİSEF-dir.

BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları ilə sosial sahədə əməkdaşlıq məsələlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik. Müasir dövrün əsas problemlərindən biri olan məşğulluğun yaxın gələcəkdə Azərbaycan Respublikası üçün real çətinliklərdən birinə çevrilə bilməsi ehtimalı vardır. Məşğulluq problemi sahəsində fəaliyyət göstərən BƏT ixtisaslaşmış qurumu ilə əlaqələr müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbulu və respublikanın bu təşkilatın konvensiyalarına qoşulması sahəsində uğurlu həll olunmuşdur. Respublikada əlaqələrin bu istiqamətinə fikir verilmiş, BƏT-lə işsizliyin aradan qaldırılması sahəsində əməkdaşlıq məsələlərinə isə diqqət yetirilməmişdir. Azərbaycan Respublikasının BMT-nin DST ixtisaslaşmış qurumu və YUNİSEF təşkilatı ilə əməkdaşlıq respublikada immunlaşdırmanın yüksək səviyyədə keçirilməsinə, respublika tibb işçilərinin bu sahədəki təcrübənin artmasına, bir sıra yolxucu xəstəliklərlə xəstələnmə hallarının, uşaq ölümünün sayının azalmasına səbəb olmuşdur. DST və YUNİSEF-lə əməkdaşlıq respublika alimlərinin təbabətin müxtəlif sahələrinə aid beynəlxalq elmi konfrans, simpozium və seminarlarda iştirakına şərait yaratmış, belə toplantıların Azərbaycan Respublikasında təşkil olunmasını ənənə halına salmış, elmi biliklərin mübadiləsi üçün geniş imkanlar açmışdır.

Xalqların təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığını genişləndirmək yolu ilə sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə xidmət göstərən YUNESKO ilə Azərbaycanın əlaqələri öz tarixinə görə respublikanın BMT-yə daxil olduğu dövrdən əvvəlki illərə təsadüf edir. [4, s.76] Suveren Azərbaycan Respublikasının YUNESKO ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi isə 1993-cü ilin ikinci yarısından başlamışdır. Artıq YUNESKO Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatlarının keçirilməsində iştirak etməklə yanaşı, təhsil, elm və mədəniyyətlə bağlı bir sıra

digər proqramlar üzrə də respublikamızla əməkdaşlığa başlamışdır. «Xəzər dənizinə dair regionlararası layihə»nin işlənilib hazırlanması bu təşkilatın proqramına daxil edilmişdir. Beynəlxalq hidroloji proqram YUNESKO tərəfindən hələ 1975-ci ildə hazırlanmışdı. Bu proqram çərçivəsində mütəxəssislər üçün beynəlxalq hidrologiya kursları təşkil olunur. YUNESKO-nun fəalliyət dairəsində əsas yerlərdən birisini informasiya proqramı tutur. 1993-cü ilin noyabrında Hindistanın Bombay şəhərində YUNESKO-nun informasiya proqramı çərçivəsində keçirilmiş Cənubi, Mərkəzi, Cənub-Şərqi Asiya və Sakit okean ölkələri üzrə regional informasiya şəbəkəsi yaradılması problemlərinə həsr olunmuş müşavirədə Azərbaycan Respublikasının bu şəbəkəyə qoşulması və peyk rabitəsi ilə təmin olunması barədə qərar qəbul edildi. Həmin qərarın həyata keçirilməsi prosesində Azərbaycan Respublikasının BMT-nin başqa bir ixtisaslaşmış qurumu olan Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı ilə əməkdaşlığı üçün real zəmin yarandı.

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əlaqələrin qurulması istiqamətində ilk addım 1992-ci ildə atılmışdır. Həmin ilin yanvarında respublikamızın bu qurumda xüsusi dəvət olunmuş statusunu alması üçün Avropa Şurasına müraciət edilmişdir. Lakin həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasına həmin status verilməli idi. Bu, bir tərəfdən, Avropa Şurasının özünün Qafqaz regionuna kimi genişlənməyə hazır olmaması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, həmin dövrdə təşkilatın respublikamıza münasibəti ilə izah olunmalıdır. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əlaqələr kifayət qədər yüksək səviyyədə qurula bilmədi. Ölkənin bu möhtəbər təşkilata üzvlüyü ciddi cəhdlər və uzunmüddətli iş sayəsində başa gəlmişdir. Bu məsələlər elmi ədəbiyyatda əsasən öz əksini tapmışdır. 1992-1993-cü illərdə Avropa Şurası ilə əlaqələr əsasən Dağlıq Qarabağ münaqişəsini, onun səbəblərini aradan qaldırmaq məqsədinə köklənmiş və bu sahəyə möhtəbər qurumun diqqəti qismən cəlb edilmişdi. Ermənistanla münaqişədə respublikamızın hərbi əməliyyatların dayandırılması və atəşkəsin əldə edilməsinə yönəlmiş fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasının yaxınlaşmasına müsbət təsir verdi, Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq üçün yeni üföqlər açdı. 1994-cü ildən başlayaraq Avropa Şurası ilə əlaqələr genişlənməyə başlandı.

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında yaranmış əlaqələr təşkilatın müxtəlif təsisatlarının nümayəndələrinin tez-tez Azərbaycan Respublikasına səfəri ilə nəticələnirdi. Bu səfərlər zamanı Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzvlüyə qəbulu, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması, Azərbaycan Respublikasında demokratik təsisatların inkişafı, insan hüquqlarının müdafiəsinin təkmilləşdirilməsi məsələləri müzakirə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü olduqdan sonra insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyanı, Avropa Sosial Xartiyasını və bir sıra başqa konvensiyaları ratifikasiya edərək onlara qoşulmuşdur. Bütün bunlar isə Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsinin təmin olunması üçün hüquqi baza yaratmalı, əhalinin sosial təminatının Avropa standartlarına uyğunlaşmasına kömək etməli, respublikamızın demokratiya yolunda irəliləməsinə yollar açmalı idi. Avropa Sosial Xartiyasına qoşulmaqla Azərbaycan Respublikası Avropa məkanında hazırlanan və həyata keçirilən konkret sosial proqram və layihələrdə iştirak etmək imkanına malik olacaqdır. Hazırkı dövrdə Azərbaycanın mövcud sosial problemlərinin aradan qaldırılması üçün bu cür əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki konkret proqram və layihə üzrə əməkdaşlıq sosial problemlərin aradan qaldırılmasında daha effektiv vasitədir. Azərbaycan Respublikasının Avropa Sosial Xartiyasına qoşulması respublikamızda imkansızlar, əlil və qocaların, gənclərin taleyinə müsbət təsir göstərəcək, bütövlükdə isə Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin müəyyənləşdirilməsində irəliyə doğru uğurlu bir addım olacaqdır.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla sosial-hüquqi sahədə əməkdaşlığı Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ən az tədqiq olunan sahələrdən biridir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin yaranması, bu əlaqələrin formalaşması və istiqamətləri müqayisəli şəkildə geniş təhlil olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər Azərbaycan Respublikasının BMT və onun ixtisaslaşmış qurumları olan BƏT, YUNESKO, YUNİSEF kimi təşkilatları ilə sosial-hüquqi sahədə əlaqələrindən, Avropa Şurası və digər təşkilatlarla münasibətlərindən xəbərdar olmaları baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və korporativ təhlili. Bakı: Gənclik, 2003, 372 s.
2. Məmmədov M., İbadov E. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Bakı: CBC Polygraphics, 2008. 246 s.
3. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı: MBM, 2012, 408 s.
4. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 752 s.
5. Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. Bakı: BDU, 2001, 514 s.
6. Politologiya, İzahlı lüğət, Ramiz Mehdiyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 352 s.
7. Prezident kitabxanası.: <http://www.preslib.az>

РЕЗЮМЕ

СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ В СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ СФЕРЕ

Мехтиева Г.Ф.

Ключевые слова: организация, сотрудничество, право, политика, конвенция

На современном этапе широко распространенной формой межгосударственного сотрудничества являются международные организации. Связи с международными организациями, в том числе, в социальной сфере, возникли после восстановления независимости страны. В формировании социальной политики Азербайджанской Республики, наряду с международными организациями, следует отметить роль межгосударственных и неправительственных организаций следует отметить, что Азербайджанская Республика стала членом ООН в 1992 году.

SUMMARY

COOPERATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN SOCIAL AND LEGAL SPHERE

Mehdiyeva G.F.

Key words: organization, cooperation, law, politics, convention

A wide spreading form of inter-governmental cooperation in modern times is carried out through international organizations. Relations with international organizations in social sphere were established, after independence of Azerbaijan. Besides international organizations inter-governmental and non governmental organizations also have certain role in the formation of social politics in the Azerbaijan Republic. Azerbaijan Republic was accepted to the of United Nations Organization in 1992.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	11.03.2015
	Son variant	30.03.2015

İLK ORTA ƏSRLƏRDƏ BƏRDƏ ŞƏHƏRİNİN TİCARƏT TARİXİNDƏN**ƏSƏDOVA AYTƏN VAQİF qızı***Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, Sumqayıt filialı, müəllim**e-mail: arv_321@mail.ru**Açar sözlər: pul, yol, ticarət, ipək, tacir, şəhər.*

Qeyd edək ki, Bərdə VII-IX əsrlərdə Azərbaycanın ən inkişaf etmiş şəhəri idi. Bərdənin ticarəti bu dövrdə daha da inkişaf etmişdir. Buna səbəb Bərdənin paytaxt olması, Azərbaycanda ərəb xilafətinin mərkəzinə çevrilməsi, eyni zamanda Bərdənin coğrafi cəhətdən əlverişli ticarət yollarına çıxışı idi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan maddi sübutlar bunu bir daha təsdiq edir. Azərbaycanda və ona qonşu ölkələrdən, həmçinin Rusiya, İran, İraq, Almaniya, İsveç, İngiltərə və başqa ölkələrin ərazilərindən tapılan sikkələr Bərdənin ticarət tarixi haqqında geniş məlumat verir. 1940-cı ildə Bərdədə tapılan dəfinə belə nümunələrdəndir.

Şimali Azərbaycanda ticarətin mərkəzi hesab edilən Bərdəyə, Rusiya, İraq, İran, Tiflis və s. tacirləri daha çox gəlirdilər. Buradan tacirlər ən çox xam ipək, yun, pambıq, kətan parça, quru meyvələr, boyaq maddələri, Bərdə xalçaları, şüşə qablar, qurudulmuş balıq alıb aparırdılar. Bərdə də VII-IX, IX-XIII əsrlərdə daxili və xarici ticarətin intensivliyi, iqtisadi əlaqənin genişlənməsi, burada pul dövriyyəsinin olduğunu bildirir. Bu isə Bərdənin Şərqdə bir ticarət mərkəzi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

İlk orta əsrlərdə Bərdə şəhərinin ticarət tarixindən. Bərdə Azərbaycanın qədim paytaxt şəhəri olmuş Qarabağ düzünün mərkəzində, Tərtər çayının sahilində yerləşir. Bərdə şəhəri erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın sənətkarlıq, mədəniyyət və ticarət mərkəzi olaraq “Arranın anası”, “Qafqazın mirvarisi” adlandırılaraq, şəhinə şeirlər qoşulmuşdur.

Bərdənin mənbələrdə adı Partav, Firuzabad, Bərdə, Berda və s. şəkildə işlədilmişdir (1). Şəhər İran, Orta Asiya, Cənubi Azərbaycan, Gürcüstan, Ərəb ölkələri, Bizans və Şimali Qafqazın karvan yollarının qovşağında yerləşirdi. Buna görə də şəhər Yaxın və Orta Şərqi nəhəng ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Eyni zamanda, Bərdə ilkin orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının siyasi, dini və mədəni mərkəzi idi. Şəhər Alban Arşakilər nəslinin son nümayəndələrinin, böyük Mehrani sülalələrinin, V əsrdən isə Alban katolikoslarının yaşadığı şəhər olmuşdur. Tarixdə Firuzabad kimi də adlandırılan şəhəri İran şahı Firuzun əmri ilə II Vaçə tikdirmişdir.

Bərdənin beş əsrə yaxın paytaxt olması şəhər ticarətinin inkişafına müsbət təsir etmişdir. Bu səbəbdən də şəhər tarixçi alimlərin və arxeoloqların geniş marağına səbəb olmuşdur. Bərdədə aparılmış qazıntılar nəticəsində (1924,1925,1929 və 1940-cı illər) müxtəlif dövlətlərə aid gümüş və mis sikkələr tapılmışdır. Bu da şəhərin bir daha ticarət mərkəzi olmasını təsdiqləyir

Bərdə şəhəri tikilən vaxtdan etibarən, yəni V əsrdən sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmuşdur. Buradan başqa şəhərlərə və ölkələrə barama qurdu, barama, çoxlu ipək parçalar, əncir, yun, boyaq və s. ixrac edilirdi. Bərdədə sənətkarlar yun, kətan və ipəkdən müxtəlif növ naxışlı parçalar hazırlayırdılar. Parçalar toxuma dəzgahlarında hörülürdü. Buna görə də Albaniyada ipək istehsalının mərkəzi Bərdə şəhəri hesab edilirdi. Bərdə ipəyi ən çox İrana aparılırdı.

Qərbi istiqamətlənmiş beynəlxalq ticarət yolları Dəbil və Tiflisdən keçməklə iki qrupa ayrılırdı. Bərdə-Dəbil istiqamətində olan beynəlxalq ticarət yolu Azərbaycan şəhərlərini Kiçik Asiya ticarət mərkəzləri ilə əlaqələndirirdi. Bərdə-Gəncə-Şəmki-Xunan-Tiflis karvan yolu üzrə isə Azərbaycan şəhərləri Trabzon və Qara Dəniz limanları ilə əlaqə saxlayırdılar. Xilafətin şimal ticarətində Volqa-Xəzər beynəlxalq ticarət yoluna üstünlük verməsi ilə Şimal-Şərqi və Cənub-

Şərqi Avropaya istiqamətlənmiş şimal marşrutunun əhəmiyyəti daha da artmışdı. Bu marşrutda Bərdə, Şamaxı və Dərbənd şəhərləri başlıca məntəqələr idi.

752-ci ildə Bərdə Aqvan knyazlarının əlindən alınaraq Arranın paytaxtına çevrildi. Cənubda Ərdəbil və sonra Marağa, şimalda isə Bərdə ərəb canişinliyinin iqamətgahları idi. 789-cu ildən isə üçüncü əmirliyin mərkəzi idi. Bu dövrdə Bərdə Güney Qafqazın ən böyük ticarət mərkəzinə çevrildi. Xilafətin paytaxtı Bağdad şəhərini Azərbaycanla birləşdirən ticarət yolları həm də Bərdədən keçirdi. Buna görə də ərəb müəlliflərindən Müqəddəsi Bərdəni “ölkənin Bağdadı”, İbn Həvqəl isə “Arranın anası” adlandırmışdılar. Bərdə şəhərində arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən pullar və materiallardan alınan məlumatlara görə Bərdədə ticarət nəgd pulla aparılırdı. Xəlifə Mənsurun hökmranlığı dövründə canişin Yəzid ibn Üseyd olanda Bərdənin öz sikkəxanası var idi və burada “Bərdə” möhürü ilə pul kəsilirdi. Lakin M. Kaqankatvotski bildirir ki, hələ 712-ci il canişin Əbdül Əsir ibn Hatəm əl-Bəxili Bərdədə qalmışdı və bu əhvalat Xəlifə II Validin (705-715) hökmranlığı dövründə baş vermişdir. Deməli, Bərdədə çoxdan sikkəxana var idi. Çünki 707-708-ci illərə aid sikkələr də tapılmışdır. Əməvilər dövründə ticarət nəgd pulla aparıldığı kimi, eyni zamanda çəki və ölçü vahidi də var idi. Bu, əsasən 722-ci ildə Əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi Azərbaycanın canişini olduğu vaxt həyata keçirilirdi. Bu vaxt Bərdədə çəki və ölçü vahidlərində sui istifadələr olduğundan canişin Cərrahiyyə adı ilə məlum olan dəqiq ölçü vahidi tətbiq etmişdir.

İlkin orta əsrlərdə Bərdədə kəsilən sikkələr daha çox şimal ölkələri ilə Rusiyanın Avropa hissəsində tapılmışdır. Bu da ona işarədir ki, yerli tacirlər öz mallarını həmin ölkə tacirlərinə satır və həmin ölkələrin tacirləri isə Azərbaycana və ən əsas mərkəz şəhər olan Bərdəyə mal gətirirdilər. Bu dövrdə Bərdədən toxunma mallar aparılırdı. Xarici tacirlər isə Bərdəyə metal məmulatı, ətriyyat, ədviyyat, xəz və s. gətirirdilər.

Şəhərdən xilafətin bütün bazarlarına boyaq ixrac edilirdi. Ərəb tarixçiləri bildirirdilər ki, Bərdə çiçəklənən böyük bir şəhərdir. İraqla Təbəristan arasında Rey və İsfahandan sonra öz mövqeyinə, inkişafına, bazarlarına, karvansalarına ticarətdə mal dövriyyəsinə və pul dövriyyəsinə görə Bərdədən böyük şəhər yoxdur. Bərdədə karvansaların çox olması bir daha sübut edir ki, buraya başqa yerlərdən çoxlu tacirlər gəlirdilər. Bərdədən ən çox ixrac edilən mal ipək idi. Buradan ən çox Fars və Xuzistana ipək göndərilirdi. Bərdənin bu dövrdə məşhur bir bazarı da var idi. Bu Bərdənin məşhur darvazalarından biri “Kürdlər darvazası”nın yanında yerləşən, sahəsi bir fərsəx olub “əl-Kürkiy” adlı bir bazardır. Hər bazar günləri burada bütün ölkələrdən gələn tacirlər bazarlıq edirdilər.²

V.V.Bartolda görə, Bərdə nəinki Arranın, eyni zamanda Qafqazın ən mühüm ticarət mərkəzi idi. O, şəhəri Qafqazdan bütün ticarət yollarının və ərəblərin burada keçirdikləri ticarət əməliyyatlarının əsas mərkəzi və qovşağı, şimalda tranzit ticarətinin mərkəzi kimi qiymətləndirirdi.

Bərdədə hazırlanıb buradan ixrac edilən mallar haqqında İstəxri geniş məlumat verir. İstəxri Bərdədən Tiflisə, Bərdədən Bab-ül-Əbvaba, Bərdədən Dəbilə, Bərdədən Ərdəbilə və digər şəhərlərə olan ticarət yolları haqqında geniş məlumat vermiş və Şimali Azərbaycanda Bərdənin ticarət mərkəzi olaraq göstərmişdir. Bərdənin ticarət tarixi haqqında, eyni zamanda İbn Həvqəl, Müqqədəsi, İbn Xodbeh, Kudama, İdrisi və başqa tarixçilər də geniş məlumat verir. Onlar bildirirlər ki, Bərdədən Ərdəbilə olan ticarət yolu cəmi 169 fərsəx, Bərdədən Tiflisə isə 186 fərsəxdir.

IX-X əsrlərdə Azərbaycanda ipəkçilik daha da inkişaf etdi. Xalçaçılıq da bu dövrdə inkişaf etmişdir. İstehsal texnikasına və bədii tərtibatının zənginliyinə görə Azərbaycan xalçaçılığı orta əsrlərdə öz inkişafının yüksək mərhələsinə çatmışdı. Ərəb müəlliflərinin verdiyi məlumatlara görə, Bərdədə toxunan xalçaların misli-bərabəri yox idi. Bərdə xalçaları ipək və ən əsas isə yundan toxunurdu. Bu xalçalar xarici tacirlərin çox xoşuna gəlirdi. IX-cu əsr xilafətin zəifləməsi ilə əlaqədar Azərbaycan da müstəqil feodal dövlətlər yarandı. Xilafətin dövründəki kimi, Bərdə

yənə öz əzəmətini saxladı. Bərdə beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşdiyi üçün onu “Arranın Bab əl- Əvbab” adlandırırlar, (yəni Arranın Dərbəndi). IX əsrin ortalarında ərəb coğrafiyaşünasları qeyd edirdilər ki, Bərdədə yol qovşaqlarında poçt- gömrük məntəqələri yerləşirdi. Şəhərlər arasındakı məsafələr qeyd edilirdi. Arranda bu məsafə 7-11-5 fərsəxə (42-70 km) çatırdı. Belə ki, Bərdə-Tiflis yolunda 10, Bərdə-Dərbənd yolunda 15, Bərdə-Dəbil yolunda 7 poçt-gömrük məntəqəsi fəaliyyət göstərirdi. Nəbələd yolçuların azmaması üçün yollarda növbəti şəhərədək olan məsafəni qeyd etdiyi xüsusi “mil daşları” – yol göstəriciləri qoyulurdu (3). Bu da bir daha təsdiq edir ki, Bərdəyə Yaxın və Orta Şərqdə çoxlu tacirlər, sənətkarlar və digər şəxslər gəlirdi. Zəngin bazarları və yerli sənətkarların istehsal etdikləri müxtəlif çeşidli məhsullarla zəngin olan Bərdə Xilafətin dövründə və ondan sonrakı dövrdə Avropa və Asiya ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin artmasına səbəb olurdu. IX əsrdən etibarən, gömrük rüsumu rəsmiləşdirildi. Tarixçi Rəvənd vergilər haqqında məlumat verir. Bildirilir ki, gömrük rüsumları xarici tacirlərdən ümumi malın 1/5 dəyəri qədər alınır. Müsəlman tacirlərə isə güzəştlər olunurdu. Lakin ərəblər sənədlərin çoxunu yandırdığından bizə geniş məlumat gəlib çatmamışdır. Azərbaycanda və ən əsası Bərdə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində orta Asiya, Rusiya, Bizans, İran, Çin, Suriya, Fələstin, Misir və başqa ölkələrə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Bu da onu göstərir ki, bu ölkələrdən Bərdəyə şüşə, bəzək əşyaları və s. gətirirdi. Azərbaycana bu dövrdə çoxlu şüşə məmulatları gətirilirdi. Eyni zamanda şüşə Azərbaycanda da istehsal olunurdu. Şüşədən, əsasən bəzək əşyaları, muncuqlar, məişətdə işlədilən qablar, dərman və zərəcələrin saxlanması üçün qablar, ətir qabları, kuzələr, surahi, piyalə, hətta zənginlik nümunələri də hazırlanırdı. Şüşə üzərində səthi, yaxud qabarıq formalı həndəsi və nəbati ornament motivləri ilə yanaşı, yazı nümunələrinə də təsadüf olunurdu.

Ərəb hakimiyyətinin zəiflədiyi bir dövrdə Məzyədilər əvvəl Aranda paytaxt Bərdə olan yarımüstəqil feodal dövləti- əmirlik yaratmışdılar. 859- cu ildə paytaxt Gəncəyə köçürüldü. IX- əsrin sonlarında Arranın çox hissəsi, o cümlədən Bərdə şəhəri də Sacilərin əlinə keçdi, Məzyədilər Şirvana köçdü. Bu dövrdə Bərdə şəhəri Xilafətin Cənubi Qafqazdakı inzibati mərkəzi statusunu itirir. Lakin bununla belə, Bərdə iqtisadi və ticarət əhəmiyyətini saxlaya bilər. Sacilərdən sonra Bərdə Şadadilərin də əsas şəhərlərindən biri olur. Şəhər bu dövrdə bostan məhsullarında da ticarətdə öndə idi. Bərdədən bir fərsəxdən az ovalı bir yer var, adına əl-Əndərab deyirlər, burada hər yer meyvəlikdir. Burada yaxşı fındıq yetişdiyi bildirilir. Burada yetişdirilən fındıq və şabalıd Səmərqənddə yetişdirilənlərdən daha yaxşı olduğu deyilir. Bərdə şəhərinə ənciri isə Lasubdan gətirirdilər. Bərdədə barama qurdunu yetişdirmək üçün heç kimə məxsus olmayan çoxlu tut ağacları var idi. İraqdan belə buraya barama qurdu və ipək aparmaq üçün tacirlər gəlirdilər. IX-X əsrlərdə Bərdədən başqa yerlərə aparılan daha bir məhsul isə duzlu balıq idi. Balıq duzlanıb qurudulduğu üçün uzaq məsafəyə aparmaq rahat idi. Bərdənin üç fərsəxliyindən Kür (əl-Kurr) çayı axır. Oradan tutulan əl-Şurmayını duzlayıb başqa yerə aparırlar. Bu dövrdə Kürdən tutulan başqa balıq növlərini də ixrac edirdilər. Ona əd-dəvakin və əl-usub deyilirdi (4). Bu balıqların, əsasən qızıl balığın bir növü olduğu bildirilir. Bərdədə qurudulan duzlu balıq haqqında İbn Hövqəl və İbn əl-Əsiri qeyd edir ki, duzlanan balıqlar tacirlər tərəfindən alınıb Ərdəbil, Rey və İraqa aparılır.

Bərdədə IX-XII əsrlərdə müxtəlif ipək, pambıq və yun parçalar, metal, ağac və dəri məmulatları daxili və xarici bazarda başlıca ticarət məhsulu idi. İpək parça və başqa toxuculuq məhsulları ticarəti burada birinci dərəcəli idi. IX-XI əsrlərdə ipəkçiliyin inkişafını nəzərə alaraq, Bərdədə ipək qurdunu bəsləmək üçün yeni-yeni çoxlu tut bağları –toxmaçarlıqları salınmışdır.

Maldarlıq da inkişaf etmişdir. X əsrdə Bərdədə mal-qaranın bir hissəsini gəmilərlə Kür vasitəsilə Kürün Xəzərə qovuşduğu yerə, adaya gətirirdilər, burada bəsləyirdilər və kökəldikdən sonra qaytarıb aparırdılar. Maldarlıqda təkə yun və dəri deyil, həm də ağartı məhsulları ixrac edilirdi.

IX-XII əsrlərdə şəhərdə toxuculuğun inkişafı xeyli gücləndi, bu da Bərdədə olan xammalın bolluğu ilə əlaqədar idi. Qoyunçuluğun inkişafı şəhər sənətkarlarını yun ilə təmin edirdi.

Bu dövrdə Bərdədə çoxlu miqdarda mədəni boyaq kökü bitkisi becərilirdi. Ərəb mənbələrində “qırmız” adlandırılır. Bu boyaq bitkisi ən çox Hindistana ixrac edilirdi. X-XII əsrlərdə becərilən bu bitki ilə təkə daxili tələbat yox, həm də xarici tələbatda ödənilirdi. Xaricə ixrac edilən bu bitkilərdən yerli əhali xeyli gəlir götürürdü. Eyni zamanda, Bərdədə toxunan xalının ipəklərinin boyanmasında da bu bitkidən geniş istifadə edilirdi.

Ərəb müəllifi Əl-Müqəddəsi (X əsr) gözəl Qarabağ xalçaları, xüsusən, də misli-bərabəri olmayan Bərdə xalçaları haqqında məlumat verir. X əsr Əl-İstəxri Hindistana ixrac edilən qızılı boyaq maddəsi (boyaqotu), Əl-Müqəddəsi, Gövhər isə al-qırmızı boya alınan və hətta Avropaya ixrac edilən “qırmız” adlı xüsusi qurdlar barədə məlumat verir (5).

X əsrə aid coğrafi bir əsərdə “Hüdudü-ələm”də deyilirdi ki, Bərdə şəhərində çoxlu meyvə tərəvəzlər yetişdirilən qəsəbə və kəndlər var. Bərdədə yetişdirilən meyvələr də əhalinin gəlirinə müsbət təsir edirdi.

Bərdə X əsrin 90-cı illərinə qədər Səlarilərin tərkibində idi. Bu dövrdə də şəhərin ər-Kürkiy bazarı məşhur idi. Həftənin bütün günləri, demək olar ki, işləyirdi. Ən əsas isə həftənin 4-cü günü səhərdən axşama fəaliyyət göstərirdi. Əl-Müqəddəsinin yazdığına görə, ər-Kürkiy bazarına bütün ölkələrdən tacirlər gəlirdi. Bu bazarda ipək parça ilə yanaşı, hazır paltarlar da satılırdı.

X-XII əsrlərdə Azərbaycanın yenə ən məşhur bazarı Bərdədəki Əl-Kürkiy bazarı idi. Əsasən, bu bazarda ildə bir dəfə payızda bazar bütün dünya tacirlərinə açıq olurdu. Əl Müqəddəsinin verdiyi məlumata görə, bu izdihamlı bazarda dünya tacirləri hazır parçalar alıb aparırdılar. Bu dövrdə bazarda qırmız adlı boyaq, zərgərlik məhsulları, örtüklər, zoğal meyvəsi, kəsbusiya və ət-tirrix balıqları, əncir və s. aparılırdı. Hətta bu dövrdə həftənin bazar günlərini bazara görə ər-Kürkiy adlandırırdılar.

X əsrdə yazılmış anonim “Hüdudü-ələm” əsərində qeyd edilirdi ki, Azərbaycanda bu dövrdə pambıqçılıq inkişaf etmişdir və ticarətdə mühüm yer tuturdu. Bərdədə pambıqdan toxunan müxtəlif çeşidli parçalar başqa şəhər və ölkələrə ixrac olunurdu. XI-XIII əsrlərdə pambıqçılıq daha da inkişaf etdi. Toplanan pambıq məhsulu toxuculuqda xammal kimi daha geniş istifadə olunurdu. Bərdə böyük ticarət mərkəzi olduğu üçün buranın Səlarilər dövründə də öz zərxbanası var idi. Bərdə şəhərində X əsr sələri hökmdarlarından Vəhsudan ibn Məhəmməd və İsmayıl Vəhsudanın adına gümüş dirhəmlər kəsilmişdir. Bərdədən tapılan orta əsrlərə aid pullar bu şəhərin ticarət tarixi haqqında geniş məlumat verir. Bərdədən tapılan sikkələr Azərbaycan Tarix Muzeyində qorunaraq saxlanılır. 1940-cı ildə Bərdədən tapılan dəfinə belə nümunələrdəndir. Dəfinələrin içərisində təkə yerli zərxbanaların deyil, həm də xilafətin ərazisinə daxil olan Qərbi Avropadan başlamış Şimali Afrikaya qədər bütün ölkələrin pullarına rast gəlinir. Bu fakt Azərbaycanın nə qədər geniş ərazini əhatə edən ticarət əlaqələrində olduğunu gözəl sübut edir. Araşdırmalarla müəyyən olunmuşdur ki, X əsrin ikinci yarısında basdırılan dəfinələrdə yerli dirhəmlər 3,1 % olduğu halda, xarici sikkələr 96,9 % təşkil edir. Bu bir tərəfdən xarici ticarətin yüksək inkişafına, digər tərəfdən isə Azərbaycanda zərb olunan gümüş sikkələrin-dirhəmlərin Şimal ölkələrinə kütləvi aparılmasına dəlalət edir. IX-X əsrdə Bərdəyə su yolu ilə də tacirlər gəlirdilər. Belə ki, onlar, əsasən ruslar idi. Şərqsünas V.V.Bartoldun fikrincə, “ruslarla Azərbaycan arasında ticarət və sair əlaqələr hələ çox qədimdən başlamışdır. Kiyev dəniz və çay yolları ilə qərbdə Bizans, şərqdə Xəzər dənizi vasitəsilə digər ölkələrlə ticarət edirdi” (6). IX əsrdə ruslar Don və İdil çayları ilə Xəzər dənizinə gəlir, buradan Kürün aşağı istiqamətinə üzərək Bərdəyə gəlirlər və sonra aldıkları malı quru karvan yolları ilə Bağdada aparırlarmış. Ruslar Azərbaycana, əsasən də Bərdəyə gətirdikləri xəzi, mumu, balı burada bəzən mallarla dəyişirdilər. Buradan ipək, pambıq, yun, boyaq maddələri, quru meyvələr alıb aparırdılar. Lakin sonralar rusların niyyəti dəyişərək Bərdəyə qarətçi məqsədi ilə gəldilər.

Bu dövrdə işğalşğçıların və qarətçilərin Bərdəni hədəf seçməsi təsadüfi deyildi. Bərdə haqqında məlumat verən orta əsr tarixçiləri iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafına, mövqeyinə, gözəl iqliminə və sərvətinin zənginliyinə görə Bərdəni IX-X əsrlərdə təkcə Qafqazda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə ən çox inkişaf etmiş şəhər hesab edirdilər. Ona görə də şəhərin zəngin sərvəti rusları daha çox cəlb edirdi.

Bərdəyə rusların gəlişi haqqında ən mötəbər məlumat verən ərəb müəllifi İbn Miskaveyh bildirir ki, “mənəbələrdə rus” adlandırılan tayfalar təbiətinin və sərvətinin zənginliyinə görə Qafqazın mirvarisi hesab edilən Bərdə şəhərinə hücum etdilər. Rusların Bərdəyə hücumu haqqında eyni zamanda XIII əsr tarixçisi İbn əl-Əsr və eləcə də yerli alban müəllifləri də geniş məlumat vermişdir. Ruslar dənizdən cənuba doğru üzərək Kürün məzhəbinə çatdılar. Oradan da çay vasitəsilə Bərdə yaxınlığındakı Mübarəki deyilən kəndə çatdılar. 944-cü il avqustun 24-də Bərdəni mühasirəyə aldılar. Bu zaman Bərdə Səlarilər dövlətinin tərkibində idi. Səlarilərin qüvvəsi az olduğu üçün 30 minlik qoşunu Xoy və Salmas şəhərlərini ələ keçirmək istəyən Mosul hakiminin üzərinə göndərdi. Sələri hakimi İbn Məhəmməd Bərdəni azad edə bilmədi. Buna səbəb isə Bərdəni qoyub Salmasa getməsi oldu. Ruslar Bərdəni viran qoydular. Sonra şəhərdə yayılan yoluxucu xəstəlikdən slavyanların sayı seyrəldi, qalanları isə şəhəri tərk etdilər. Şəhəri tərk etsələr də, (945-ci il 12 avqust) onların viranedicisi hücumu Bərdənin sonrakı taleyinə ciddi zərbə vurdu.

Azərbaycandan və ona qonşu ölkələrdən, həmçinin Rusiya, Almaniya, İsveç, Norveç, İngiltərə və başqa ölkələrin ərazilərindən tapılan sikkələr əsasında müəyyən olunmuşdur ki, IX-X əsrlərdə Cənubi Qafqaz və ona qonşu ölkələrin zərbcxanaları səylə işləmişlər. Pulların üstündə zərb olunduğu yerlərin adları göstərilmişdir. Şəhərlərdən Bərdə, Dərbənd, Yəzidiyyə, əyalət və ölkələrdən isə Arran, Ərməniyyə və Azərbaycan adları məlumdur. Pullarda, eyni zamanda Xəlifənin, yaxud onların varislərinin, bəzən əyalətlərdəki canişinlərin və başqa şəxslərin adları zərb olunurdu. Sacilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda Xilafət zərbcxanaları ilə yanaşı, Ərdəbil, Bərdə, Marağa zərbcxanaları da fəaliyyət göstərirdi. Bu zərbcxanalarda Sacilərin adından dinar və dirhəmlər zərb olunurdu ki, bu pullar Xilafət pulları ilə yanaşı, ölkənin beynəlxalq ticarətində əhəmiyyətli rol oynayırdı. Sacilər və Səlarilər dövründə Bərdədə zərbcxanalar var idi. X əsrdə Bərdədə olmuş ərəb səyyahı əl-Müqəddəsi bildirir ki, müharibədən əziyyət çəkən Bərdə hələ də əzəmətini itirməyib və ona görə də o, Bərdəni həmin iqlimin “Bağdadi” adlandırmışdır. Sənətkarlıq və ticarət tənəzzülə uğradı. Sələri hakimi sonra diqqəti daha çox paytaxt Ərdəbilə yönəltdi. 993-cü ildə Şəddadilər sülaləsindən olan Fəzlin (985-1030) Bərdəni Səlarilərdən aldı. Şəddadilərin paytaxt Gəncəni seçməklə Bərdəni bir daha kölgədə qoymuş Gəncə mədəniyyət və ticarət mərkəzinə çevrilir.

XI əsrdən Bərdə Səlcuqların, XII əsrin II yarısından isə Eldəgizlər (Atabəylər) dövlətinin tərkibində oldu. Eldəgizlər hökmdarı Atabəyin ilk iqamətgahı da Bərdə şəhəri oldu (1136-1146). Bərdə yenidən dirçəltməyə başladı. Şəhər əvvəlki kimi ticarət mərkəzinə çevrildi. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan materiallar bir daha sübut edir ki, bu dövrdə də Bərdədə sikkələr zərb edilmiş və şəhər hələ də ticarət mərkəzi idi. XII əsrdə Bərdədə bağçılıq təsərrüfatı geniş inkişaf edir. İpəkçilik artıq Bərdədən əlavə başqa şəhərlərdə də inkişaf etmişdir. Bərdədə hələ də şoran torpaqlarda yaxşı məhsul verən qızıl boyanın (qırmızın) becərilməsi davam edirdi. Bu isə əsasən xarici tacirlər tərəfindən alınır. Qaynaqlarda qeyd edilir ki, XII əsrdə Bərdədə məşhur olan Bərdə narları yetişdirilir. Atabəylərin hakimiyyəti dövründə Bərdə Yaxın və Orta Şərqdə toxuculuq üçün başlıca xammal mənbələrindən biri olan xam ipək istehsalı üzrə mühüm baza olmuşdu. İrənin və ona qonşu ölkələrin öz xammalı olmayan bir çox vilayətləri Bərdə xam ipəyindən istifadə edirdilər. Ticarətdə dövriyyədə əsas yeri mis pul-fəls tuturdu.

Beləliklə, arxeoloji dəlillər və materiallar IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan şəhərlərində daxili ticarətin intensivliyini, şəhərin kənd nahiyəsi ilə sıx iqtisadi əlaqəsini, geniş xarici ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu, pul dövriyyəsinin yetərincə inkişaf etdiyini təstiqləyir.

XIII əsr monqolların Azərbaycana hücumu zamanı Bərdə yenidən dağıdıldı. Şəhərin sənətkarlıq və ticarəti, demək olar ki, çökdü. Hülakülərin (Elxanilər) dövründə (1258-1357), şəhər yenidən bərpa edildi. Rəşidəddinin məlumatlarına görə, XIV əsrin ortalarında Bərdədə sənətkarlıq və ticarət yenidən dirçəlməyə başladı. XV əsrdə Bərdədə yenidən pul kəsilməyə başlandı. Lakin Bərdə bir daha erkən orta əsrlərdə olduğu kimi öz qüdrətini qaytara bilmədi.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk orta əsirlərdə Bərdə şəhərinin tarixi haqqında araşdırma aparılır, mübahisəli məsələlər dəqiqləşdirilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Tədris müəssisələrində Azərbaycan tarixi fənninin dərinədən öyrədilməsində mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov A. Arxeologiya və etnoqrafiya. Gəncə: 2008, 139 s.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: 1989, 153 s.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild. Bakı: 2007, 223 s.
4. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: 1993. 138 s.
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: 2007, 781 s.
6. Hacıyev Q. Bərdə şəhəri coğrafi, siyasi və mədəni tarix. Bakı: AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2008, 122 s.

РЕЗЮМЕ

ОБ ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ТОРГОВЛИ ГОРОДА БАРДА

Asadova A.B.

Ключевые слова: Средневековая торговля, монета, купец, караванные пути, археологические раскопки.

В статье даются сведения о развитии торговли в Барде в начале средних веков. Город был расположен на стыке различных караванных путей, поэтому стал торгвым, ремесленным и культурным центром Ближнего и Среднего Востока. Это так же подтверждают археологические находки.

SUMMARY

TRADE HISTORY OF BARDA IN THE FRIST MIDDLE AGES

Asadova A.V.

Key words: money, roads, commerce, silk, merchant, city.

The commercial ties of Barda in the middle ages have been characterized in this article. It must be mentioned that in VII-IX century's Barda was the most progressive city in Azerbaijan. During sil this period commerce was highly developed here. There were some reasons: Barda was a capital; it became the centre of Persian empire in Azerbaijan; it was situated in the intersection of commercial roads. The materials found during excavations works prove these facts.

Daxil olma tarixi: İlk variant 14.04.2015
Son variant 30.04.2015

UOT 316.722

**VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ TƏSİSATLARININ ƏHALİNİN SIYASI
MƏDƏNİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ROLU**

BƏRXUDAROV BURZU BƏRXUDAR oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

RZAQULIYEVA SƏVVARƏ DÖVLƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: Sevvare.@box.az

Açar sözlər : *vətəndaş cəmiyyəti, elektorat, imic, seçki, siyasi rəqabət.*

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra demokratik inkişaf yolunu özünə başlıca istiqamət götürərək hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətini bərqərar etməyi əsas məqsəd kimi qəbul etdi. Bu baxımdan, vətəndaş cəmiyyəti anlayışı müasir həyatımızda elmi və publisistik ədəbiyyatda, KİV səhifələrində, müxtəlif elmi konfranslardakı nitq və çıxışlarda daha tez-tez ifadə olunur. Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyəti kateqoriyası hələ bizim üçün yenidir, müasir elm tərəfindən sonadək tədqiq edilməyib, mübahisə və diskussiya şəklində qalır. Elmi mənbələrdə vətəndaş cəmiyyətinin mahiyyəti, məzmunu, sərhədləri, daxili strukturu, dövlət hakimiyyət orqanları ilə münasibətlərinin spesifikasiyası və s. məsələlərin aydınlaşdırılmasında böyük fikir ayrılıqları vardır.

Məlumdur ki, vətəndaş cəmiyyəti fenomeni qərbdə yaranıb və qərb həyat tərzinin, qərb xristian mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Buna görə də qərb mədəniyyətinin, Xristian dininin, qərb əxlaq və mənəviyyatının əsasında formalaşan vətəndaş cəmiyyətini olduğu kimi tətbiq edilməsi yaxşı nəticələrə gətirib çıxarmaz. Demokratik inkişaf yolunu yeni seçmiş ölkələr vətəndaş cəmiyyətini bərqərar edərkən özlərinin milli-mənəvi dəyərlərini nəzərə almalıdırlar. Bu cəmiyyət forması təkcə özü-özündən asılı deyil, bunun üçün dövlətin siyasi və iqtisadi tərəqqisi, hakimiyyətin demokratik, legitim olması, xüsusən də cəmiyyətin özünün siyasi şüurunun, mədəniyyətinin inkişaf etməsindən asılıdır.(2,40).

İnsanlara hüquq və azadlıqların verilməsi onu göstərir ki, bütün vətəndaşlar siyasi hüquq və azadlıqların qanun çərçivəsində istədiyi şəkildə istifadə edirlər. Deməli, bütün insanlar siyasətin subyekti hesab edirlər. Fəaliyyət növündən, siyasi hakimiyyətdəki mövqeyindən asılı olaraq isə bu hal insanlarla müxtəlif məsafədə ola bilər. Həmçinin siyasətlə məşğul olan adamların şəxsi keyfiyyətlərindən də çox asılı məsələlər vardır. Belə ki fərdin siyasi şüurunun, siyasi mədəniyyətinin yüksəldilməsində başlıca şərt olan sosial amillər sırasında təhsil səviyyəsi, peşə mənsubiyyəti, əməyin xarakteri və s. əhəmiyyətli yer tutur. Şəxsin siyasi fəallığı, siyasi şüurluluğu təhsil, ixtisas səviyyəsi və ümumiyyətlə, intellektual səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Azərbaycan Respublikasında iştirak demokratiyasının formalaşması və əhalinin siyasi fəallığının, siyasi şüurunun, siyasi mədəniyyətinin yüksəldilməsində vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının rolu böyükdür.

Siyasi şüurun, siyasi mədəniyyəti məzmunu və strukturunu əks etdirən ünsürlərdən çox mühümü siyasətdə iştirakçılıqdır. Siyasətdə iştirak o halda siyasi keyfiyyət daşıyır ki, şəxsiyyət qrupları, təbəqələr, siniflər siyasət-hakimiyyət münasibətlərinə, siyasi xarakter daşıyan qərarların qəbul olunması və idarəetmə prosesinə cəlb olunur. Bu baxımdan vətəndaşların fərdi şəkildə deyil, məhz vətəndaş cəmiyyəti təsisatları, toplum halında siyasi proseslərə qatılması, hakimiyyətin idarə olunmasında iştirak etməsi daha effektiv və əhəmiyyətli olur. Vətəndaşların siyasi şüurunun, siyasi mədəniyyətini inkişaf etdirməklə onların siyasi fəallığının artmasına nail olmaq və hakimiyyətin təşkilində, idarə olunmasında və ona nəzarətin həyata keçirilməsində

böyük bir təsir qüvvəsinə çevrilmək vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının öhdəsinə düşən ən vacib vəzifələrdən biridir. Lakin bəzi hallarda cəmiyyətin siyasi fəallığı nəticəsində ya milli tərəqqiyə nail olmağa, milli problemləri həll etməyə, ya da şəxsi və qrup mənafeyi naminə siyasi hakimiyyəti ələ küçürməyə səy göstərən müəyyən qüvvələr meydana çıxır. Məsələn, 1992-ci ildə respublikamızda Xalq Cəbhəsini təmsil edən hakimiyyət xalqın oyanmaqda olan milli siyasi şüurundan istifadə edərək, kütlələri öz ətrafına toplayaraq hakimiyyətə gəldi.

Belə ki siyasi şüur cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin səviyyəsini müəyyən edir, siyasi davranışının daha aktual variantını əsaslandırır. Siyasi şüur sosial siniflərin, milli etnik birliklərin, əhalinin müxtəlif sosial təbəqələrinin, siyasi elitanın təzyiqləndirici qrupu kimi, müxtəlif lobbilərinin ümumiləşdirilmiş şüuru kimi izah olunur. Belə siyasi şüur qruplarının siyasi fəallığının intensivliyini, istiqamətini və məzmununu şərtləndirən təsəvvürlərin məcmusu kimi səciyyələnir.

Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması, onun cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin inkişafındakı rolu problemlərini akademik özünün bir sıra tədqiqat əsərlərində araşdırmışdır. Akademik R.Mehdiyev əhalinin siyasi fəallığının yüksəldilməsində vətəndaş cəmiyyəti strukturuna daxil olan təsisatların, xüsusilə də siyasi partiyaların rolunun daha geniş və dərin təhlilini vermişdir. O, yazır: "Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti qurmaq problemi elmi, yaxud politoloji kateqoriya kimi əslində indiyədək öyrənilməmişdir. Təbii ki, "hakimiyyət uğrunda mübarizə" (siyasi rəqabət yox) məqsədi ilə müxalifət partiyaları və birliklərinin bir çoxu, habelə hüquq-müdafie təşkilatları çox vaxt "Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti qurulmasının zəruriliyi; ideyasından dəm vurur, lakin həmin prosesin mahiyyətinə əsla varmırlar. Özü də onlar bu konsepsiyasının milli müstəvidə reallaşdırılmasının mümkünliyünü nəinki araşdırmağa çalışmış, həm də bizim tariximizin və ictimai şüurumuzun xüsusiyyətlərini tamamilə inkar edirlər"(2.s. 404). Vətəndaş cəmiyyətinə keçid şəraitinin problemlərini təhlil edən akademik R.Mehdiyev qeyd edir ki, "Problemə tarixi baxımdan yanaşsaq, deyə bilərik ki, Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesi dinamik və daimi amil kimi, yalnız bir neçə il əvvəl, daha doğrusu, ötən əsrin 90-cı illərinin axırlarında reallığa çevrilmişdir. Belə keçidin başlıca şərtləri iqtisadiyyat, siyasət sahələrində və məhkəmə-hüquq sistemində reallaşdırılan islahatlar olmuşdur. Bu islahatlar kütləvi şüurun tədricən və keyfiyyətə dəyişməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.(2,406-407). Müstəqilliyin ilk illəri ilə müqayisə etsək, həqiqətən, cəmiyyətin demokratik dəyərlərin, norma və prinsiplərin dərk olunması prosesində çox böyük irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır.

Prezident İlham Əliyevin sözləri ilə desək, "Vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi, demokratikləşmə prosesinin möhkəmlənməsi, hüquqi dövlətin qurulması sadəcə olaraq, bir şüar, yaxud da bir niyyət deyil, Azərbaycanın inkişafı üçün başlıca şərtidir..." (1).

Qeyd etmək lazımdır ki, totalitar, təkpartiyalı, inzibati amirlik sistemindən demokratik vətəndaş cəmiyyətinə transformasiya siyasi və ideoloji plüralizmin müşayiəti ilə baş vermişdir. Bizim fikrimizcə, bu proses iki istiqamətdə getməlidir: birincisi, transformasiya şəraitindən vətəndaş cəmiyyətinin strukturunun ən mühüm üsürlərindən birini təşkil edən müxtəlif ideologiyalara malik olan partiyaların, ictimai hərəkatların, ictimai-siyasi təşkilatların yaranması və formalaşması; ikinci, vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının fəaliyyətinin təsiri fonunda cəmiyyətin siyasi dəyərlərinin əldə olunması, demokratik norma və prinsiplərin onların tərəküründə bərqərar olması və bunun nəticəsində siyasi şüur və siyasi mədəniyyət səviyyələrinin tərəqqisi.

Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra cəmiyyətdə yaranan ideoloji və siyasi boşluğu çoxsaylı ictimai hərəkatlar, ictimai-siyasi təşkilatlar, müxtəlif ideyalara əsaslanan partiyalar doldurdu. Müxtəlif ictimai hərəkatlara, ictimai-siyasi təşkilatlara və partiyalara qoşulan insanlar həmin təşkilatlar vasitəsilə ölkənin ictimai-siyasi həyatında, xüsusilə də prezident, parlament və bələdiyyə seçkilərində fəal iştirak etməyə başladılar.

Demokratik sivilizasiyalı ölkələrdə, vətəndaş cəmiyyətlərində ictimai-siyasi həyatın mövcudluğu siyasi partiyalar, ictimai-siyasi hərəkatlar və ictimai birliklərsiz qeyri-mümkündür. Məhz əhalinin idarəetmə sistemində iştirakı vətəndaş cəmiyyətinin ən mühüm təsisatları olan ictimai-siyasi təşkilatlar və siyasi partiyalar vasitəsilə daha demokratik olur.

Demokratik idarəetmə prosesinin araşdırılması əhalinin siyasi davranışının və onların təmsil olunduqları ictimai-siyasi təşkilatların, siyasi partiyaların və ictimai hərəkatların araşdırılması vasitəsilə mümkündür. Bu baxımdan, əhalinin siyasi fəallığının yüksəldilməsində vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarına daxil olan ictimai hərəkatların və ictimai-siyasi təşkilatların(QHT) rolu böyükdür. Vətəndaş cəmiyyətinin strukturuna daxil olan qeyd olunan bu təsisatları bir ad altında qeyri-hökuməti təşkilatları (QHT) adlandırırlar.

Bildiyimiz kimi, Sovet İttifaqının süqutu ərəfəsində həm müstəqilliyin əldə edilməsində, həm də imperiya tərəfindən xalqımıza qarşı olan haqsızlıqlara, xüsusilə də Moskvanın dəstəyi ilə Ermənistanın Dağlıq Qarabağın işğalına qarşı mübarizədə yaradılmış ictimai-siyasi təşkilatların böyük rolu olmuşdur. Yeni yaranmaqda olan ictimai-siyasi təşkilatlara qoşulan əhalinin siyasi fəallığı xeyli yüksəldi.

Azərbaycanda ilk qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranması SSRİ-nin süqutu ərəfəsində cəmiyyətdə baş verən siyasi proseslərlə, xüsusilə də milli-azadlıq hərəkatının başlanması, Ermənistanda yaşayan soydaşlarımızın öz doğma torpaqlarından zorla deportasiyası və Dağlıq Qarabağda ermənilərin sovet qoşunlarının köməyi ilə törətdikləri vəhşiliklərlə əlaqəli olmuşdur.

Akademik R.Mehdiyev yazır ki, "Yenidənqurma dövründə Sovet İttifaqında artıq müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərirdi, lakin onlar qeyri-formal gənclər, əyləncə birlikləri xarakteri daşıyırdı. Əgər gələcəkdə vətəndaş cəmiyyətinin özəklərinə çevriləcəyi gözlənilən strukturlar meydana gəlirdisə də, onların fəaliyyəti, adətən uzunmüddətli olmurdu. 1989-cu ildə SSRİ Ali Sovetinə keçirilmiş seçkilər prinsipə göstərdi ki, qeyri-formal hərəkatların inkişafı ictimai və siyasi həyatın plürallaşmasında mühüm addım ola bilər. (2,48.)

SSRİ-nin süqutundan sonra həm postsovet ölkələrində, həmçinin də müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında vətəndaş cəmiyyəti və onun tərkib elementləri olan qeyri- hökumət təşkilatlarının institusionallaşması prosesi sürətləndi.

Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra demokratiya yolunda mühüm irəliləyişlər əldə etmişdir. Müstəqil Azərbaycanda ötən illər ərzində prezident (1992; 1993; 1998; 2003; 2008-ci illər), parlament (1995; 2000; 2005; 2010-cu illər) və bələdiyyə(1999; 2004; 2009-cu illər) seçkiləri keçirilmişdir. Bu seçkilərdə əhalinin siyasi fəallığının yüksəldilməsində vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının, ictimai-siyasi təşkilatların və siyasi partiyaların rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, insanlar xeyli dərəcədə müsbət təcrübə və vərdiş əldə etmişlər. Seçkilərdə müxtəlif siyasi partiyalar öz namizədləri ilə iştirak etmələri prosesin alternativ əsaslarla, siyasi rəqabət formasında keçdiyi və bunun nəticəsində əhalinin seçkilərə olan marağının genişləndiyi müşahidə olunmuşdur. Digər tərəfdən, bu proseslərdə namizəd qismində iştirak etməyən ictimai-siyasi təşkilatlar bilavasitə seçki prosesinə əhalinin maarifləndirilməsi, seçkilərin əhəmiyyətinin izah olunması, monitorinqlərin, sosioloji sorğuların keçirilməsi, KİV vasitəsi ilə təbliğ və təşviqat işlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə əhalinin siyasi fəallığının artmasına nail olmuşlar.

1993-cü ilin iyun ayında ümummillə lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra demokratiyanın bərqərar edilməsində, hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması istiqamətində əhəmiyyətli islahatlar apararaq mühüm işlər görüldü. Vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının formalaşması kütlələrin siyasi fəallığının artmasına real zəmin yaratdı, dövlətin və vətəndaşların ümumi tələbatına cavab verən ictimai-siyasi təsisatların yaranmasına və fəaliyyət göstərməsinə lazımı şərait yaradıldı.

Hazırda respublikada çoxsaylı qeyri-hökumət təşkilatları yaranaraq fəaliyyət göstərir. QHT-lərin sayı getdikcə artır. Azərbaycanda təxminən 1600-dən çox qeyri-hökumət təşkilatları mövcuddur.

Akademik R.Mehdiyev Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətlərini təhlil edərək yazır: “ Azərbaycanda qeyri-hökumət təşkilatları və birlikləri mövcuddur və konstruktiv fəaliyyət göstərirlər. Ancaq onların bəziləri heç də hamısı öz fəaliyyətlərini insanların real maraqlarının müdafiəsinə yönəltməyiblər. Bu təşkilatların bəziləri üçün prioritet vəzifələr nüfuzlu fondlardan maliyyə əldə etmək, digərləri üçün özlərinin şübhəli qrup və kommersiya maraqlarına xidmət etməkdir, bu zaman ölkənin və onun vətəndaşlarının ən kəskin problemləri onların nəzərlərindən kənar qalır.(3.s.196-197).

QHT-ləri öz fəaliyyətləri ilə Azərbaycanda demokratik-hüquqi dövlətin qurulmasında, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında, insan hüquqlarının qorunmasında, qadın, uşaq, gənclərin problemlərinin həll edilməsində, müxtəlif xalqlar arasında dostluq və əmin-amanlığın yaradılmasında, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yerlərinə qaytarılmasında, elm, təhsil, mədəniyyət sahələrindəki problemlərin həllində, ən nəhayət, prezident, parlament və bələdiyyə seçkilərində əhalinin siyasi fəallıqlarının yüksəldilməsində yaxından iştirak edir və mühüm işlər görürlər.

Qeyri-Hökumət Təşkilatları içərisində vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını müdafiə edən təşkilatlar da əhəmiyyətli işlər görürlər. Hüquq müdafiəsi təşkilatları vətəndaş cəmiyyətinin mühüm təsisatları kimi, əhalinin demokratikləşməsinə prosesində iştirakının fəallaşdırılması üçün onların siyasi-hüquqi maariflənməsinə, hüquqları pozulmuş insanların hüquqlarının qorunmasına yaxından köməklik göstərirlər. Bu təşkilatlar ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edərək, öz aralarında əlaqələndirmə mərkəzləri yaratmağa başladılar.

Əhalinin siyasi fəallığının yüksəldilməsində vətəndaş cəmiyyəti təsisatları içərisində ən başlıca təsisat siyasi partiyalardır. Siyasi partiyalar həm vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında, həm hüquqi dövlətin bərqərar edilməsində, həm də cəmiyyətdə demokratikləşmə prosesinin gedişində vətəndaşların siyasi fəallığının yüksəldilməsinin başlıca təminatıdır.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyalar vətəndaş cəmiyyətinin strukturuna daxil olan ən mühüm elementdir. Siyasi partiyalar vətəndaş cəmiyyəti ilə hüquqi dövlət arasında vasitəçi rolunu oynayır. Bu gün demokratik Azərbaycan cəmiyyətində siyasi və ideoloji plüralizm əsaslanan çoxpartiyalılıq mövcuddur. Çoxpartiyalılıq vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlətin başlıca atributudur.

Politologiya elmi təsdiqləyir ki, vətəndaş cəmiyyətində siyasi partiyalar hüquqi dövlətlə əhali arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasında aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: siyasi xadimlərin üzə çıxarılması və yetişdirilməsi; müəyyən sosial qrupların maraqlarının həyata keçirilməsi; sosial siyasətin formalaşdırılması, qiymətləndirilməsi proseslərində iştirak etmək və qələbə çalmaqla hakimiyyətdə təmsil olunaraq ona nəzarət etmək və həyata keçirilməsində dövlət idarəetmə orqanlarına kömək edilməsi; seçki.(4.s. 69).

Biz bilirik ki, hər bir partiyanın özünəməxsus imici vardır və bu imic seçicilərin münasibəti əsasında formalaşır. Bu baxımdan, vətəndaşların siyasi partiyada rolu çox əhəmiyyətlidir. Siyasi partiyalar vətəndaş cəmiyyətində bir sıra sosial qrup və təbəqələrlə öz işlərini əsaslı şəkildə qururlar. Siyasi partiyaların qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri elektoratla işini lazımi şəkildə qurmaqdır. Partiya özünün bütün regionlarda yerli strukturlarını təşkil etməli, üzvlərinin və təəssübkeşlərin sayını artırmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2013-cü il Prezident seçkilərində insanlar olduqca yüksək fəallıq nümayiş etdirərək seçki məntəqələrinə gəlmiş və istədikləri namizədə səs vermişlər.

Beləliklə, əhalinin siyasi fəallığının artırılmasında, siyasi mədəniyyətinin inkişafında, demokratik dəyərlərin dərk olunmasında, onların təfəkküründə möhkəmlənməsində vətəndaş cəmiyyətinin ictimai-siyasi təsisatlarının, yəni ictimai hərəkətlərin, ictimai-siyasi birliklərin

(QHT) və siyasi partiyaların rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. İnsanlar vətəndaş cəmiyyətinin bu təsisatları vasitəsi ilə cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında fəal iştirak edirlər. Vətəndaş cəmiyyətinin sosial-siyasi təsisatları insanların siyasi şüurunun formalaşmasına güclü təsir edir, onların siyasi düşüncəsi, əqidəsi və fəaliyyətinin əsasını təşkil edir, onların vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu prosesində iştirakına təminat yaradırlar.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması, onun strukturuna daxil olan təsisatların, xüsusən də siyasi partiyaların, qeyri-hökumət təşkilatlarının rolunun dərin elmi təhlili verilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti: Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında vətəndaş cəmiyyəti təsisatları cəmiyyətdə iştirak demokratiyasının formalaşmasında, əhalinin siyasi fəallığının, siyasi mədəniyyətinin yüksəlməsində rolu artmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İlham Əliyevin Prezidentliyinə 365 günü və vətəndaş cəmiyyəti. Bakı: CBS, 2004, 488s.
2. Mehdiyev R. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar. "Azərbaycan qəzeti". 2006, 26 oktyabr.
3. Mehdiyev R. Qloballaşma dövründə dövlət və cəmiyyət. "Azərbaycan qəzeti", 2007, 23 sentyabr.
4. Dadaşova E. Azərbaycan Respublikasında vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında demokratik proseslərin rolu. Bakı: Elm, 2007, 188 s.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ПОВЫШЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ

Бархударов Б.Б., Рзагулиева С.Д.

Ключевые слова: гражданское общество, электорат, политические партии, политическое участие.

В статье отмечается что, в повышении политической культуры населения роль институтов гражданского общества, высока. Социально-политические институты гражданского общества оказывают воздействие на формирование политического сознания человека, принимают участие в создании правового государства.

SUMMARU

THE ROLE OF CIVIL SOCIETY IN IMPROVING THE POLITICAL CULTURE OF THE POPULATION.

Barkhudarov B.B., Rzaguliyeva S.D.

Keywords: civil society, electorat, political parties, political participation.

The article notes that, in improving the political culture of the population the role of civil society institutions is high. Social and political institutions of civil society have an impact on the formation of political consciousness of the person, their participation in the process of civil society and establishment of the legal state.

Daxil olma tarixi: İlk variant 03.04.2015
Son variant 20.04.2015

UOT 338.001.36

**AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN
RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİK SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ****MUSAYEVA SEVDA FƏRƏC qızı***Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, Fizika-riyaziyyat fənn birləşməsinin müəllimi**e-mail: Sevda.Musayeva@mail.ru*

Açar sözlər: *kiçik və orta sahibkarlıq, istehsal, bazar iqtisadiyyatı, rəqabət, rəqabətqabiliyyətlilik, işsizlik, həyat səviyyəsi*

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması və dinamik inkişafında, daxili bazarın yerli xammala əsaslanan məhsullarla zənginləşdirilməsində, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında, yeni iş yerlərinin açılması və məşğulluğun səviyyəsinin artırılmasında, azad rəqabət mühitinin yaradılmasında və digər sosial-iqtisadi problemlərin həllində kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi müstəsna rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyəti üçün kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyəti və rolu böyükdür. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ölkənin inkişafında daha əhəmiyyətli rola malikdir. Ona görə də bu müəssisələrin sayı getdikcə artır. Bu da işsizlərin işlə təmin olunmasında böyük rol oynayır. Ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal olunması Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindəndir. Son illərdə Azərbaycanın istər xarici, istərsə də ölkə daxilində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında nəzərə çarpacaq artım müşahidə olunur və bunun nəticəsində də ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf dinamik sürətdə yüksəlir [1, s. 17].

Ölkəmizin yüksək rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edən əsas amil makroiqtisadi şəraitdir. Bu indeksin müəyyən olunmasında istifadə olunan “hökumətin büdcə balansı” subindeksinə görə Azərbaycan 5-ci, “məcmu əmanət norması” subindeksinə görə 8-ci, “dövlət borcu” subindeksinə görə isə 12-ci yeri tutur və dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrini üstələyir. “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”na əsasən 2012-ci ildə Azərbaycan MDB ölkələri arasında 1-ci yerdə olmuşdur. Son “Doing Business 2013” hesabatında isə ölkəmiz 185 ölkə arasında 67-ci yərə çıxmışdır. Hesabatın aparıldığı on göstəricidən dördü üzrə Azərbaycan dünya ölkələrinin sıralamasında “ilk 25”-liyə daxil olmuşdur. Belə ki, “mülkiyyətin qeydiyyatı” göstəricisi üzrə Azərbaycan dünyada 9-cu, “biznesə başlamaq” göstəricisi üzrə 18-ci, “investorların müdafiəsi” göstəricisi üzrə 25-ci, “müqavilələrin icrasının təmin edilməsi” göstəricisi isə üzrə 25-ci yərə layiq görülmüşdür.

Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün kiçik sahibkarlıq subyektlərinə informasiya, hüquqi və iqtisadi məsləhət xidmətləri göstərmək və sahibkarların dövlət təşkilatları və xarici tərəfdaşlarla səmərəli əməkdaşlıq əlaqələri yaratmalarına yardımçı olmaq məqsədilə istənilən mülkiyyət forması əsasında hər hansı təşkilati-hüquqi formada müəssisə və təşkilatların yaradılması, yeni fəaliyyətə başlayan kiçik sahibkarlıq subyektlərinə fəaliyyətin təşkilinə və maliyyə müstəqilliyi əldə etmələrinə kömək məqsədilə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, onları müəyyən şərtlər əsasında və müəyyən müddətə lazımı avadanlıqla təchiz edilmiş ofis və ya iş yerləri ilə təmin etmək üçün, habelə kiçik sahibkarlıq subyektlərinə gələcəkdə öz fəaliyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan verə biləcək yeni texnologiyaların və digər yeniliklərin hazırlanmasına şərait yaratmaq məqsədilə istənilən təşkilati-hüquqi formada qurumlar yaradılması nəzərdə tutulub.

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin yaradılması yeni rəqabət şəraitində daha səmərəlidir, belə ki, bu müəssisələr digər müəssisələrlə rəqabət aparmağa, vahid informasiya mübadiləsi sistemində iştirak etməyə imkan verir. Həmçinin yeni rəqabətin tələblərinə uğurla uyğunlaşmağa və onun əsasında xarici bazarlarda rəqabət münasibətlərinə daxil olmağa şərait yaradır. Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli məhsulla çıxmağa imkan yaradır. Rəqabət nəticəsində məhsul vahidinə material məsrəfləri istehsalçı tərəfindən aşağı salınır və nəticədə həm istehsalın, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyi yüksəlir. Rəqabət bir tərəfdən istehsalın kifayət qədər çevik olmasında istehsalçıları stimullaşdırır, digər tərəfdən bu iqtisadi mübarizəyə tab gətirməyənlərin iflasa uğramasına səbəb olur. O, elmi-texniki nailiyyətlərin istehsala tətbiqinin sürətləndirilməsini, əməyin təşkilinin mütərəqqi formalarının tətbiqini, eyni zamanda iqtisadiyyatda təşkilati və struktur dəyişikliyin aparılmasını zəruri edir. Əks təqdirdə iqtisadiyyatın dünya iqtisadi inkişafından geri qalması prosesi müşahidə olunur.

Kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı müqayisə bazası yerinə ölkənin bazarında öz satışını tapan analoqlar qəbul edilir. Bu cür məlumatlar olmadıqda baza yerinə dünya sənaye inkişafı səviyyəsini və elmi-tədqiqat işlərinin səviyyəsini müəyyən edən əmtəə və işləmələri qəbul edirlər. Müqayisə bazasını seçərkən analoq və təhlil edilən obyektin təyinat üzrə və istismar şərtlərinə yaxınlığı, habelə istehlakçıların eyni qrupuna istiqamətlənməsi və xarakteristikaların tutuşdurula bilməsi kimi meyarlara diqqət yetirmək lazımdır. Kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyini təhlil edilən obyektin göstəricilərini baza göstəriciləri ilə müqayisə etməklə qiymətləndirirlər. Əgər kiçik müəssisə nəzərdə tutulan satış ölkəsinin bazarında rəqabətqabiliyyətlidirsə, kiçik müəssisənin kommərsiya satışı və onun bazarda hərəkəti haqqında tövsiyələr işlənilib hazırlanır. Əgər kiçik müəssisə rəqabətqabiliyyətli deyilsə, onun rəqabətqabiliyyətliliyini azaldan texniki və iqtisadi göstəricilərin təkmilləşdirilməsi tədbirləri axtarılıb tapılır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlığın hərtərəfli dəstəklənməsi rəqabətin daimi inkişafının istehlakçının üstünlük verdiyi hallara qarşı etinasızlıq göstərməklə, bu prosesdən ötrü səciyyəvi olan inhisarlaşdırma tendensiyalarının aradan qaldırılmasının sarsılmaz şərtidir. Əhalinin ən müxtəlif sosial təbəqələri üçün nəzərdə tutulan ən müxtəlif mal və xidmətlərin təklif edilməsi kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinə qarşı daimi tələbatın olması üçün şəraitin yaradılmasına imkan verir. Kiçik sahibkarlıq bazar konyunkturunun dəyişikliklərinə operativ reaksiya verərək iqtisadiyyata lazımi çeviklik verir. Kiçik şirkətlər istehlakçı tələbinin dəyişməsinə ani olaraq reaksiya vermək və bunun hesabına istehlak bazarında zəruri tarazlığı təmin etmək qabiliyyətinə malikdir. Kiçik və orta sahibkarlıq rəqabət mühitinin formalaşmasına əhəmiyyətli töhfə verir, bu isə yüksək səviyyədə inhisarlanmış iqtisadiyyat üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı yeni mülkiyyət formalarının meydana gəlməsinə və inkişafına, azad rəqabətə, işgüzarlığa və təşəbbüskarlığa real şərait yaradır [2, s.35].

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası baxımından həyata keçirilən dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu siyasət, iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə prioritet inkişaf sahələrində işgüzar fəaliyyət üçün normativ-hüquqi, təşkilati və maliyyə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Bütövlükdə, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- kiçik və orta sahibkarlığın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, ixrac potensialının artırılmasında və cəmiyyətin sosial problemlərinin həllində, kiçik və orta sahibkarlığın rolunun gücləndirilməsi;

- kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin sahə, regional və texnoloji baxımdan strukturunun optimallaşdırılması;

- kiçik, orta və iri müəssisələr arasında qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlığın, o cümlədən sahibkarlar üçün məsləhət xidməti, informasiya təminatı, marketing xidməti və sair strukturların yaradılmasının davam etdirilməsi;

- biznes informasiya mərkəzlərində kiçik və orta sahibkarlar üçün informasiyanın və onun əlyetərliliyinin artırılması;

- müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin tətbiq edilməsi, bu işə sahibkarların cəlb edilməsi yolu ilə yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsi;

- ticarət yarmarkalarının yaradılması;

- yerli iqtisadiyyatın yönümünü nəzərə almaqla rayonlarda işsizlər üçün kadrların peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi mərkəzlərinin yaradılması;

- kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinə yersiz müdaxilənin qarşısının alınması.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı çevik qarışıq iqtisadiyyatın formalaşmasının, müxtəlif mülkiyyət formalarının və onlara tam uyğun olan təsərrüfat modellərinin ümumdünya meyillərinə cavab verir, onda isə rəqabətli bazar mexanizminin mürəkkəb sintezi, iri, orta və kiçik istehsalın dövlət tənzimlənməsi reallaşır. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin istehsalının inkişafı iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılmasından ötrü əlverişli şərait yaradır. Çünki rəqabət şəraiti inkişaf edir, əlavə iş yerləri yaradılır, struktur yenidənqurması gedir, istehlak bölməsi genişlənir. Hazırda əsas hədəf milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiya əsasında ölkədə əldə olunmuş dinamik inkişafın davamlılığını təmin etməkdir.

Rəqabətqabiliyyətlilik anlayışı öz inkişafına əmtəə mübadiləsinin formalaşması dövründə, ortaya belə mübadilənin iştirakçılardan hər biri üçün nə qədər faydalı olması haqqında məsələ çıxdığı zamanı başlamışdır. Daha sonra bu faydanı artırmaq zərurəti və deməli, rəqabət üstünlüyü əldə etmək imkanı yaranmışdır. İqtisadi inkişafımızda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri onu göstərir ki, rəqabət bir iqtisadi alət kimi bazar təsərrüfat mexanizminin real fəaliyyət göstərən bir ünsürünə çevrilmişdir. Bazar iqtisadi sisteminin əsaslarını yaradıb onun elementlərindən kompleks şəkildə istifadə etmədən bütövlükdə iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün deyildir. Azərbaycan iqtisadiyyatında sağlam rəqabətin formalaşdırılması onun başlıca funksiyalarından olan stimullaşdırma vasitəsi ilə ölkəyə yeni texnologiyaların gətirilməsi, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı, dünya bazarına hazır məhsulla çıxmaq, bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli quruluşunun formalaşdırılması imkanı yaratmaqdadır. Ümumiyyətlə, rəqabət institusional əsasa daxil olmaqla yanaşı, bazar mexanizminin elə bir iqtisadi alətidir ki, hər bir ölkənin iqtisadi qüdrətini, dünya birliyinə inteqrasiyasının keyfiyyətini, dünya bazarındakı mövqeyini, ən azı isə iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsini onun vasitəsi ilə səciyyələndirmək mümkün olur. Milli iqtisadiyyatda rəqabət mühitinin formalaşdırılması ilə respublikamızda sahibkarlığın bütün formalarının, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına əlverişli şərait yaradılır.

Rəqabət bütövlükdə cəmiyyət miqyasında kiçik və orta sahibkarlığı canlandırmaq, stimullaşdırmaq və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Xüsusilə, iqtisadi inkişafında bazar münasibətlərinə keçidi qarşısına məqsəd qoyan hər bir ölkənin iqtisadiyyatı üçün rəqabət mühitinin yaradılması əhəmiyyətli rola malikdir. Rəqabətqabiliyyətlilik bazarda rəqabət mübarizəsini uğurla həyata keçirmək qabiliyyətliliyidir və rəqabətlə qırılmaz şəkildə bağlıdır. O, rəqabətin yarandığı yerdə və vaxtda ortaya çıxır və inkişaf edir. Bazar və rəqabət rəqabətqabiliyyətliliyin məhək daşlarıdır. Bu o deməkdir ki, rəqabət nə qədər qlobal xarakter əldə edirsə, bazarların sərhədləri nə qədər çox yuyulursa, əmtəə istehsalçıları üçün daima dəyişən şəraitdə uğurlu rəqabət mübarizəsini aparmaq bir o qədər çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyi sahibkarların indiki və gələcək dövrdə milli və dünya bazarlarında qiymətinə və keyfiyyətinə görə xarici və ya milli rəqiblərdən daha cazibədar əmtəələr istehsal etmək qabiliyyətidir [3, s.83].

Kiçik və orta sahibkarlıq işgüzar mühiti müəyyən edən çoxsaylı amillərin və onların kombinasiyalarının fəaliyyətindən xüsusilə asılıdır və nəticə etibarilə, iri və orta ölçülü bizneslə müqayisədə daha zəifdir. Müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas problemləri arasında aşağıdakıları fərqləndirmək lazımdır.

1. Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrin sayının az olması. Ümumiyyətlə, müasir tədqiqatlar milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin əsası kimi müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinə xüsusi diqqət verirlər. Öz növbəsində Azərbaycanın kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyi səviyyəsi milli müəssisələrin və ümumiyyətlə, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyi ilə sıx bağlıdır. Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda kiçik müəssisələrin sayı çox deyildir.

2. Kiçik və orta sahibkarlığın ən yeni texnologiyalardan istifadə edilməsində iştirakı aşağıdır. Buna baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələr müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliklərinin artırılması strategiyalarında kiçik və orta sahibkarlığın müasir elmi-tədqiqatlar və texnologiyalardan istifadə etməsinin asanlaşdırılmasını əsas tuturlar, çünki o, çox çevikdir və rəqabət mühitinin istənilən dəyişikliyinə tez reaksiya vermək qabiliyyətinə malikdir. Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrin innovasiyasına çəkilən xərclər nisbətən azdır, buna baxmayaraq, bu xərclərin artımı, xüsusilə, hasilat sənayesində nəzərə çarpır.

3. Kiçik və orta müəssisələrin maliyyə problemləri. Bu sahədəki əsas problemlərdən biri borc alınmış maliyyə resurslarının bahalılığıdır ki, bu da tarixi olaraq formalaşmış yüksək kreditləşdirmə dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Kreditlər üzrə faizlərin azalması tendensiyasının nəzərə çarpmasına baxmayaraq, resurslar yenə də bahalı olaraq qalmaqdadırlar və kiçik və orta müəssisələrin kütləvi inkişafına nəinki yol verir, əksinə buna mane olurlar.

4. Kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas şərti kimi Azərbaycan sahibkarlığının rəqabətqabiliyyətliliyi səviyyəsi. Ancaq kiçik müəssisənin hansı sferasında işləməsindən asılı olmayaraq, işgüzar mühitin inkişaf səviyyəsi və vəziyyəti belə müəssisələrin çiçəklənməsi üçün mühüm və zəruri şərtlərdən biri kimi çıxış edir [4, s.88].

Göstərdiyimiz problemlərin aradan qaldırılması və ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə son illər Azərbaycanda mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı məqsədi ilə xüsusi dövlət proqramları və sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan bürokratik əngəllərin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş qərarlar qəbul edilmiş və digər tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Ötən illər ərzində sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən prosedur və qaydalar xeyli liberallaşdırılmış, sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı mexanizmi işə salınmış, ölkədə ixrac rüsumları ləğv edilmiş, idxalda rüsumların 15%-lik maksimal həddi müəyyənləşdirilmişdir.

2013-cü ilin birinci yarısında Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin qeydiyyatının “bir pəncərə” prinsipi üzrə aparılması işləri davam etdirilmişdir. Həmin dövrdə qeydə alınmış sahibkarlıq subyektlərinin sayı 40110 təşkil etmişdir ki, bunlardan da kommertiya hüquqi şəxslərin sayı 3577, fərdi sahibkarların sayı isə 36533 olmuşdur. 2012-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə qeydiyyatda alınmış kommertiya hüquqi şəxslərin sayı 1306 vahid, fərdi sahibkarların sayı isə 2159 vahid artmışdır. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına 2013-cü ilin ilk yarım ili ərzində 2011 sahibkara 25.3 mln. manat kiçik həcmli güzəştli kredit verilmişdir. Bu kreditlər hesabına 3800-dən çox yeni iş yerinin yaradılması təmin olunmuşdur. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə kiçik həcmli layihələrin sayı 69,3%, verilmiş güzəştli kreditlərin həcmi 74,1%, yeni yaradılacaq iş yerlərinin sayı isə 70,3% artmışdır.

Cari ilin ilk yarım ili ərzində 26 əlil sahibkara 0,8 mln. manat, 120 məcburi köçkün sahibkara 1,9 mln. manat, 181 qadın sahibkara 3,2 mln. manat və 413 gənc sahibkara 37,9 mln. manat güzəştli kredit verilmişdir. Bu kreditlər hesabına müvafiq olaraq, 100-dək, 200-dək, 400-dən çox və 1530-dan çox yeni iş yerinin yaradılması təmin olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq tapşırıqlarına əsasən, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkı və Sumqayıt şəhərində Yüksək Texnologiyalar Parkı yaradılmışdır. Sənaye parklarında vergi sahəsində stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi barədə təkliflər “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərə alınmışdır (Qanun 2013-cü il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir). Balaxanı Sənaye, Sumqayıt Kimya-Sənaye və Sumqayıt Yüksək Texnologiyalar parklarının yaradılması xarici və yerli investorların cəlb olunmasına, müasir texnologiyalardan istifadə etməklə rəqabətqabiliyyətli və ixracyönlü məhsul istehsalının artırılmasına və yeni iş yerlərinin açılmasına, ümumilikdə sahibkarlığın, o cümlədən, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Elmi yeniliyi: məqalədə kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün ilk növbədə bu sahədə mövcud olan əsas problemlər araşdırılmış və onların həlli yollarının müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi qeyd olunmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində və beynəlxalq bazara çıxışında mühüm vasitələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: ADİU, 2009, 415 s.
2. Tağıyev A.H., Fərzəliyev S.A. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Sumqayıt: SDU, 2007, 400 s.
3. Əliyev Ü.Q. Keçid dövrünün milli iqtisadi problemləri. Bakı: Azərnaşr, 2008, 358 s.
4. Abbasov A.B., Əliyev M.Ə., Abbasova R.Ə. və başqaları. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 464 s.

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНИВАНИЕ УРОВНЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мусаева С.Ф.

Ключевые слова: *малое и среднее предпринимательство, производство, рыночная экономика, конкуренция, конкурентоспособность, безработица, уровень жизни*

Одним из основных направлений проводимых в республике экономических реформ считается формирование благоприятного климата для развития малого и среднего предпринимательства. Мероприятия, проводимые в экономической сфере, направлены на расширение предпринимательской деятельности в малом и среднем предпринимательстве, открытие предприятий, производящих конкурентоспособную продукцию, создание новых рабочих мест, что способствует повышению экономической мощи страны.

SUMMARY
EVALUTION THE COMPETITIVENESS LEVEL OF SMALL-MEDIUM
ENTREPRENEURSHIP

Musayeva S.F.

Key words: *small and medium entrepreneurship, production, market economy, rivalry, rivalry ability, unemployment, life level*

One of the main directions of economic reform in our republic is the formation of the suitable environment for the small-medium entrepreneurship. Measures taken in economic field is directed to the enlargement of small-medium entrepreneurship, forming new vacancies and as a result increasing the economic power of the country.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	13.02.2015
	Son variant	20.04.2015

PUL VƏSAİTLƏRİ VƏ HESABLAŞMALARIN UÇOTUNUN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ**İBRAHİMOVA ÇİMNAZ İSA qızı***Simqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: sahile74@mail.ru*

Açar sözlər: pul dövriyyəsi, nağd hesablaşma, nağdsız hesablaşma, hesablaşmaların sənədləşdirilməsi, sənədlərin qeydiyyatına alınması, pul vəsaitləri və hesablaşmaların uçotu prinsipləri

Hesablaşma münasibətləri, onların iqtisadi mahiyyəti və növləri. Müəssisələr maliyyə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirən zaman digər müəssisə və təşkilatlarla fasiləsiz olaraq qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələri yaranır. Təsərrüfat əlaqələri müəssisələrin fəaliyyətinin zəruri şərtidir, belə ki onlar təchizat və istehsal prosesinin fasiləsizliyini, məhsulun vaxtında yüklənməsini və satılmasını təmin edir.

Təsərrüfat əlaqələri müqavilə ilə rəsmiyyətə salınır ki, bu zaman müəssisələrdən biri mal-material dəyərliləri göndərən, iş və xidmətləri yerinə yetirən - malsatan, digəri isə onların alıcısı, istehlakçısı - malalan, deməli, ödəyici kimi çıxış edir. Malsatan və malalan müəssisələr arasında hesablaşma əməliyyatlarının düzgün təşkili dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətini artırır və pul vəsaitinin vaxtında daxil olmasına şərait yaradır.

Maliyyə-təsərrüfat prosesi zamanı müəssisələrlə alınmış mal-material dəyərlilərinə görə malməhsuldarlar, yerinə yetirmiş iş və xidmətə görə sifarişçilər, digər əməliyyatlara görə isə maliyyə orqanları ilə, bankla, həmkarlar təşkilatı və digər ictimai və xeyriyyə təşkilatları ilə, habelə müəssisədə çalışan fəhlə və qulluqçularına müxtəlif əməliyyatlar üzrə hesablaşma zərurəti yaranır.

Hazırda hesablaşma əməliyyatlarının mövcudluğu və fəaliyyəti əmtəə-pul münasibətlərinin və alqı-satqı prosesinin mövcudluğu ilə izah edilir. Müəssisələr arasında aparılan bütün mümkün hesablaşmalar pulun köməyi ilə həyata keçirilir. Pulun köməyi ilə istehsalat ehtiyatları üçün ayrılmış vəsaitin pul formasına keçməsi başa çatır, bunun nəticəsində də satış pulu əldə edilərək xalis gəlirin formalaşmasına şərait yaradır. Məhz bununla pul hesablaşmaları vəsaitin dövr etməsində əsas amil kimi çıxış edir [1].

Öz funksiyasını yerinə yetirmək məqsədilə pul vəsaitlərinin hərəkəti (nağd və qeyri-nağd qaydada) pul dövriyyəsi adlanır. Pul dövriyyəsi və yaxud hesablaşmaların həyata keçirilməsi hazırda iki - nağd və qeyri-nağd (köçürmə yolu ilə) formada ola bilər.

Pul dövriyyəsinin əsas hissəsi nağdsız qaydada, yəni vəsaitin bir hissəsinin hesabdan silinib, başqasının hesabına daxil edilməsi yolu ilə aparılır.

Nağdsız hesablaşmaların inkişafı onun əsas məqsədi ödəmə dövriyyəsində nağd pulu əvəz etdiyindən pul tədavülü üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nağdsız hesablaşmalar pul vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsinə kömək edir, material fondlarının hərəkətinə nəzarəti təmin edir, tədavüldə olan pulların həcmının azalmasına, pul tədavülü xərcərinin aşağı salınmasına, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin banklarda cəmləşməsinə və onlardan kredit resursları kimi istifadəyə şərait yaradır.

Pul hesablaşmalarında nağd pulun iştirakı dövlət qanunçuluğu ilə müəyyən olunur.

Nağd və nağdsız pul dövriyyəsinin əlaqəsi pulun nağdsız dövriyyəsindən nağd dövriyyəyə və əksinə çevrilməsi ilə əlaqədar prosesdə yaranır. Pulun belə hərəkəti pul dövriyyəsinin bütövlüyünü göstərir.

Mal-material qiymətlilərinin satışı, görülmüş iş və göstərilmiş xidmətlərin dəyərinin nağdsız qaydada ödənilməsi zamanı müəssisənin bankdakı hesabına daxil olan pul vəsaiti

istehsal işçilərinin əməyinin ödənilməsində və s. hallarda nağd pula çevrilir [2].

Nağdsız hesablaşmalar sistemi ümumi dövlət qanunları və bankın qaydaları ilə nizamlanmalıdır. Onun əsas elementlərinə nağdsız hesablaşmaların təşkili prinsipləri, ödəniş qaydaları, ödəniş mənbələri, ödəniş növbəliyi və nağdsız hesablaşma formaları daxildir.

Qeyri-nağd (nağdsız) hesablaşma növündən mal-material qiymətlilərinə görə hesablaşmaların aparılması yerinə yetirilmiş iş və göstərilmiş xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, maliyyə və sığorta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi və s. hallarda geniş istifadə olunur. Xalq təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi, sənaye müəssisə və təşkilatlarında da hesablaşma əməliyyatlarının böyük əksəriyyəti qeyri-nağd qaydada həyata keçirilir.

Hesablaşma formaları və onların iqtisadi xarakteristikası.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, müəssisə və təşkilatlar arasındakı hesablaşmalar, bir qayda olaraq, qeyri-nağd formada həyata keçirilir. Hansı hesablaşma formalarının seçilməsi bağlanmış müqaviləyə müvafiq olaraq müəssisənin özü tərəfindən sərbəst surətdə seçilir. Müəssisə vəsaitlərinin dövriyyəsinin düzgün təmin olunması və vaxtında başa çatdırılması üçün seçilmiş hesablaşma sisteminin rolu böyükdür.

Hesablaşma formaları dedikdə ödəmələr zamanı həyata keçirilən qayda və üsulların məcmusu, hesablaşma iştirakçıları və bank idarələri arasında pul dövriyyəsinin sənədləşdirilməsi qaydası başa düşülür.

Nağdsız hesablaşmalar Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 27 may 1997-ci il tarixli təlimatına əsasən həyata keçirilir.

Bütün nağdsız hesablaşmalar müvafiq sənədlər vasitəsilə aparılır. Nağdsız hesablaşmaların formaları əsasən hesablaşmalarda tətbiq olunan sənədin adı ilə adlandırılır.

Nağdsız hesablaşma formalarına aşağıdakılar aiddir:

- ödəmə tapşırıqları ilə hesablaşmalar;
- çeklər vasitəsilə hesablaşmalar;
- akkreditivlər vasitəsilə hesablaşmalar;
- ödəmə-tələbnamə tapşırıqları vasitəsilə hesablaşmalar;
- veksel vasitəsilə hesablaşmalar;
- rabitə nazirliyi vasitəsilə pul köçürmələri (hesablaşmalar).

Son illərdə nağdsız hesablaşmalarda ödəmə tələbnamələri ilə ödənişə üstünlük verildi. Belə qayda malsatanın, işgörənin və xidmət göstərənin tələbatını təmin edirdi və sosialist təsərrüfatçılıq və nağdsız hesablaşma prinsiplərinə cavab verirdi. Bazar münasibətlərinə keçid istehsalçıya deyil, istehlakçıya üstünlük verir və ödəyicini ödənişlərin aparıcısı hesab edir. Nağdsız hesablaşmalarda istifadə olunan sənədlər dövlət standartlarına cavab verməli və hesablaşma haqqında tam təsəvvür yaratmalıdır.

Bütün hesablaşma sənədlərinin birinci nüsxəsində bankdakı hesab üzrə məbləğlərə *sərəncam* vermək hüququ olan şəxslərin imzası ilə yanaşı, müəssisənin möhürü olmalıdır. Vəsait ödəyicinin hesabından yalnız sənədin birinci nüsxəsi əsasında silinir.

Hazırda nağdsız hesablaşmaların ən geniş yayılmış forması ödəmə tapşırıqları ilə olan hesablaşmalardır.

Ödəmə tapşırığı - bankda hesabı olan müəssisənin həmin hesabdan müəyyən məbləğ vəsaitin silinib, başqa müəssisənin hesabına daxil edilməsi haqqında özünə xidmət edən banka verdiyi tapşırıqdır. Əmtə əməliyyatları üzrə hesablaşmalarda ödəmə tapşırığından, əsasən, aşağıdakı hallarda istifadə olunur:[3]

1. Alınmış mal, görülmüş iş və göstərilmiş xidmətlərə görə hesablaşma aparıldıqda:

Bu zaman ödəmə tapşırığında malların alınmasını, işlərin görülməsini və ya xidmətlərin göstərilməsini təsdiq edən əmtə-nəqliyyat qaiməsi, hesab-faktura və digərlərin nömrəsinə və tarixinə istinad edilməlidir.

2. Malların, yerinə yetirilmiş işlərin və ya göstərilmiş xidmətlərin dəyəri əvvəlcədən ödənilməlidir. Bu zaman əvvəlcədən ödəniş haqqında müqaviləyə istinad edilməlidir.

3. Mal əməliyyatları üzrə kreditor borcları ödənilməlidir;

4. Mal və xidmətlər üzrə və ya məhkəmənin qərarına əsasən, hesablaşma aparmaq lazım gəldikdə;

5. Yer üçün icarə haqqı ödənilməlidir;

6. İstismar xərclərinin ödənilməsi ilə əlaqədar nəqliyyat, kommunal və məişət müəssisələri ilə hesablaşma aparıldıqda.

Ödəmə tapşırıqları yazıldığı gündən üç təqvim günü müddətində etibarlıdır (yazıldığı gün nəzərə alınmır). Yəni üç gün ərzində müəssisə onu banka təqdim edə bilər. Ödəmə tapşırıqlarından, eyni zamanda hesablaşmaları müntəzəm xarakter daşıyan müəssisələr arasında tətbiq olunan planlı ödəniş qaydasında aparılan hesablaşmalarda da istifadə olunur [4].

Hazırkı şəraitdə nağdsız hesablaşmaların bir forması da çeklər vasitəsilə hesablaşmadır.

Hesablaşma çekləri isə nağdsız hesablaşmanın forması kimi tətbiq olunur və hesablaşma çeki dedikdə ödəyicinin onun hesabından müəyyən məbləğin silinib başqa müəssisənin hesabına köçürülməsi haqqında banka verdiyi yazılı sərəncam başa düşülür. Hesablaşma çekləri ödəmə tapşırıqları ilə ödəyici təşkilat tərəfindən tərtib olunur və öz bankına ödəniş üçün təqdim olunur. Respublika ərazisində Mərkəzi Bankın əməliyyat idarəsinin və ZHKM təsdiq etdiyi limitli çeklərindən istifadə olunur.

Nağdsız hesablaşmaların biri də akkreditiv vasitəsilə aparılan hesablaşmadır. Akkreditiv – alıcının akkreditiv ərazisində göstərdiyi şərtlərə uyğun olaraq, ona göndərilən malın və göstərilən xidmətin dəyərinin satıcıya ödənilməsi üçün alıcı bankının satıcı bankına verdiyi tapşırıqdır. Hesablaşmanın bu formasından yalnız kənar sahəli hesablaşmalarda istifadə olunur. Akkreditivin fəaliyyət müddəti bank tərəfindən məhdudlaşdırılır və bu müddət satıcı ilə alıcı arasında bağlanan müqavilə ilə müəyyən edilir. Akkreditiv qaydasında hesablaşmanın bir xüsusiyyəti də ödənişin satıcının yerləşdiyi yerdə aparılmasından ibarətdir. Akkreditiv vasitəsilə hesablaşmanın üstün cəhəti isə əvvəlcədən ödəniş forması olmamaqla ödənişə zəmanət verməsinə özündə əks etdirir. Belə ki akkreditiv məbləği satıcının hesablaşma hesabı olduğu bankda bronlaşdırılır və satıcı əmin olur ki, onun yola saldığı malların dəyəri yola salınma sənədləri banka təqdim olunan kimi ödəniləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında akkreditivlər ilə hesablaşmaların yalnız sənədli akkreditiv formasından istifadə olunur.

Sənədli akkreditiv bankın (emitet bank) müştərinin (akkreditivə əmr verənin - aплиkantın) xahişi ilə və sərəncamına, əsasən hərəkət edərək ödənişin üçüncü şəxsin (benifisarin) adına aparılmasını həyata keçirən bir saziş hesab edilir.

Akkreditiv açmaq üçün aплиkant, yəni akkreditivin açılması üçün sərəncamla emitet banka müraciət edən alıcı - banka ərizə ilə müraciət edir. Ərizədə malgöndərənin adı, akkreditivin məbləği, akkreditivin müddəti, ödənişin hüquqi əsası, malların və xidmətlərin adı, qiyməti və sayı göstərilir.

Göstərilən rekvizitlərin biri olmadıqda emitet bank tərəfindən akkreditiv açılmır.

Veksel ciddi müəyyən edilmiş qaydada onun sahibinə ödəmə müddəti başa çatdıqdan sonra borcludan onda göstərilən məbləğin ödənilməsinə mübahisəsiz tələb etməyə hüquq verən yazılı borc öhdəliyidir. Öz formasına görə veksəl sadə və köçürülən veksələ bölünür. Sadə vekseldə iki - vekselverən və vekselsaxlayan tərəf iştirak edir. Köçürülən veksəl isə malsatan tərəfindən yazılır və malsatannın həmin məbləği ödəyəcək şəxsə sənədin üzərində göstərilən məbləğin müddəti başa çatan kimi onu təqdim edənə ödənilməsinə əks etdirən əmrdir. Köçürülən veksəl ödəyici tərəfindən aksept edildikdən sonra hüquqi qüvvəyə malik olur [5].

Pul vəsaiti və hesablaşmaların uçotunun təşkili prinsipləri və vəzifələri.

Mühasibatlığın ən mühüm vəzifələrindən biri müəssisənin malik olduğu sərbəst pul vəsaitlərinin daim artırılması, düzgün istifadəsi və qorunub saxlanmasıdır.

Baş mühasib daxil olmuş bütün pul vəsaitlərinin tam uçotunu, debitor borcların vaxtında

alınması və kreditor borcların ödənilməsini, ödəmə intizamının saxlanılmasını, hesablaşma və ödəmə öhdəlikləri üzrə müəyyən edilmiş müddətlərdə inventarizasiyanın aparılmasını, balansdan alınması qanunla mümkün olmayan borcların silinməsini təmin etməlidir. İri müəssisələrdə şirkət, konsern, səhmdar cəmiyyətləri və zavod idarəsi daxilində, bir qayda olaraq, müstəqil maliyyə xidməti fəaliyyət göstərir ki, onlar müəssisənin bütün hesablaşma əməliyyatlarını, maliyyə və hesablaşma əməliyyatlarının uçotunu, həmin əməliyyatların qanuniliyinin vaxtlı-vaxtında və düzgün rəsmiyyətə salınmasına nəzarəti də həyata keçirir.

Bu baxımdan pul vəsaitləri və hesablaşmaların mühasibat uçotunun qarşısında aşağıdakı bir sıra mühüm vəzifələr durur [6]:

1. Pul vəsaitlərinin hərəkəti və hesablaşmalar üzrə əməliyyatları düzgün və vaxtlı-vaxtında sənədləşdirmək;

2. Müəssisənin kassasında olan pul vəsaitləri və qiymətli kağızlara gündəlik və operativ nəzarəti həyata keçirmək;

3. Pul vəsaitlərinin məqsədli təyinatı üzrə istifadəsinə ciddi nəzarəti həyata keçirmək;

4. Nağd və qeyri-nağd hesablaşma qaydasında həyata keçirilən hesablaşmaların vaxtında və düzgün uçotunu təmin etmək;

5. Bankdakı hesablaşma və digər hesablarda olan vəsaitlərin mövcudluğu və saxlanmasına nəzarəti təmin etmək;

6. Hesablaşma-ödəmə intizamına əməl olunması, alınmış mal-material dəyərlilərinə və kreditləşmə qaydasında alınmış vəsaitlərə görə köçürmələrin vaxtında həyata keçirilməsinə nəzarət və s. həyata keçirmək;

7. Uçot registrlərində baş vermiş hesablaşmaları tam və operativ surətdə əks etdirmək;

8. Pul vəsaitləri və hesablaşmaların müəyyən edilmiş müddətlərdə inventarizasiyasının həyata keçirilməsini təmin etmək;

9. Cari öhdəliklər və hesablaşmalar üzrə əməliyyatların, onların veksellərlə rəsmiyyətə salınmasının düzgünlüyü və qanuniliyini təmin etmək;

Malsatan və podratçı, habelə malalan və sifarişçilərlə hesablaşma formalarının müqavilə əsasında qurulması və müqaviləyə riayət edilməsinə nəzarət etmək;

10. Vaxtı keçmiş debitor və kreditor borclarının aradan qaldırılması üçün müəyyən imkanlar axtarmaq və tədbirlər həyata keçirmək;

11. Büdcə təşkilatları, banklar və işçi heyəti ilə hesablaşmaların düzgün və vaxtlı-vaxtında aparılmasına nəzarət etmək;

12. Müəssisədə istifadə olunan hesablaşma formalarının daima təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək və s.

Qeyd edilən bu vəzifələrə əməl olunması, habelə hesablaşma əməliyyatlarının düzgün və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi və onun səmərəliliyinin təmin olunması məqsədilə pul vəsaitləri və hesablaşma əməliyyatlarının uçotunun müəyyən prinsiplər əsasında aparılmasını tələb edir. Qeyd edilən həmin prinsiplərə aşağıdakılar aiddir:

1. Bütün dövlət, kooperativ və ictimai təşkilatlar, özəl müəssisə və şirkətlər, səhmdar cəmiyyətləri özlərinin pul vəsaitlərini bank idarələrində (dövlət və kommertiya banklarında) saxlamalıdır. Bu banklarda cəmlənmiş vəsaitlər də öz növbəsində Mərkəzi Bank tərəfindən cəmləşdirilir ki, bunun da sayəsində o da respublikada vahid depozit və hesablaşma mərkəzi kimi çıxış edir. Pul vəsaitlərinin yuxarıda göstərilən qaydada hesablarda saxlanılması qeyri-nağd qaydada hesablaşmaları həyata keçirməyə imkan yaradır. İnzibati-amirlik dövründə də tətbiq edilən bu prinsipin əsas fərqi ondadır ki, hazırda müəssisələrə nağd pul ilə hesablaşma aparmağa icazə verildiyindən onlar norma daxilində pulların bir hissəsini öz kassalarında da saxlaya bilərlər.

2. Hesablaşmalar (ödəmələr) mal-material dəyərliləri daxil olduqca, göstərilmiş xidmətlər, yerinə yetirilmiş işlər isə təhvil verildikcə müqavilə şərtlərində nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir.

3. Bank müəssisələri hesablaşmalar və kreditləşmə zamanı müəssisə və təşkilatlara onların mülkiyyət formasından, təşkilati-hüquqi formasından, yerinə yetirdiyi işin həcmindən, özünəməxsus dövrüvvə vəsaitlərinin saxlanmasından və s. asılı olaraq vahid qaydada yanaşır.

4. Hesablardan ödənişlər hesab sahibinin razılığı və sərəncamı ilə müəyyən edilmiş növbəlilik əsasında hesabdakı vəsait müqabilində aparılmalıdır. Bu zaman ödənişlərin

ləngidilməsinə imkan verilməməlidir.

5. Nağdsız hesablaşmalar tərəflər arasında bağlanmış müqavilədə nəzərdə tutulmuş formalarda aparılmalıdır və s.

Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin heç də yaxşı olmadığı indiki şəraitdə hesablaşmaların səmərəli təşkili böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb edir. Ona görə də respublikamızda xalq təsərrüfatının bütün sahələrində hesablaşma mexanizminin və onun formalarının təkmilləşdirilməsi üçün sistematik tədbirlər görülmüş və həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən müxtəlif təlimatlar və metodik göstərişlər hazırlanmışdır ki, bu da respublikamızda bütün pul vəsaitlərinin hərəkəti əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı əldə rəhbər tutulmalıdır.

Elmi yeniliyi: Pul vəsaitləri və hesablaşmaların uçotunun təşkili prinsipləri tədqiqata cəlb edilir və elmi istiqamətlər müəyyənləşdirilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə İqtisadiyyat fənni üzrə mühazirə materialları kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004.
2. «Mühasibat uçotu haqqında Qanunun tətbiqi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci il tarixli fərmanı.
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş «2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram».
4. Aleksandr D., Britton A.V., Yorissen E.P. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya / Səbzəliyev S.M., Rzayev Q.R., Babayev B.İ., Quliyev V.M., İsmayılov N.M., Süleymanov S.M., İbrahimova S.Ə., Hacıyev H.Ə. tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bakı: Elm, 2010, 262 s.
5. Abbasov Q.Ə. Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi: Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 154 s.
6. Səbzəliyev S.M., Süleymanov S.M., Cəfərov E.O. Kommersiya təşkilatları üçün Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqinə dair metodik vəsait. Bakı: Elm, 2010, 58 s.

РЕЗЮМЕ

ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ И РАСЧЕТОВ *Ибрагимова Ч.И.*

Ключевые слова: денежный оборот, наличные расчеты, безналичные расчеты, оформление расчетов, регистрация документов, денежные средства и принципы учета расчетов.

В статье рассматриваются отношения расчетов, их экономическое значение, виды, формы, экономическая характеристика и основные принципы учета денежных средств и расчетов.

SYMMARY

PRINCIPLES OF CASH ACCOUNTING AND SETTLEMENT

İbrahimova Ch.İ.

Keywords: cash turnover, cash settlement, documentation settlements, registration of documents, principles of cash and accruals accounting.

The relationship of calculations, their economic value, types, forms, and economic characteristics of the basic principles of cash accruals accounting are analysed in the article.

Daxil olma tarixi: İlk variant 16.03.2015
Son variant 30.04.2015

UOT 330.34.011

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

ÖMƏROVA ELNARƏ YUSİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı

e-mail: aynurmamedzade@gmail.com

Açar sözlər: *kiçik və orta biznes, texnoloji inkişaf, kütləvi istehsal, miqyas iqtisadiyyatı, elastik strukturlaşma*

Beynəlxalq iqtisadiyyatın qloballaşması dünyada istehsal prosesinin xarakterinin dəyişməsinə, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olur, elmi-texniki tərəqqini daha da sürətləndirir. Bütün bunlar isə təsərrüfat subyektlərinin beynəlmilləşməsinə gücləndirir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesində deyilən amillər biznesin genişləndirilməsi üçün təsərrüfat subyektləri qarşısında yeni-yeni imkanlar açır. Qloballaşma dövründə kiçik və orta biznes (KOB) böyük çeviklik göstərmək potensialına malikdir, sürətlə dəyişən bazar konyukturasına gecikmədən uyulaşa bilir, yeni texnika və texnologiyaları sürətlə tətbiq edir, bəzən iri biznes ilə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparır.

Qloballaşmanın dönməz xarakter aldığı postsənaye cəmiyyətinin əsas əlamətləri bunlar hesab edilir: 1) istehsal və istehlakın strukturunun dəyişməsi (xidmət sahəsinin rolunun artması); 2) təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsi; 3) əməyə yaradıcı münasibətin aparıcı amilə çevrilməsi; 4) ətraf mühitə yüksək diqqət verilməsi; 5) iqtisadiyyatın humanistləşməsi (sosial yönümlülüyünün artması); 6) cəmiyyətin informasiya cəmiyyətinə çevrilməsi; 7) kiçik biznesin renessansı. Bu, o deməkdir ki, əvvəlki biliklərin qısa bir zamanda köhnəlməsi və yenilərinin sürətlə yayılması və təbəqələşmə nəticəsində əhalinin bir qrupunun gəlirlərinin sürətlə artması buraxılan məhsulların da sürətlə yenilənməsini, bir-birini əvəz etməsini tələb edir. İri şirkətlərə nisbətən kiçik biznes bu baxımdan çox çevikdir və istehsalın profilini qısa müddət ərzində dəyişə bilir. Məhz buna görədir ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrində DMM-in yarısından çoxu kiçik biznesin payına düşür (1,115).

Hazırda, bir tərəfdən texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi, digər tərəfdən isə rəqabətin getdikcə qloballaşması və artması iqtisadi strukturda əhəmiyyətli dəyişiklikləri zəruri hala çevirmişdir. Dövrümüzdə davam edən global yenidənqurma prosesinin beynəlxalq iqtisadi strukturda və milli iqtisadiyyatlarda makro baxımdan meydana çıxardığı irəliləyişlər çərçivəsində hazırda müəssisələrin necə müvəffəqiyyətli olacağı və gələcəkdə müəssisələrin xüsusiyyətinin necə olacağı kimi suallar mikro iqtisadi səviyyədə əsas maraq mərkəzinə çevrilmişdir. Ənənəvi təşkilatlar üçün müvəffəqiyyətin ümumi şərtləri kimi qəbul edilən ünsürlər artıq müasir qurum və təşkilatlar üçün kifayət deyildir. Biznes dünyasının demək olar ki, bütün qaydalarını kökündən dəyişdirən iqtisadi strukturadakı global və makro inkişafın işin və iş yerinin yenidən təşkilatlanmasını zəruri edir.

Texnoloji inkişafın ən vacib təsirlərindən biri sənaye transformasiyasını keçmiş iqtisadiyyatlarda işin və bununla əlaqədar olaraq, iş yerinin, yeni texnoloji inkişafa uyğunlaşa biləcək formata təşkilatlanmasını zəruri etməsidir. Başqa sözlə, texnoloji sahədəki sürətli dəyişikliklər işin və iş yerinin xüsusiyyətlərini dəyişdirərək mikro baxımdan, biznes səviyyəsində çox əhəmiyyətli dəyişiklikləri gündəmə gətirir. Bu sahədəki irəliləyişlər ədəbiyyatda "işin və iş yerinin yenidən təşkilatlanması" prosesi adlandırılır (2,48). Müəssisə səviyyəsində mikrodəyişikliklər, bir tərəfdən dünya iqtisadiyyatındakı struktur dəyişikliklərilə,

digər tərəfdən inkişaf edən texnologiya və beynəlxalq bazar şərtlərinə uyğun olaraq (rəqabət edə biləcək səviyyəyə çatmaq üçün) işin yenidən təşkili formasında inkişaf edir.

Kütləvi istehsal və sərt ierarxik istehsal və idarəetmə sistemindən elastik istehsal və idarəetmə sisteminə keçilməsiylə yanaşı, böyük təşkilatlanmaların getdikcə funksionallaşaraq bir-birləriylə əlaqəli kiçik alt vahidlərə ayrıldığı yeni bir model inkişaf edir (3,35). Bu yolla da XXI əsrin təklif etdiyi biznes növləri ortaya çıxır.

Əkinçiliyə əsaslanan ənənəvi cəmiyyətdə istehsal evlərdə əl dəzgahlarında, kiçik miqyaslı atelye tipindəki müəssisələrdə həyata keçirilərkən (4,78), buxar maşınların meydana gəlməsiylə əvvəl maşınla istehsal edən böyük atelyelərdə, sonra getdikcə artan ölçüdə kütləvi istehsal edən fabriklərdə edilməyə başlanmışdır. Sənaye inqilabı adlandırılan bu dəyişmə-çevrilmə dalğasıyla "böyüklük" bir ambisiya halına gəlmişdir (5,18). Sənaye inqilabı ilə meydana çıxan istehsal tərzii, maşınqayırmaya yönələn sərmayəgüclü texnikaya əsaslanırdı. "Reallaşan texnoloji inkişaf nəticəsində, istehsal avtomatik maşınlarla həyata keçirilməyə başlanmış və beləliklə, daha məhsuldar olan böyük miqyaslı istehsal mümkün olmuşdur. Yəni ardıcıl və kütləvi istehsal üsuluna keçilmişdir. Sənaye inqilabı ilə meydana çıxan istehsal üsuluna maşın və texnologiyadan asılı, elastik olmayan, sərt bir istehsal üsulu, sərt bir iş yeri və sərt bir sənaye əlaqələri əsas diqqət mərkəzinə çıxmışdır (4,80).

Kütləvi istehsal böyük miqyaslı biznes qurmağa və kütləvi şəkildə işləməyə gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən böyüklüyün təmin etdiyi maliyyə qənaətləri də nəzərə alındığında müəssisələrin miqyasını genişləndirmək və böyük miqyaslı müəssisələr qurmaq zərurətə çevrilir. Bundan əlavə, bu yanaşma "miqyas effekti" anlayışı ilə nəzəri bir çərçivəyə salınaraq elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (6,25). Beləliklə, çox sayda standart məhsulların istehsal olunduğu ardıcıl istehsal sistemində, firmalar xərclərini azaltmaq və miqyas effektindən faydalana bilmək üçün, miqyaslarını böyütməyə meyilli olmuşlar.

Miqyas iqtisadiyyatı ilə formalaşan milli iqtisadiyyatlar orta xərci azaldaraq "miqyasdan asılı olaraq gəlirin artması" nəticəsinə gəlməyə səbəb olmuşdur. Bu nəticə firmaları davamlı inkişafa təşviq edir. "Nə qədər böyükdürsə, o qədər yaxşıdır" anlayışı nəhəng firmaların meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu tendensiya 1970-ci illərə qədər davam etmişdir. "Həqiqətən də, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Avropa yox olmuş sənayesini yenidən yaratmaq və iqtisadiyyatını canlandırmaq məqsədilə, böyük səylə yenidənqurma prosesinə başlamış və eyni zamanda, inkişaf edən texnologiya ilə birlikdə böyük miqyaslı müəssisələri quraraq, kütləvi istehsal fəaliyyətinə başlamışdır. Bu səbəbdən həmin illərdə qısaca olaraq, KOS kimi adlandırılan "kiçik və orta sahibkarlığın" istər iqtisadi, istərsə də ictimai quruluşdakı əhəmiyyəti ikinci plana keçmişdir. Bütün bu hadisələr nəticəsində, böyük miqyaslı müəssisələrə dəstək və yardımlar edilməsi siyasətinə üstünlük verilmiş və onlar hər baxımdan dəstəklənmişdir (6, 12 s.). Lakin 1970-ci illərdəki neft böhranının səbəb olduğu tənəzzüldən böyük müəssisələr daha çox zərər gördülər və çətin vəziyyətə düşdülər. Bu müəssisələrin böhranın təsirinə daha çox məruz qalmaları və dünya konyukturuna adaptasiya olmaqda çətinlik çəkmələri onlara olan inamın sarsılmasına gətirib çıxarmışdır. Bundan fərqli olaraq, sözü gedən illərə qədər istehsal prosesində arxa plana atılan kiçik və orta müəssisələrin isə yaşanan iqtisadi böhrana baxmayaraq, özlərini daha tez toplamaları, bazar şərtlərinə böyük müəssisələrə nisbətən daha asan uyğunlaşa bilmələri və iqtisadi quruluşdakı boşluqları doldurmaqda göstərdikləri müvəffəqiyyət bu müəssisələrin dəstəklənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, kiçik və orta müəssisələrin bu dövrdə daha çox fiziki güc, ixtisasız işçi və avtomatlaşdırma tələb etməyən sahələrdə istehsal proqramlarını davam etdirmələri diqqəti cəlb edirdi. Bu proseslər nəticəsində sənaye inqilabından bu dövrə (1970-ci illərə) qədər qəbul edilən klassik miqyas effekti yanaşmasının hər sahəyə tətbiq edilə biləcəyi düşüncəsindən uzaqlaşmağa başlanmışdır (7, s.93).

Belə bir uzaqlaşma, eyni zamanda kiçik və orta müəssisələrə yanaşma tərzini də dəyişdirmişdir. 1980-ci illərin əvvəlində kiçik və orta müəssisələr haqqında ideologiya meydana

çıxdı. Bu müəssisələrin böyümə, məşğulluq, sənayeləşmə və inkişaf baxımından əhəmiyyətli rol oynamaları onların inkişaf etdirilməsi və dəstəklənmələri məsələsini gündəmə gətirmişdir. Bu illərdə dünya ölkələrinin bir çoxunda həmin müəssisələrin inkişafına və təşviq edilməsi siyasəti həyata keçirilməyə başlanmışdır. Həqiqətən də "demək olar ki, bütün ölkələrdə kiçik və orta müəssisələrin istər iş yeri, istərsə də ümumi məşğulluq və istehsalda olan yerinə görə əhəmiyyətinin iqtisadiyyat daxilindəki sürətlə artdığı müşahidə olunurdu. Bu iş yerləri texniki yeniliklərə daha uyğun, istehlakçı seçimlərinə daha meyilli idilər. Konyuktura baxımından dalğalanmalara uyğunlaşa bilmək üstünlükləri, istehsalda boşluqları daha sürətlə doldurmaq bacarıqları, regionlararası tarazlı inkişafa təsirləri rəqabətin stimullaşdırılmasında oynadığı rol, daha az bürokratik strukturları və ən əhəmiyyətlisi məşğulluğun artımına verdikləri aydın töhfələrlə inkişafda əhəmiyyətli rol oynayırlar" (7,98).

Artıq hər şeydən əvvəl istehsal prosesi elastikləşməkdədir. Kütləvi və standart istehsaldan çox, keyfiyyət və dəyişəbilmə, dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyəti ön plana çıxmışdır. Keçmişin miqyas effektinə əsaslanan kütləvi və davamlı istehsal edən texnologiyaları məhsuldar olmayan qatı və kobud strukturlar halına gəlmişdir" (4,51).

Bu müəssisələrin yerini getdikcə kiçik və orta müəssisələr aldılar. Çünki bu "müəssisələr sahib olduqları elastik, dinamik, dəyişən şəraitə sürətlə uyğunlaşa bilən, bürokratik olmayan, yaradıcı, yenilikçi, tələbat şərtlərini sürətlə tutub vaxtında qiymətləndirə bilən müəssisələr kimi tanınırlar" (4,58).

Hazırda baş verən "yeni dünya nizamının" yaranması prosesində (sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid prosesində) iqtisadi vahidlər də bu yeni quruluşa uyğun bir "yenidənqurma" prosesinə daxil olmuşlar. Bu prosesdə istehsal və iş həyatında yeni texnologiyaların təsiriylə sahibkarlığın miqyasının kiçildiyi müşahidə olunur. Bu mənada, sənaye cəmiyyətində məhsuldarlığı və gəlirliliyi artırmaq üçün miqyas böyüdülməyə, informasiya cəmiyyətində eyni məqsədi reallaşdırmaq üçün miqyası kiçiltməyə ehtiyac duyulur (4, s.50).

Futurist alimlərin ehtimallarına görə, kiçik və orta müəssisələr sabahın (informasiya cəmiyyətinin) iqtisadi vahidləridir. Bu alimlərdən birinin (Drucker) dediyinə görə, iş dünyasında böyüklük artıq üstünlük sayılmır. Üstünlük daha sadə və orta ölçüdə, kəşfiyyat və məlumat əsaslanan müəssisələrə keçmişdir. Sabahın müəssisələrinin böyük əksəriyyəti böyük müəssisələr deyil, kiçik və orta müəssisələr olacaqdır (8,312).

Naisbittə görə isə "kəskin şəkildə dəyişən dünyamızda bir çox paradoks var: dünya iqtisadiyyatı böyüdükcə, ən kiçik oyunçuların (sahibkarların) gücü artır". Qlobal iqtisadiyyatın formalaşmasında sahibkar, eyni zamanda, ən güclü oyunçu mövqeyinə keçir. Bu səbəbdən, böyük şirkətlər mərkəzdən qaçaraq özlərini təşəbbüskar şəbəkələri kimi yenidən qururlar" (9, s.3-4). Beləliklə, dünya iqtisadiyyatı böyüyüb genişləndikcə kiçik və orta miqyaslı şirkətlər iş dünyasına hakim olmaqdadırlar. "Post-sənaye çevrilişi (sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid) əsnasında, "miqyas effektindən miqyas effektsizliyinə" keçilir. "Daha iri daha yaxşıdır" düşüncəsindən, "daha iri təsirsiz, çox xərcli, lazımsızcasına bürokratik, elastiklikdən uzaq və kobuddur" nəticəsinə gəlinmişdir. Buradakı paradoks bu vəziyyətin qlobal çərçivəyə keçərkən meydana gəlməsindədir: daha geniş bir sahədə daha kiçik və daha sürətli oyunçular müvəffəqiyyətli olacaqlar. Buna görə də şirkətlər mövcud ola bilmək üçün kiçik və orta miqyaslı, ya da özlərini sahibkarlar şəbəkəsi şəklində yenidən təşkilatlaşdırmaq prosesinə başlamışlar (9,8-10). Çünki:

1. Bütün dünyada ticarət sərhədlərinin qaldırılması əvvəlcə böyük şirkətlər üçün böyük imkan kimi göründüsə də, bu vəziyyət daha çox kiçik şirkətlərin xeyrinə oldu. Kiçik şirkətlər böyüklərin bazarlarına asanlıqla daxil ola bilirlər. Halbuki, əvvəllər yerli və bürokratik maneələri (sərhədləri) aşmaq üçün lazım olan xərci yalnız böyük şirkətlər qarşılaya bilirdilər.
2. Kompüter və telekommunikasiya vasitələri böyük şirkətlərlə rəqabət edə bilmələri üçün kiçik şirkətlərə inanılmaz imkanlar yaradır.

3. Dünya maliyyə bazarlarının sərt qaydalardan xilas olmaq və global proseslərə qoşulmaq üçün kiçik və orta müəssisələrə imkan verdi, keçmişdə heç malik olmadıqları ölçüdə sərmayəyə hər yerdə nail olmaq imkanı yaratdı. Artıq kiçik şirkətlər hər yerdən borc ala bilirlər.
4. Hazırda keyfiyyət hər yerdə təmin edilə bilər və təqlid edilə bilər (təbii ki, bu markaların sonuna gətirib çıxarır). Artıq oyunun qaydası bazarda və yenilikçilikdə sürətli olmaqdır. Bu isə böyük şirkətlər üçün yeni bir mənfi cəhətdir.

Kiçik şirkətlərin işçi heyəti məsələsində də üstünlükləri vardır. Çünki böyük şirkətdə işləmək artıq əvvəlki kimi prestijli deyildir. İşçinin daha çox məsuliyyətə və nəzarətə sahib olduğu və müəssisənin məqsədinə daha çox cəlb edildiyi kiçik bir şirkətdə işləmək cəlbedici və qane edicidir. Bu gün ən yaxşı işçilər ya kiçik bir şirkətdə işləyir, ya da öz işlərini qururlar (9, s.10-11).

Qısaca olaraq, böyük şirkətlər mövcud ola bilmək üçün funksional qaydada həll edilir; kiçik sahibkarlıq şirkətlərindən ibarət olan konfederasiyalara çevrilirlər. Bu səbəbdən, global iqtisadiyyat böyüyərkən, iqtisadiyyatın strukturunda böyük parçalardan kiçilməyi seçirlər. Dünya iqtisadiyyatı böyüyüb genişləndikcə KOS-ların hakimiyyəti artacaq. Çünki ticarət sərhədlərinin qaldırılması və dünya ticarətinin sərbəstləşməsi KOS-ların global bazarlara əlyətərliyi asanlaşdırır (9,35-36).

Göründüyü kimi, KOS faktına dünənin sənaye cəmiyyətinin deyil, sabahın informasiya cəmiyyətinin məhsulu kimi baxılır. Sənaye cəmiyyəti böyük miqyaslı biznes fəaliyyətinin suveren olduğu bir dünyadır. İnformasiya cəmiyyətinin elektron dünyası isə sənaye cəmiyyətinin mexaniki dünyasından həm daha çox sürətli, həm də daha çox elastik bir dünya olacaqdır. Bütün bu hadisələr kiçik və orta biznes fəaliyyətini, keçmişin sənaye cəmiyyətinə görə tam fərqli bir kiçik və orta biznes fəaliyyəti və sahibkarlığı ön plana çıxarır "Kiçik və orta müəssisələrin dünya iqtisadiyyatında maraq mərkəzində olmasının əhəmiyyətli səbəblərindən biri bu müəssisələrin məşğulluq yaratma, yəni işlə təmin etmə potensialları olmuşdur. 1970-ci illərə qədər iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən və sürətlə inkişaf edən böyük müəssisələrin 1973-cü il böhranı dövründə ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin üzvləşdiyi iqtisadi durğunluq və geriləmə proseslərində iş həcmələrini azaltması nəticəsində işsizlik əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Kiçik və orta müəssisələrin əhəmiyyəti bu dövrdə daha aydın dərk edilməyə başlamışdır. Çünki bu cür müəssisələr elastik strukturlarına görə o dövrdəki iqtisadi şərtlərə özlərini asanlıqla uyğunlaşdıraraq böhrana asanlıqla dözmüşlər. Məşğulluq imkanlarını azaltmadıqları kimi, böyük müəssisələrin boş buraxdıqları bazar vahidlərini dolduraraq məşğulluq imkanlarını artırmışlar. Kiçik və orta müəssisələrin məşğulluq üçün böyük bir mənbə olduğunun dərk edilməsi nəticəsində bu müəssisələrdən mövcud olanları qorumaq və yenilərinin yaradılması üçün xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif dəstək və təşviq siyasəti həyata keçirilmişdir. Çünki kiçik və orta müəssisələrin məşğulluğu təmin etmək və yeni iş yerləri yaratmaq funksiyasının əhəmiyyətini və böyüklüyünü müxtəlif ölkələrdəki statistik araşdırmalar açıqca qeyd etmişdir". Bu müəssisələrin işsizliyin və böyük sənaye şəhərlərinə köçün qarşısını qismən də olsa alması, ən əhəmiyyətlisi iş yaratma gücünün böyük müəssisələrə nisbətən dörd dəfə daha sürətli olması (8,11), işsizliklə mübarizə aparən ölkələrdə dəstəklənmələrinə və təşviq edilmələrinə nəticədə isə ön plana çıxmalarına səbəb olmuşdur.

Nəticə. XXI əsrdə, dünyada inkişafın əsas ünsürlərini təhsil, keyfiyyət, texnoloji sahibkarlıq və insan formalaşdırır. Dünya bazarında artan rəqabət şəraitində elastik istehsal və informasiya tələb edən sıx əlaqələr formalaşdırır. İnkişaf etmiş ölkələr başda olmaqla, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə texno-iqtisadiyyatın inkişaf xəttinə forma gətirərək sənaye-texnologiya-iqtisadiyyat əlaqələrini yenidən qiymətləndirmək, lazımı tədbirləri vaxtında almaq məcburiyyətindədir.

İnsan resurslarının ən rəşional şəkildə qiymətləndirərək yenilikçi, aktiv, dinamik bir informasiya cəmiyyəti üçün lazım olan mühitin hazırlanması istiqamətində strateji hədəflər üçün

KOS-lar önəmli bir potensial yaradırlar. Çünki onlar bazar iqtisadiyyatına asan uyğunlaşa bilər, elastik quruluşlarına görə iqtisadi dalğalanmalara rahatlıqla davam gətirə bilər, yığım resurslarından qənaətlə istifadə edə bilər, daha az investisiya ilə daha çox məşğulluq imkanı yarada bilər, texnoloji yeniliklərə daha meyillidirlər.

Sənaye qolu kimi iri müəssisələrin tamamlayıcısı rolunu həyata keçirən bu müəssisələr dünyada böyük maraq doğurmuşdur. Bu seqment sadəcə iqtisadiyyatın və sənayenin yox, eyni zamanda, sosial dəyişikliklərin istiqamətləndirilməsi üçün də etibar edilən mexanizmlərdən biridir. Artıq dövrümüzdə dünyanın ən böyük inteqrasiya təsisatlarını qurmaqdan deyil, KOS düşüncələri daxilində sahibkarlıq və yenilikçilik potensialının hərəkətə gətirilməsinə, elastik və sadə istehsal xüsusiyyətlərinə malik, ana sənaye və alt sənayenin bütövləşməsinə əsas götürən sənayeləşmə və iqtisadi inkişaf modellərindən söhbət gedir və tətbiq edilir.

KOS mövzusu dünənin sənaye cəmiyyətinin yox, sabahın bilik cəmiyyətinin məhsuludur. Sənaye cəmiyyəti irimiqyaslı müəssisələrin üstün olduğu bir dünyadır. Bilik cəmiyyətinin elektron dünyası isə sənaye cəmiyyətinin mexanik dünyasından həm xeyli dərəcədə sürətli, həm də elastikdir. Burada sənaye cəmiyyətindəki mono-iqtisadiyyatların yerini çeşidli iqtisadiyyatları, inteqrasiya təsisatlarının yerini isə ana sənaye-alt sənayenin bütövləşməsinə istiqamətlənən daha elastik və daha sürətli modellər alacaqlar.

Elmi yeniliyi: Məqalədə qloballaşma şəraitində kiçik və orta müəssisələrinin inkişafının nəzəri aspektləri müəyyənləşdirilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə qloballaşma ilə bağlı problemlər izah ediləndə nəzəri mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev D. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı: Adiloğlu, 2008, 428 s.
2. Колесников А., Колесникова Л. Малый и средний бизнес: эволюция понятий и проблема определения // Вопросы экономики. М.: 1996, №7. с.46-58.
3. Лапуста М.Г., Старостин Ю.Л. Малое предпринимательство: Учебник. М.: ИНФРА-М, 2006, 354 с.
4. Balcı Y. (1997), "Geçmişten Geleceğe Çalışma İlişkileri". Çerçeve Dergisi. Yıl 5. Sayı 17. Mayıs-Temmuz, 78 s.
5. Toffler A. (1996), Üçüncü Dalga, Çeviren: Ali Seden, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 319 s.
6. Развитие малого предпринимательства: отечественный и зарубежный опыт / В.Е. Лялин, В.И. Ляшенко, К.В. Павлов, В.В. Хахулин. М.: Экономист, 2006, 254 с.
7. Лебо А. Проблемы развития мелких предприятий в Европе // Социальные и гуманитарные науки: Отечественная и зарубежная литература. Сер. 2. Экономика: РЖ / ИНИОН. 2006. № 1, с.92-95
8. Johnson, M. (1996), Gelecek Binyılda Yönetim, Çev: Sinem Gül, Sabah Kitapları, İstanbul, 515 s.
9. Naisbitt, J.(1994), Global Paradoks: Büyüyen Dünya Ekonomisinin Güçlenen Küçük Oyuncuları, Çeviren: Sinem Gül, Sabah Kitapları, İstanbul, 414 s.

РЕЗЮМЕ
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ
МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ
МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Омарова Э.Ю.

Ключевые слова: *малый и средний бизнес, технологическое развитие, массовое производство, экономика масштаба, эластичная структуризация.*

Глобализация мировой экономики ведет к изменениям в характере мирового производственного процесса, способствует углублению международного разделения труда и усилению научно-технического прогресса, а также значительно ускоряет процесс интернационализации деятельности хозяйственных субъектов. Малый и средний бизнес в условиях глобализации мировой экономики оказывается более мобильным, способным оперативно адаптироваться к изменениям конъюнктуры мирового рынка, активно внедряет новые технологии, нередко успешно конкурирует с крупным бизнесом. В статье обосновываются теоретические основы и принципы развития предприятий малого и среднего бизнеса в условиях глобализации мировой экономики

SUMMARY
THEORETICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-
SIZED BUSINESSES IN A GLOBALIZATION OF THE WORLD ECONOMY.

Omarova E.Y.

Keywords: *small and medium-sized business, technology development, mass production, economies of scale, flexible structuring.*

Globalization of the economy leads to changes in the nature of the global production process provides contributes the deepening of the international labor division of and strengthen scientific and technological progress, and greatly accelerates the process of internationalization of economic agents. Small and medium-size business in the context of globalization of the world economy appears to be more mobile, able to quickly adaptation to changing conditions in the world market, introduce new technologies, not infrequently competes with large sized business. The theoretical foundations and principles of development of small and medium-sized businesses in a globalization of the world economy are analysed in the article.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	17.04.2015
	Son variant	30.04.2015

UOT 336.714

ƏHALİ YIĞIMININ İNVESTİSİYA AKTİVLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ROLU**YƏHYAYEVA AYNURƏ YUSİF qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: Elnare Memmedova@box.az****Açar sözlər:** əhali yığımı, investisiya, ipoteka kreditləşməsi, istiqraz, lizing*

Ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən sənayenin-neft sektorunun dinamik və davamlı inkişafının təmin olunması xeyli dərəcədə dövlətin investisiya siyasətinə yeni istiqamətlərin daxil edilməsindən asılıdır. Dövlətin investisiya siyasəti ölkənin davamlı iqtisadi artımına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, sənaye və kənd təsərrüfatında yeni texnologiya əsasında dərin struktur dəyişikliklərinin əldə edilməsinə, bir sözlə, milli iqtisadiyyatın möhkəm dayaqlar üzərində formalaşması və inkişafına yönəldilməlidir. İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində Azərbaycanın investisiya siyasətinin yüksək dövlət investisiyası, davamlı və tarazılı iqtisadi artımın təmin olunması, iqtisadi sistemdə mövcud olan disporsiyaların bərpası, eləcə də regional inkişafın təmin edilməsi kimi prinsiplər üzərində qurulması zəruriliyini əsaslandırmağa çalışanlar heç də yanılmırlar. Neft gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatında rolu nə qədər yüksək olsa da, davamlı iqtisadi inkişafa digər investisiya resurslarını da hərəkətə gətirməklə nail olmaq mümkündür. Belə investisiya resurslarından biri əhali yığımıdır.

Ölkədə sosial sabitliyə nail olmaq, yüksək gəlirlilik səviyyəsini təmin etmək üçün mühüm məsələlərdən biri əhalinin yığımlarının investisiya kimi cəlb olunması problemidir. Hiperinflasiya nəticəsində əhalinin yığımlarının qiymətdən düşməsi adambaşına düşən gəlirlərin və real əmək haqqının kəskin şəkildə azalması dövriyyə vəsaitlərinin yığım imkanlarını minimuma endirir və vətəndaşların yığım formalarını dəyişir. Yığımlar üzrə aşağı faiz dərəcələri və inflasiya nəticəsində vəsaitlərin qiymətdən düşməsi riski vətəndaşların topladıqları vəsaitləri, kapitalı xaricə çıxarmağa sövq edir. Onu da qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ev təsərrüfatlarının banklarda və qeyri – bank strukturlarında yerləşdirdikləri pul ümumi daxili məhsulun illik həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırır ki, bu da iqtisadi artıma əlverişli əsas yaradır [1].

Əhali yığımının istifadəsi imkanları tələbin artması səviyyəsi ilə onun ödənilməsində resursların məhdudluğu arasındakı tarazlığın təmin olunmasına imkan verən alətlərin mövcudluğu ilə müəyyən olunur. Əhalinin yığımının səmərəli istifadəsi prosesi özündə milli və tarixi inkişafın iqtisadi qanunauyğunluğunu ehtiva etdirir. O, fiziki şəxslər, ev təsərrüfatları, cəmiyyət və onların struktur elementləri arasındakı iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Eyni zamanda, o, konkret dövr ərzində fərdlərin və ya ailələrin maliyyə durumunun dəyişməsinə əks etdirən pul gəlirlərinin yığılmış hissəsinin dövriyyəsinin elementi kimi çıxış edir. Bununla yanaşı o müxtəlif qüvvələrin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri, qənaət və israfçılıq meyli, şəraitin nəticəsidir.

Gələcək təminatın əsasını yaradan yığılmış və mərkəzləşdirilmiş pul və ya digər likvid aktivlərə tələbatda, maliyyə yığımları kapitalı formalaşdırır, hansı ki bütövləkdə cəmiyyətin marağındadır. Bu isə öz növbəsində gələcək iqtisadi inkişaf üçün maliyyə ehtiyatı kimi dövlətin ümumi investisiya potensialının yaradılmasını təmin edir. Əmanət münasibətləri sferasında müxtəlif formada əlaqələr, maraqlar və məqsədlər meydana çıxır. Onlar arasında ilk növbədə təkrar istehsalı qeyd etmək zəruridir, harada ki yığım geniş təkrar istehsalın mühüm komponenti qismində çıxış edir. Bu, həmçinin istifadədə olan əhali yığımının dövriyyəsi və milli iqtisadiyyatın maliyyə-bank sektorunun fəaliyyəti ilə bağlı olan maliyyə-pul münasibətidir. Burada əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və kiçik biznesin inkişafına yönəldilmiş sosial maraqlar da aydın görünür. Eyni zamanda, bu, ev təsərrüfatlarının kapitalının yenilənməsi və döv-

riyyə mənbəyi kimi amortizasiya əlaqələridir. Nəhayət, əmanət və qiymətli kağızlar bazarında, sığorta və digər müxtəlif fondlarda iştirak edən uzunmüddətli maliyyə vasitələri və əhalinin aktivlərinin formalaşdırılması üçün ehtiyat resurslarıdır.

Bu yolla, əhali yığımı – hər şeydən əvvəl məhsul, xidmət və hüququn çevrilmiş forması - gələcək tələbatın ödənilməsində ekvivalentdir. Bununla yanaşı yığım münasibətlər sistemidir, harada ki, pul formasında yığılmış və əhalinin həyat vasitəsi, lakin istifadəyə həmin an hazır olmayan cari ekvivalentin yenidən bölgüsü baş verir. Bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində yığımın transformasiyası prosesinin mühüm iştirakçıları qismində yalnız dövlət deyil, həmçinin mürəkkəb maliyyə və pul-kredit bazarlarının, cəmiyyətin iqtisadi inkişaf qanununa müvafiq olaraq, yığım potensialının tələb və təklif mexanizmi vasitəsilə investisiya məqsədilə yenidən bölgüsünü həyata keçirən subyektləri də çıxış edir.

İqtisadiyyatın dirçəldilməsi məqsədilə əhalinin yığımının təkrar istehsal prosesinə cəlb edilməsində, ölkədə investisiyanın aktivləşdirilməsi baxımından bir sıra mühüm əhəmiyyətli istifadə olunmamış imkanlar müşahidə olunur.

İnvestisiya resursu kimi, əhali yığımının cəlb olunmasının effektiv istiqamətləndirilməsinin araşdırılması Azərbaycanda maliyyə-kredit strukturunda əmanət banklarının əhəmiyyətli rolunun olmasını müəyyən etməyə imkan verir [2].

Əhalinin maliyyə resurslarının istifadəsinin əsas istiqamətlərinin və ev təsərrüfatlarının araşdırılması göstərir ki, onlar investisiya obyektlərindən və insanların yaşayış yerlərinə birbaşa yaxınlığından asılı olmayaraq, əsasən regional və yerli səviyyələrdə həyata keçirilir. Bu gün vəsaitlərinin cəlb olunmasının ən geniş yayılmış və əlverişli forması şəxsi kreditdir – dostların, tanışların, qohumların, müəssisə partnyorlarının, etibar olunan maliyyə təşkilatlarının vəsaitlərinin cəlb olunmasıdır.

Əhali yığımının investisiyaya transformasiyasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, kollektiv investisiyalaşdırmanın müxtəlif formalarına xüsusi əhəmiyyət verməklə zəruridir. Onların sırasına səhmdar investisiya fondları (eyni zamanda çek), pay investisiya fondları, kommersiya bankları (gələcəkdə universal və investisiya bankına çevrilə bilən), kredit ittifaqları və digər analoji təşkilatlar aiddir.

Əhalinin yığımının aktiv məhsuldar istifadə olunmasına cəlb olunması üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması baxımından kredit təşkilatlarının müxtəlif formalarının: kredit yoldaşlığı, kooperativlər və ittifaqların genişləndirilməsi də zəruridir. Məlumdur ki, kredit institutlarının kooperasiyası bir çox ölkələrdə geniş inkişaf etmişdir. Müvafiq strukturlar Azərbaycan iqtisadiyyatında islahatların zəif istiqamətlərində bir çox problemləri həll edə bilər. Söhbət əhalinin şəxsi yığımlarının investisiya kimi yerləşdirilməsi marağının yüksəldilməsi əsasında kiçik və orta sahibkarlıq üçün kredit bazarının təşkil olunmasından gedir [3].

Kredit kooperativlərinin səmərəliliyi idarəetmə formasının demokratiklik dərəcəsi, birgə məsuliyyətin mövcudluğu və yığımın qarşılıqlı səmərəli istifadə olunması ilə müəyyən olunur. Belə olan halda onlar bankları əvəz etmirlər, öz kapitallarını təklif etmək üçün maliyyə bazarında meydana gəlmiş sərbəst məkanı tamamlayırlar. Daxili mənbələrə, başqa sözlə, konkret regionun sakinlərinin maraq və vasitələrinə əsaslanmaqla, müxtəlif formada kredit kooperasiyaları onun sosial-iqtisadi inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Buna görə də o, maliyyə-kredit sektoruna sosial istiqamətlənmiş təşkilati formalardan ən perspektivlisi hesab olunur.

İnvestisiya prosesinə cəlb olunmuş əhali əmanətinin əksər hissəsini, dövlət büdcəsi vəsaitini cəlb etmədən daşınmaz mülkiyyətə istiqamətləndirilən yığımlar təşkil edir. Azərbaycan şəraitində belə yığımların cəlb olunmasının effektiv perspektivli iqtisadi aləti ipoteka kreditləşməsi ola bilər.

Müxtəlif regionlarda ipoteka kreditləşməsinin tempi, miqyası və inkişafı mənzil bazarının perspektiv konyunkturunun, normativ-hüquqi bazanın hazırlığı və infrastrukturun inkişafı tədbirlərini, həmçinin mənzilə tədiyyə qabiliyyətli tələbin xarakterinin nəzərə alınması hesabı ilə müəyyən edilməlidir. Regional ipoteka sisteminin istifadə olunmasının səmərəliliyi mənzilə

tələbin artması və mənzil tikintisinin həcmnin artması şəraitində yüksəlir. İpoteka kreditləşməsinin tətbiq edilməsi büdcəyə əlavə gəlir gətirə bilər və onları mənzilin əldə olunması və ya tikilməsi üçün gələcək kreditləşməyə istiqamətləndirmək olar. Bununla yanaşı olaraq, alınan iqtisadi effektlərlə bərabər cəmiyyətdə sosial mühit də yaxşılaşır.

Öz aktivlərini effektiv istifadə etmək istəyən, yeni texnologiyalara və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının buraxılmasına istifadə etmək üçün kiçik, orta və iri həcmli müəssisələrə əhalinin yığımlarının aktiv formada cəlb olunmasında universal investisiya alətlərinin yaradılması xüsusi rol oynayır. Bu işdə birinci yer lizinqə məxsusdur. O, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasını təmin edir.

Lizinq əməliyyatlarının universallığına dünya təcrübəsində onun obyektlərinin müxtəlifliyi və istifadə olunma istiqamətləri dəlalət edir. Respublikamızda lizinqin inkişafını xidmət sferasına xüsusi diqqət yetirmək yolu ilə təmin etmək məqsədyügendur. Lizinqin geniş istifadə olunması hər şeydən əvvəl, özəl sektorda yığım resurslarının dövriyyəyə ən tez və səmərəli cəlb olunmasına imkan yaradır.

Əhalinin yığımının investisiya kimi cəlb olunmasının əsas alətlərindən biri kimi investisiya-istiqraz sistemini göstərmək olar. Onlar, eyni zamanda, buraxılan üç növ istiqrazın: daxili istiqrazların, əmanət və xarici valyutalı istiqrazların ən yüksək effektini təmin edir. Bu əsasda istiqrazların qısamüddətli buraxılışından uzunmüddətli buraxılışına keçmək mümkün olar. İstiqrazların müvafiq strukturu regionun, şəhərin və bələdiyyənin daxili borcuna çevik xidmət edir və əlaqəli ərazilərdə uzunmüddətli bazarların davamlılığının yüksəldilməsinə imkan yaradır.

Regional investisiya-istiqraz sisteminin bir sıra müsbət xüsusiyyətləri vardır. Onların investorlar üçün cəlb ediciliyini qeyd etmək lazımdır. Bu çoxsaylı investorların motivasiyasını oyadan vasitələrin sadə cəlb olunması və istiqrazların istifadə olunması ilə izah olunur. Bu növ istiqraz sisteminin keyfiyyətcə müsbət cəhəti, regionların inkişafı baxımından əhalinin ilkin tələbatının ödənilməsində progressiv sahə strukturunun formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu, hər şeydən əvvəl ərzaq məhsullarının istehsalına, məişət xidmətinin göstərilməsinə, nəticədə isə həyat səviyyəsinin artımına aiddir [4].

Yeni mülkiyyətçilərin yaranmasının formalaşması ilə yanaşı, sosial sabilliyin möhkəmlənməsi kimi xüsusiyyəti də qeyd etmək lazımdır. Əlavə iş yerləri yaranar və əhalinin məşğulluq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artır. Onu da qeyd etmək ki, regional investisiya-istiqraz sisteminin yaradılması ilə regionlararası investisiya-istiqraz sistemi çərçivəsində investorların resurslarının mərkəzləşməsi perspektivi yaranar. Bu daha iri həcmli investisiya layihələrinin reallaşdırılması üçün güclərin birləşdirilməsini, müxtəlif regionların və regional dairələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsini əks etdirər, yerli büdcələrin vergitutma bazalarının genişlənməsini təmin edir.

Əhalinin vəsaitlərinin investisiya kimi istifadə olunması imkanlarının genişləndirilməsinin əsası, xalqın rifahının və gəlirlərin dinamik artımı siyasəti olmalıdır. Onsuz əhalinin maliyyə ehtiyatlarının artırılmasına nail olmaq mümkün deyil. Belə artımdan inflyasiya yaranan amil kimi ehtiyat edilməsi istisna olan əsas və yeganə haldır, nə vaxt ki, əhalinin resurslarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması üçün rəşional alətlər və cəlb etmə metodları mövcud olmur. Əgər onlar tapılsa və tətbiq olunsay, onda əhalinin ehtiyat resursları iqtisadiyyatın dinamik inkişafı üçün ciddi maliyyə bazasına çevrilə bilər.

Yığım resurslarının investisiya kimi effektiv istifadə olunmasının qarşısını alan amil islahatların aparılması dövründə praktiki olaraq, vahid konsepsiyanın tamamilə olmaması və ayrıca vətəndaşlarla yanaşı, bütövlükdə iqtisadiyyat üçün yüksək gəlir formalaşdıran əhalinin ehtiyat vasitələrinin təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunmasını təmin edən əsaslandırılmış uzunmüddətli strategiyanın olmamasıdır.

Əhali yığımının investisiya kimi cəlb olunmasını reallaşdırmaq üçün aşağıdakı prinsiplərin reallaşdırılması zəruridir. Sosial-iqtisadi siyasətin konkret məqsədləri ilə uyğunlaşan əsaslandırılmış prioritetlərə malik olmaq, hansılar ki, əhalinin yığımlarının təsərrüfat dövryyəsinə cəlb olunmasını tənzimləməyə imkan verir. Sonra öz vəsaitlərini maliyyə institutlarında yerləşdirilməsində iştirak edən, iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyan vətəndaşların və ev təsərrüfatlarının rifahının təminat sistemi lazımdır. Ölkənin bütövlükdə maraqlarına uyğun dövlətin, əhalinin, kiçik və orta biznesin nümayəndələrinin və kredit təşkilatlarının yığım vasitələrinin cəlb olunması şərtlərinin və onun istifadəsi prosesində üsulun seçilməsində hüquq, funksiya və məsuliyyətlərinin qaydaya salınması tələb olunur.

İnvestisiya məqsədləri ilə tənzimləmə mexanizmlərinin işlənməsində və vətəndaşların vasitələrinin istifadəsi prosesinin reqlamentləşdirilməsində, əhalinin sosial diferensiasiyası amilini nəzərə almadan keçinmək mümkün deyil. Kommersiya fəaliyyətinə başlamaqda ehtiyat yığımlarının investisiya kimi istifadə olunması baxımından, fəaliyyətdə olan iqtisadi stimullaşdırma metodlarının geniş tətbiq olunmasının daha çox əhəmiyyəti vardır. Zəruridir ki, mülkiyyətçinin qoyulmuş kapitaldan əldə etdiyi gəlir yalnız məbləği deyil, inflyasiya ilə bağlı mümkün itkiləri, tam həcmdə kompensasiyanı, həmçinin kapitalla görə Mərkəzi Bankın faiz dərəcəsindən az olmayan əlavə gəliri də əhatə etsin. Nəhayət, mütəmadi monitorinqin təşkili və onun əsasında dövlətin əhalinin cəlb olunmuş ehtiyat yığımı hesabına investisiya resursları bazarının formalaşması və istifadəsi üzrə strategiyasının reallaşdırılmasına ictimai nəzarət zəruridir.

Elmi yeniliyi: Əhalinin maliyyə ehtiyatlarının artması bazar münasibətlərinin dərinləşməsi ilə sıx bağlıdır. Əhalinin yığımları kiçik və orta biznesin yaradılmasının əsas bazasıdır. Bu yığımlar həmçinin uzunmüddətli perspektivdə dinamik iqtisadi inkişafın ən aktual problemlərinin həlli və bazar münasibətlərinin genişlənməsi üçün möhkəm bünövrə yaratmağa da qadirdir.

Tətbiq əhəmiyyəti: yığım prosesinin miqyasının və əsas komponentlərinin araşdırılması ölkədə formalaşan müvafiq resursun müxtəlif və əksər hallarda görünməyən məqamlarının müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, 326 s.
2. Həsənov N.Ə. İnvestisiya strategiyasının formalaşması və modernləşdirilməsinin inkişaf problemləri. Bakı: Azərnəşr, 2003, 442s.
3. İsayev S.Z. İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi. I buraxılış. Bakı: Elm, 2011, 189 s.
4. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi: Dərslik /V.İ..Kuşlinin ümumi redaktəsi ilə. Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 811 s.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ СБЕРЕЖЕНИЙ НАСЕЛЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ

Яхьяева А.Ю.

Ключевые слова: сбережения населения, инвестиция, ипотечное кредитование, облигация, лизинг, финансы

В условиях рыночной экономики возможность использования сбережений населения как инвестиционного ресурса, оценка их роли имеет важное экономическое значение. Изучение масштаба и основных компонентов процесса сбережений способствует формированию соответствующих ресурсов страны и позволяет определить

скрытые моменты. Таким образом, решаются фундаментальные проблемы природы трансформации.

SUMMARY
ROLE OF POPULATION DEPOSITS IN UPGRADING
INVESTMENT ACTIVITY

Yahyayeva A.Y.

Keywords: *population deposits, investment, mortgage crediting, loan, leasing, finance*

Evaluation of population deposits as an investment resources use possibilities and its role is one of the tasks in market relations conditions. The process of depositing scale and exploring main components allow to determine forming of appropriate resource and in most cases invisible opportunities in a country. It is the way of solving the fundamental problem of transformation period.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	10.04.2015
	Son variant	30.04.2015

УДК 378.146.8

**О ПРОБЛЕМАХ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В
УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ БОЛОНСКИХ РЕФОРМ****КЛИМКОВА ИРИНА ИГОРЕВНА***Национальный педагогический университет им.М.П.Драгоманова,**к.полит.н., доцент, Киев, Украина**e-mail: tamilla_t@mail.ru*

Ключевые слова: *Болонский процесс, реформы, транснациональное образование, качество образования.*

Болонский процесс принадлежит не только к жизнеспособным, но и динамическим реалиям. Подводя некоторые промежуточные итоги за более чем пятнадцать лет с начала развития тенденций Болонского процесса, можно констатировать существенное реформирование высшего образования в Европе. Во всех странах, входящих в Болонский клуб, "романтический оптимизм" постепенно переходит в стадию "реалистичного", медленно проникая в наиболее сложно организованную среду системы высшего образования - непосредственно в высшие учебные заведения (вузы). Основные конференции министров образования европейских стран, проходивших в разное время в Болонье (1999), Праге (2001), Берлине (2003), Бергене (2005), - это шаги в направлении реформ национальных вузов, а также свидетельство европейской динамики Болонского процесса. Продолжают обсуждаться следующие проблемные вопросы:

- Что означает термин "трудоустроенность" после получения степени бакалавра?
- Какими должны быть связи между двумя степенями высшего образования?
- Как строить кредитные системы, основываясь на педнагрузке?
- Какими могут быть модели образовательных стандартов, программ и учебных планов, если прийти к согласию в масштабах Болонского клуба относительно дескрипторов, уровней, квалификации и результатов обучения?
 - Как реализовать идею гибкого доступа и индивидуальных образовательных маршрутов в условиях растущего разнообразия студенческих контингентов.
- Какими должны быть условия оптимизации мобильности?
- Какими должны быть процедуры эффективного внутреннего и внешнего обеспечения качества?

Попробуем сделать выводы относительно современного этапа Болонского процесса. Во-первых, нужно отметить осознание целостного комплексного характера Болонских реформ. Это означает, что задачи берутся в качестве определенного пакета и они взаимосвязаны. Комплексность заключается во взаимозависимости связей между двухуровневой системой степеней образования, введением накопительной переводной системы кредитных единиц (ECTS) и стратегической установкой на образование на протяжении всей жизни. Здесь реформы уже давно выходят на уровень конкретного высшего учебного, а связи проявляются только тогда, когда:

- вводятся модульные структуры при проектировании образовательных программ и стандартов;
- достигнут консенсус в части дескрипторов, структур, степеней и квалификаций, а также их профилей;
- эксплицируются конкретные результаты обучения, в том числе через компетенцию - как одну из качеств этих результатов (что, кстати, вовсе не противоречит истине о том, что в основу положены знания и ценности).

Целостность предполагает и более прозрачные взаимозависимости: одной из главных, на наш взгляд, является поддержание и обеспечение высокого уровня качества высшего образования. Наконец комплексность Болонских реформ требует определенного времени и достаточных ресурсов, в том числе финансовых. Во-вторых, это осознание системности Болонских реформ, то есть их нельзя ограничивать только собственно реформами образования. Они актуализируют создание других структур учебных заведений: служб поддержки студентов, их консультирование и профориентацию, управление карьерой будущих выпускников и тому подобное. Системная интеграция Болонских реформ включает в себя такие аспекты, как пересмотр роли исследовательской деятельности в процессе проектирования и введения новой структуры степеней взаимосвязей магистерских и докторских (в западном понимании) степеней. В-третьих, можно констатировать противоречивый характер Болонских реформ. На самом деле, Болонский процесс не должен нивелировать богатство и разнообразие европейской образовательной системы, разрушать национальную уникальность ее составляющих. Однако он неизбежно ведет к определенной унификации систем высшего образования, стремясь к "упорядоченному многообразию". Безусловно, ключевым условием успеха Болонских реформ является качество высшего образования. Если обратиться к Болонской декларации 1999 года, то заметно, что она не требует изменений ни в содержании образования, ни в методике преподавания. По вопросу качества образования там тоже не указаны четкие ориентиры для его совершенствования. Незавершенность двух направлений развития системы образования является существенным недостатком предложенных реформ. Выделяется только необходимость разработки общих межгосударственных критериев оценки качества образования, является обязательным элементом в формировании сравнительных национальных образовательных систем. Прежде всего, речь идет о сближении систем качества, аккредитации и оценки. Болонский процесс усиливает европейский акцент оценивания, контроля и сертификации качества образования. В резолюции съезда европейских ректоров высших учебных заведений (г.Саламанка, 29-30 марта 2001) качество определено как "краеугольный камень", "основное условие" доверия, релевантности, мобильности, совместимости и привлекательности образования [1]. Достижения взаимно признаваемых механизмов оценки, контроля и сертификации качества образования предусматривает ряд условий. [2]

1. Разработка систем контроля, ориентированных на предельные стандарты высшего образования, которые устанавливают требования к уровню подготовки выпускников (результаты), а не на основе временных и содержательных параметров процесса обучения. То есть в предельных стандартах, как нормах качества высшего образования, акценты количественно-затратных показателей переносятся на показатели результата: компетентность, навыки, знания. Нетрудно заметить, что даже с такой точки зрения отечественная высшая школа рискует остаться на периферии общеевропейского процесса, если государственные образовательные стандарты настойчиво придерживаются концепции установки на нормирование содержания образования, его продолжительности, условий организации и тому подобное. Что действительно будет полезным для нашей высшей школы, так это разработка нового поколения государственных стандартов высшего образования. Качественный шаг вперед удастся сделать лишь тогда, когда мы выйдем за пределы традиционных академических часов обязательного минимума содержания обучения и перейдем к условным зачетным единицам, которые могут усваиваться в различных образовательных технологиях, в том числе внеаудиторных [3].

2. Создание систем независимого оценивания, которое может привести к европейским знакам качества для широких предметных отраслей высшего образования (контроль качества без границ). Скорее всего, это возможно за счет создания независимых от государственных (национальных) и общеевропейских органов аккредитации структур. Особую роль здесь могут играть уже существующие и будущие европейские сети по предметам (профилей, специальностей, направлений подготовки). Предполагается, что эти

аккредитационные структуры будут устанавливать минимальные стандарты для отдельных дисциплин или их совокупностей, а также инициировать процедуру измерения на уровне отдельных образовательных программ (предметов), а не высших учебных заведений. Они получают право присуждать знаки качества, основанные на европейских стандартах (недеформируемых национальными табелям о рангах).

3. Координация подходов к стандартам качества транснационального образования (франчайзинг, оффшорные структуры, кампусы и их сети, твиннинг, частные тренинговые компании, провайдерные университеты, виртуальные университеты и т.д.).

Транснациональное образование стремительно охватывает Европу, оно уже готовится быстро распространиться в Украине. В этих условиях актуальной становится система качества профессиональной подготовки. Уже сейчас Европа готовит себя к тому, чтобы выработать критерии легитимации транснационального образования, коллективно найти средства предупреждения «открытия в Европе государственных транснациональных фабрик дипломов». В рамках Совета Европы и Европейского центра высшего образования ЮНЕСКО уже работают две рабочие группы: одна по международным квалификациям, а другая - по транснациональному образованию. Тенденция к созданию новых систем и процедур контроля качества высшего образования проявляется в многообразии их моделей. С одной стороны, организуются единые системы оценивания для всех секторов высшего образования (университетских и неуниверситетских); с другой - предпочтение отдается специализированным органам оценивания для каждой предметной области (или профессия, или образовательная программа) [4]. Но главными их чертами прежде остаются независимый характер оценки и неотвратимость послеаккредитационных последствий при решении вопроса о предоставлении государственных субсидий (принцип управления и финансирования "по результатам"). В Европе применяются многообразные механизмы и инструменты, включающие ассоциации и сети, при разработке общих критериев и подходов в разных предметных областях, например Европейское общество инженерного образования, Европейская книга высших художественных учебных заведений; Европейская ассоциация юридических факультетов; Европейский фонд развития менеджмента. Аккредитация - это пока новое явление в европейской образовательной культуре, но процесс формирования аккредитаций этих органов в Европе происходит достаточно интенсивно. Только за последние годы структуры оценивания на национальном уровне возникли в 11 странах. Эксперты называют это явление аккредитационным "бумом", считая, что Европа не должна создавать единого органа контроля качества, который бы обеспечивал соблюдение определенной совокупности критериев. Децентрализованный подход был предложен Германией (аккредитационный совет ФРГ непосредственно не аккредитует программы, но дает разрешение на аккредитацию их региональными или предметными агентствами - модель так называемой метааккредитации). Это вероятный путь для создания общеевропейских и национальных органов контроля качества, а также для взаимного признания выводов этих органов [5]. Кстати, в приложении к диплому необходимо будет указывать не только статус учебного заведения (как такого, которое обеспечивает образовательную программу, а также присваивает академическую и профессиональную квалификацию), но и аккредитационный орган.

Уже после Берлинской конференции 13-15 ноября 2003г. в Риме состоялся семинар "Модели аккредитации в высшем образовании: опыт и перспективы". Цели семинара – осмыслению роли различных методов и моделей аккредитации в развитии высшего образования; обсуждение примеров лучшей практики на основе опыта разных стран; оценка аккредитационной деятельности, ее преимуществ и недостатков; выработка рекомендаций на будущее. Без сомнения, механизмы и способы повышения качества - это проблема в значительной степени внутривузовская. Направление их развития не

определен на уровне Болонского процесса. Очерчена только необходимость разработки совместных критериев оценивания качества. Дальнейшую работу в этом направлении должны вести вузы. Это связано с тем, что уровень вузовской автономии стран, входящих в Совет Европы, значительно выше, чем уровень автономии украинских вузов. В связи с этим качество учебы сегодня для вуза становится главным фактором. Если в Украине не проводить реформ, откладывая их реализацию, то она неизбежно окажется на пути изоляции от Европы, все больше углубляясь в собственный кризис. Эта работа требует системности, научной обоснованности в формировании национальной концепции реализации. Для страны, стремящейся к экономическому и общественному развитию, вступлению в ЕС, альтернативы Болонскому процессу нет.

Научная новизна: В статье рассматриваются проблемы повышения качества высшего образования в Украине в контексте Болонских реформ.

Практическое значение: Проблемы и решения внедрения Болонских реформ, исследованные в статье, могут использоваться как руководство, для решения аналогичных проблем в системе образования в Азербайджане.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каленюк И., Корсак К. Движение Европы к обществу знаний, Болонский процесс и Украина // Высшее образование Украины. 2004. № 3. с. 25.
2. Болонский процес в фактах і документах (Сорбонна-Болонья-Саоаманка-Прага-Берлін)/Упорядник М.Ф.Степко.
3. Похолов Ю., Чучалин А., Могильницкий, С Боев. О. Обеспечение и оценка качества высшего образования // Высшее образование в России. 2004, № 2, с. 13.
4. Азарьева В.А., Круглов В.И., Кутузов В.М., Степанов С.А., Яценко В.В. Системы гарантии качества образования. СПб.: ГЭТУ "ЛЭТИ", 2012, 44 с.
5. Васильев В.А., Каландаришвили Ш.Н., Новиков В.А., Одинокоев С.А. Управление качеством и сертификация. М.: Интернет Инжиниринг, 2002, 416 с.

XÜLASƏ

UKRAYNADA BOLONYA REFORMALARI KONTEKSTİNDƏ ALİ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Klimkova İ.Y.

Açar sözlər: *Bolonya prosesi, islahatlar, transmilli təhsil, təhsilin keyfiyyəti.*

Məqalə təhsilin keyfiyyətinə həsr olunmuşdur, bu mövzu mübahisəsiz aktualdır, zamandan kənardır, belə ki, orta təhsildə olduğu kimi, ali təhsil sistemində keyfiyyət sistemin əsas iş göstəricilərindəndir, eləcə də bu reforma sferasında aparılan düzgünlüklərin indikatorudur.

Ən əsası odur ki, təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması müəllif tərəfindən Bolonya prosesinin əsas prinsiplər kontekstində nəzərdən keçirilir.

SUMMARY

ABOUT THE PROBLEMS OF RAISING TEACHING QUALITY IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF BOLOGNA REFORMS

Klimkova I.Yu.

Keywords: *Bologna process, reforms, transnational education, the quality of teaching.*

The article is dedicated to the problem of teaching quality and this problem is indisputable urgent. The quality of the education is the main indicator of education system and also the index of correct reforms in this sphere.

Raising teaching quality is considered valuable in the context of the main systematic principles of Bologna process.

Daxil olma tarixi: İlk variant 17.04.2015
Son variant 30.04.2015

UOT 37.01

HEYDƏR ƏLİYEV NƏZƏRİ İRSİNDƏ MÜƏLLİMLİK**HÜSEYNZADƏ RUFƏT LƏTİF oğlu***Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, ped.e.d, professor**prof.rufat@mail.ru**Açar sözlər: Heydər Əliyev, müəllimlik peşəsi, pedaqoji texnikum*

Bütün tarixi dövrlərdə görkəmli şəxsiyyətlər, dövlət adamları müəllimlik peşəsinə yüksək qiymət vermiş və müəllimliyi cəmiyyətin ən şərəfli peşəsi hesab etmişlər. Müqəddəs dinimizin banisi Məhəmməd Peyğəmbər özünü müəllim adlandırmış, “Xəmsə” müəllifi Şeyx Nizami Gəncəvi müəllimi günəşə, “Məsnəvi” müəllifi Mövlana Cəlaləddin Rumi müəllimi yanar şama, “Divan” müəllifi dahi Füzuli müəllimi gənc qəlbin memarına bənzətmiş, Nəsirəddin Tusi müəllimi elmin çırağı adlandırmış, Məhəmməd Tağı Sidqi müəllimi dadlı meyvələr yetişdirən bağbana bənzətmişdir. Bu müdrik fikirlər sırasında XX əsrin dahi şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin müəllimlik peşəsi haqqında dediyi sözlər öz xüsusi dəyəri, əhəmiyyəti və peşəyə verdiyi yüksək qiyməti ilə seçilir: “Mən yer üzündə müəllim adından yüksək bir ad tanımıram!”. Bu qiymətli sözlər Ulu Öndərimizin müəllimlik peşəsinə sıx bağlı olmasından, bu peşəyə yaxından bələd olmasından, ilk peşə ixtisasının müəllimlik olmasından və ilk vəzifə təyinatının da müəllimlik olmasından irəli gəlməkdədir.

Ümumtəhsil məktəblərində qazanılan biliklərin mahiyyətini, mündəricəsini yüksək qiymətləndirən ulu öndər hər bir insanın həyat mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə öz yerini tutmasında orta təhsilin çox böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Bu mövzunun davamı kimi qeyd edək ki, dahi rəhbərin orta təhsilin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı qiymətli tövsiyə və tapşırıqları da bütün zamanlar üçün dəyərini saxlayan əsl fəaliyyət proqramıdır. Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev tədris ocaqlarında, o cümlədən, orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin bütün müvafiq elmlər üzrə zəruri biliklərə yiyələnməsini, onların seçdikləri gələcək ixtisaslara uyğun fənləri daha dərindən öyrənməsini lazım bilmiş, bunlarla yanaşı, istisnasız olaraq, hər bir şagirdin mükəmməl bilməsi son dərəcə vacib olan fənləri də ayrıca vurğulamışdır. Bütün bunlar isə təhsilin milli məzmununu müəyyənləşdirən çox mühüm amillər kimi düşünülmüş, ciddi bir vəzifə, bir proqram olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Təhsilin məzmunca milli müstəqilliyimizin prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasında humanitar fənlərin, xüsusən, Azərbaycan dilinin, tarixinin və ədəbiyyatının tədrisinin mahiyyətə yeniləşməsinə dahi rəhbər çox vacib şərt saymışdır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki gələcəyin qurucuları olan yeni nəsillərin milli ideologiyaya yiyələnməsi məktəbdən başlayır və bu işin düzgün təşkili ölkə üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyev bir pedaqoq məharəti ilə müəllimlərə təkcə öyrənmək və öyrədə bilmək bacarığını deyil, həmçinin, məktəbliləri, tələbə-gəncləri Vətənə sədaqətlə xidmət etmək ruhunda böyütməyi, xalqımızın milli xüsusiyyətləri əsasında tərbiyə etməyi, onları milli-mənəvi dəyərlər əsasında yetişdirməyi tövsiyə edirdi. Heydər Əliyev Naxçıvanda rus məktəbini “əla” qiymətlərlə başa vurduqdan sonra Naxçıvan Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuş və burada təhsil aldığı dövrdə ən fəal və əlaçı tələbə olmuş, ictimai işlərdə fəal iştirak etmiş, idman yarışlarında birincilik qazanmış, incəsənətlə - rəssamlıqla, aktyorluqla məşğul olmuş, daim mütaliə etmiş, kitablar oxumuş və hərtərəfli inkişaf etmiş qamətli, yaraşıqlı bir gənc olmuşdur. Texnikumun peşəkar, tələbkar müəllimləri Heydər Əliyevin ən sevimli müəllimləri olmuş və özünün dediyi kimi: “O dövrdə aldığım təhsil gələcək həyatımın bütün mərhələlərində mənə yardım edibdir... Naxçıvan məktəbində müəllimlərimin mənə verdiyi dərslər, o cümlədən, başqaları ilə bərabər ana dili, ədəbiyyat dərsləri mənim bu günkü dilimin əsasını təşkil edir. Ona görə mən öz müəllimlərimi həmişə xatırlayıram. Bilirsiniz ki, mən böyük

həyat yolu keçmişəm, yaşım da az deyildir.. Amma sizə demək istəyirəm ki, ən yadda qalanlar, mənim üçün əziz adamlar Naxçıvandakı müəllimlərimdir...”[4].

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu öz məzunları və müəllimləri ilə məktəb və pedaqoji fikri tariximizdə çox layiqli yer tutmuş və pedaqoji kadr hazırlığında daim yüksək pillədə durmuşdur. Oranın məzunlarını Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları ilə müqayisə etmək olar. Burada dərs deyən müəllimlər təcrübəli, bilikli, peşəkar müəllimlər olmuşlar, hər cür çətinliklərə rəğmən həvəslə, fədakarlıqla çalışmışlar. Onların bir çoxu Qori Müəllimlər Seminariyasını, İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş, Moskva və Leninqrad universitetlərində təhsil almış həvəslə çalışan, peşəkar müəllimlər idilər.

1930- cu illərdə Texnikumun müəllimi və dərs hissə müdiri olmuş, Əməkdar müəllim Lətif Hüseynzadə xatirələrində deyirdi: “Texnikumun direktoru Əməkdar müəllim Kazım Talıblı idi. Çox bacarıqlı işgüzar, təşkilatçı və olduqca tələbkar bir şəxs idi. Hüseyn Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadə Tehrandə, Nəcəfdə təhsil almış mükəmməl bilik sahibi idi. Ədəbiyyat dərslərini tədris edirdi. Hüseyn Cavidin kiçik qardaşı Əlirza isə Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu olaraq rus dili müəllimi idi. Tofiq Bəktəşi Sankt Peterburqda təhsil almış, çox ciddi, dərin bilikli riyaziyyat müəllimi idi... Əli Əliyev tariximizin mükəmməl bilicisi, xüsusilə Naxçıvan tarixini gözəl bilən, onu tədris və təbliğ edən, tələbələrə böyük qayğıkeşliklə yanaşan əsl bir pedaqoq, alim, müəllim idi. Əsəd Cəfərli təcrübəli bir müəllim kimi təbiət, biologiya dərslərini tədris edirdi. Bir müddət texnikumun direktoru vəzifəsində də işləmiş və Naxçıvan maarifinin inkişafında xidmətləri böyükdür. Murad Tutayuc ruscanı çox gözəl bilən Rusiyada təhsil almış fizika-riyaziyyat müəllimi idi. Cəfər İmanov, Əsmər Əhmədov kimya dərslərini tədris edirdilər. Cəlil İskəndərli ədəbiyyat, Abbas Əsgərov Azərbaycan dili müəllimi idi. Həsən Bəy Qaziyev İrəvanda təhsil almışdı, anatomiya dərslərini aparırdı. Əbdüləziz Bəy Rüstəmov coğrafiya müəllimi idi. Naxçıvanda maarif və mədəniyyətin inkişafında böyük xidmətləri olmuş və ictimai xadim kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar Ordu generalı olmuş Akim Abbasov texnikumun hərbi rəhbəri idi. Həsən Səfərli rus dili, Nəcəf Qəhrəmanov isə hərbi hazırlıq müəllimləri idilər. Daha sonra Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Kazımbəy Rəhimbəyov, Həsən Salayev, David İsrailov, Xədicə Yusifbəyli, Mirzə Musayev və başqaları texnikumun sevimli müəllimləri idilər. Texnikumda bədən tərbiyə və idman işləri yüksək səviyyədə qurulmuşdu. Bu dərsləri İbrahimxəlil Axundov öyrədirdi. O, həm də Rusiyada zabitlik məktəbini bitirdiyindən tələbələrin hərbi təliminə ciddi fikir verirdi...”Naxçıvanda “Rüşdiyyə” adlı “Yeni üsul” məktəbində Hüseyn Caviddən türk dili, onun böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadədən ərəb dili, kiçik qardaşı Əlirzadan rus dili dərsləri almış, “İstiqlal” ordenli “Əməkdar müəllim” Lətif Hüseynzadə haqqında böyük rəhbərimiz Heydər Əliyev belə deyirdi: “Pedaqoji texnikumda bizə Azərbaycan dilinin incəliklərini öyrədən, Azərbaycan dilinin qrammatikasını, ədəbiyyatı öyrədən gözəl müəllimlərimiz var idi. Amma bu müəllimlərin içərisində Lətif Hüseynzadə xüsusi yer tutur...O, sinifdə lövhədə Azərbaycan dilinin qrammatikasından yazırdı, yəni hər bir sözün düzgün yazılışını. Bir də Azərbaycanın ədəbiyyatını-şairlərimizi, yazıçılarımızı öyrədirdi...”. Deyə bilərik ki, pedaqoji texnikum Naxçıvan Muxtar Respublikasının maarif və mədəniyyətinin tərəqqisində, müəllim kadrlarının yetişməsində, təkmilləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Texnikum müəllimləri ardıcıl olaraq rayonlara gedərək, müəllimlər arasında pedaqoji mühazirələr, seminarlar təşkil edirdilər. Əhalinin savadlanması üçün savad kursları açırdılar. Şəhərdə maarif və mədəniyyət ocaqlarında maraqlı elmi, pedaqoji söhbətlər təşkil edir, qəzetdə tez-tez təlim-tərbiyə problemləri ilə bağlı məqalələrlə çıxış edirdilər. Özünün bütün həyatını Azərbaycana, onun inkişafına və tərəqqisinə sərf edən Heydər Əliyev başqa sahələrdə olduğu kimi, xalqımızın təhsilinə, onun yüksəlişinə, bu sahədə şərəflə çalışan insanların şəxsiyyətinə, işinə, əməyinə həmişə yüksək qiymət vermiş, onlara böyük hörmət və ehtiramını bildirmişdir. Bu hörmət və ehtiram onun bütün çıxışlarında, fəaliyyətində özünü göstərmişdir. İstər müəllimlər qarşısında çıxışlarında, istər müəllimlər

qurultayına göndərdiyi təbrik məktubunda, istərsə də respublikamızın problemləri ilə bağlı digər məruzə və çıxışlarında bu xətt həmişə olmuş və özünü göstərmişdir. Bəli, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin müəllimlik peşəsinə verdiyi qiymət, təlim və tərbiyə haqqında söylədiyi müdrik fikirlər dünən də, bu gün də, sabah da aktual və əhəmiyyətlidir, O fikirlər pedaqoji elmimizin dəyərli mənbəyi, fəaliyyətimizin kompası, təhsilimizin, metodoloji əsasıdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Heydər Əliyev nəzəri irsində müəllimlik probleminin bəzi istiqamətləri tədqiqat obyektinə kimi seçilir və araşdırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Heydər Əliyev şəxsiyyətinin əzəmətini insanlara dərk etdirməkdə nəzəri mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqi. “Azərbaycan qəzeti”. Bakı: 1998, 27 sentyabr.
2. Heydər Əliyev. Türkiyənin Qars Qafqaz Universitetinin fəxri doktoru diplomunun təqdim edilməsi mərasimində nitqi. “Xalq” qəzeti. Bakı: 2002, 5 iyul.
3. Heydər Əliyev. Naxçıvanda Bəhrüz Kəngərli muzeyinin açılışında çıxış. “Şərq qapısı” qəzeti Bakı: 2002, 19 iyun.
4. Əliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” haqqında 24 oktyabr, 2013- cü il tarixli sərəncam/ “Xalq” qəzeti. Bakı: 2013, 25 oktyabr.

РЕЗЮМЕ

УЧИТЕЛЬСТВО В ТЕОРЕТИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Гусейнзаде Р.Л.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, профессия учителя, педагогический техникум.*

В статье отмечается, что Гейдар Алиев в своем теоретическом наследии высоко ценил профессию учителя. Первой профессией Гейдара Алиева была профессия учителя. Гейдар Алиев с 1938 по 1939 год учился в Нахчыванском Педагогическом Техникуме и закончил его с отличием. В годы учебы в техникуме он был самым активным, образцовым студентом.

SUMMARY

TEACHING IN HEYDAR ALIYEV'S HERRITAGE

Huseynzadeh R.L.

Keywords: *Heydar Aliyev, the teaching profession, teachers, training colleges.*

During studying the theoretical knowledge Heydar Aliyev highly appreciated his future profession. From 1938 to 1939 Heydar Aliyev studied at Nakhchivan Pedagogical College and finished it with honours diploma. In the years of study he was an active and a model student.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	14.04.2015
	Son variant	30.04.2015

УДК 001.87

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
НА УРОКАХ ФИЗИКИ****ДАМИРОВА ЗАРИФА ВАЛАД кызы***Сумгайытский государственный университет, доцент***МАМЕДОВ ФУАД АЗИЗ оглы***Сумгайытский государственный университет, доцент***САДЫГОВА САРА РАШИД кызы***Сумгайытский государственный университет, доцент**e-mail: zarifadamirova@hotmail.com*

Ключевые слова: образование, педагогический процесс, новая технология, творческие способности, инновация.

Бурное развитие новых информационных технологий и внедрение их в Азербайджане в последние 15 лет наложили определенный отпечаток на развитие личности современного ребенка. Школа – часть общества, и в ней как в капле воды отражаются проблемы страны. Поэтому очень важно организовать процесс обучения так, чтобы ребенок активно, с интересом и увлечением работал на уроке, видел плоды своего труда и мог их оценить. Помочь учителю в решении этой непростой задачи может сочетание традиционных методов обучения и современных информационных технологий, в том числе и компьютерных.

При всем многообразии программных образовательных продуктов и используемых в них методических подходов, можно отметить один сложный момент, который присущ всем разработкам таких систем, даже прогрессивным.

Общая схема изучения обычно остается достаточно жесткой и неизменной. Есть заданная изначально разработчиком программы некоторая база фактов по изучаемому предмету, из которой в случайном порядке или последовательно выбирается фактический материал, представляемый ученику для запоминания. В учебных программах нет возможности подстройки под уровень ученика.

В педагогической практике есть ряд отработанных моделей использования информационных технологий: демонстрация компьютерной программы; тестирования; использование компьютерного тренажера [1].

Эти модели используются учителями на своих уроках. Уроки организуются учителем так, что каждый ученик получает программу своих действий с целью, задачами, программируемым контролем. В такой форме удобно проводить обобщающие уроки. На уроке, учитывая разноуровневую подготовку учащихся, целесообразно использовать карточки с дифференцированными заданиями, таблицы как методические рекомендации, графики, чертежи. Использование возможностей информационных технологий облегчает работу на уроке.

Современным компьютерным средством обучения является мультимедиа, основанное на специальных аппаратных и программных средствах. Мультимедиа (в переводе - многовариантная среда) является новой информационной технологией, то есть совокупностью приемов, методов, способов продуцирования, обработки, хранения и передачи аудиовизуальной информации, основанной на использовании компакт - дисков. Это позволяет совместить в одном программном продукте текст, графику, аудио и видеoinформацию, анимацию. А компьютеры, оснащенные мультимедиа, могут

воспроизводить одновременно несколько видов информации самого различного характера, влияющим на перспективы развития и формы современного процесса обучения. Важным свойством мультимедиа является также интерактивность, что позволяет пользователю получить обратную связь [2].

Одним из неоспоримых преимуществ средств мультимедиа является возможность разработки на их основе интерактивных компьютерных презентаций по физике. Презентация - это набор последовательно сменяющихся друг друга страниц - слайдов, на каждом из которых можно поместить любой текст, рисунки, схемы, видео, аудио, фрагменты, анимацию, используя при этом различные элементы оформления. Они не требуют особой подготовки учителей и учеников и активно привлекают последних к сотрудничеству [3].

Уже создан ряд компьютерных презентаций с помощью MS PowerPoint с использованием различных ППС, рекомендованных Министерством образования Азербайджана, и интернет-ресурсов. Они представляют собой мультимедийные презентации, которые составлены в соответствии с действующей программой по физике. На наш взгляд, презентация - это удобная конструкция, в которой легко ориентироваться. Анализ научно - методической литературы и периодических изданий показал, что мультимедийные презентации способны реализовать многие проблемы в процессе обучения, а именно: использовать передовые информационные технологии; изменять формы обучения и виды деятельности в пределах одного урока; облегчать подготовку учителя к уроку и привлекать к этому процессу учащихся; расширять возможности иллюстративного сопровождения урока, сообщать исторические сведения о выдающихся ученых и т.д.; реализовывать игровые методы на уроках; осуществлять работу в малых группах или индивидуальную работу; дают возможность распечатки плана урока и внесения в него заметок и комментариев; проводить интегрированные уроки, обеспечивая усиление межпредметных связей; организовывать интерактивные формы контроля знаний, умений и навыков; организовывать самостоятельные, исследовательские, творческие работы, проекты, рефераты на качественно новом уровне с возможностью выхода в глобальное информационное пространство.

Итак, на современном этапе развития школьного образования проблема применения компьютерных технологий на уроках физики приобретает очень большое значение. Компьютер с мультимедиа в руках учителя становится очень эффективным техническим средством обучения. Одновременно воздействуя на зрительный и слуховой анализаторы, он оперативно отвечает на действия пользователя, поддерживая подлинную обратную связь, то есть работает в интерактивном режиме. Все это, позволяет вывести современный урок на качественно новый уровень: повышать статус учителя; внедрять в учебный процесс информационные технологии; расширять возможности иллюстративного сопровождения урока; использовать различные формы обучения и виды деятельности в пределах одного урока; эффективно организовывать контроль знаний, умений и навыков учащихся; облегчать и совершенствовать разработку творческих работ, проектов, рефератов.

Проведение уроков при комплексном применении традиционных и мультимедийных технологий обеспечивает приобретение учащимися не только глубоких и прочных знаний, но и умение развивать интеллектуальные, творческие способности, самостоятельно приобретать новые знания и работать с различными источниками информации.

Актуальность проблемы использования информационных средств на уроках физики заключается в том, что современные достижения науки и техники требуют проведения современных уроков, которые учитывают эти достижения. Информационные средства

нужно использовать как компьютерную поддержку урока в сочетании с классическими методами обучения основам физики.

Особым аргументом использования компьютерной поддержки на уроке стал большой интерес учащихся к информатике и их желание овладеть навыками работы с компьютером.

Использование информационных технологий дает возможность: осуществлять экспериментально-исследовательскую деятельность, формировать информационную культуру, умение обрабатывать информацию; развивать мышление; готовить учащихся к будущей профессиональной деятельности.

Важна возможность использования информационных технологий для интенсификации преподавания физики: повышение эффективности, качества, результативности процесса обучения; обеспечение побудительных стимулов, обуславливающих активизацию познавательной деятельности; углубление межпредметных связей.

Следует отметить положительные моменты использования мультимедийных средств: яркие образы надолго запоминаются; воспроизведение физических процессов; управление отображаемыми на экране моделями различных объектов, явлений, процессов; автоматический контроль (самоконтроль) результатов учебной деятельности, тестирования; создание позитивной атмосферы.

Мультимедийные средства можно использовать в различных ситуациях: при изучении нового материала; для обобщения и систематизации знаний; для повторения; для контроля усвоенного материала; семинары, викторины, внеурочные мероприятия.

Основным преимуществом информационных технологий является то, что компьютерные демонстрации могут быть органической составляющей любого урока и могут эффективно помочь учителю и ученику. Другим важным обстоятельством является то, что существуют такие физические процессы или явления, которые невозможно наблюдать визуально в лабораторных условиях [4].

Хочется заметить, что информационно - компьютерные технологии - это достаточно мощные механизмы, которые имеют много возможностей. Но они не заменяют преподавателя, а могут быть только инструментом в руках преподавателя. Причем таким инструментом, который является мощным в своих функциях, и имеет очень большой ресурс использования [5].

Инструмент «выполняет» задачи того, кто им управляет. Таким образом, и относиться к этим технологиям нужно только как к инструменту, сделанному для облегчения труда, а не к генератору команд и идей.

Таким образом, настало время вооружить учителя новым инструментом, и результат незамедлительно скажется на следующих поколениях.

Физика – наука экспериментальная, ее всегда преподают, сопровождая демонстрационным экспериментом. Методика обучения физике всегда была сложнее методик преподавания других предметов.

Научная новизна: В статье исследуется быстрое развитие инновационной техники и расширение ее функциональных возможностей, позволяющих широко использовать ИКТ на всех этапах учебного процесса, а также использование ИКТ при изучении физики.

Практическое применение: Правильное использование ИКТ в обучении физики деформирует методику ее преподавания как в сторону повышения эффективности обучения, так и в сторону облегчения работы учителя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кавтрев А.Ф. Компьютерные модели в школьном курсе физики// Компьютерные инструменты в образовании, 1998, №2, с.41-47.
2. Коллекция цифровых образовательных ресурсов//<http://files.school-collection.edu.ru>.
3. Российское образование//www.edu.ru
4. Чирцов А.С. Информационные технологии в обучении физике //Компьютерные инструменты в образовании, 1999, № 2, с.3-12.
5. Школьная физика// <http://sh-fizika.ru>

XÜLASƏ

FİZİKA DƏRSLƏRİNDƏ İNNOVASİYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Dəmirova Z.V., Məmmədov F.Ə., Sadıqova S.R.

Açar sözlər: *təhsil, pədaqoji proses, yeni texnologiya, yaradıcı qabiliyyət, innovasiya.*

Məqalə fizika dərslərində innovasiya texnologiyalarından istifadə məsələlərinə həsr olunub. Göstərilmişdir ki, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində innovasiya texnologiyalarının tətbiqi çox əhəmiyyətlidir, belə ki müasir dövrdə şəxsiyyət yetişdirmək üçün lazım olan bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsində əsas şərtlərdən biri şagirdlərin özlərinin yaradıcı fəaliyyətidir. Bu cür fəaliyyəti isə zaman - zaman müxtəlif fənlərin kompüter vasitəsilə tədrisində, ya da dərslərdən kənar işlərdə həyata keçirmək olar və bu baxımdan da İKT-nin rolu əvəzsizdir.

SUMMARY

USING THE INNOVATIVE TECHNOLOGIES AT PHYSICS LESSONS

Damirova Z.V., Mammadov F.A., Sadiqova S.R.

Key words: *education, pedagogical process, new technology, creative ability, innovation.*

The article is devoted to the problems of using the innovative technologies at physics lessons. It is shown that the application of innovative technologies in improving the quality of education is very important, because development of the skills and knowledge needed to train students in one of the today one or the main conditions of developing the studentd' learning and skills for training personality is their reative work. Such activity can bi used in teaching different subjects in innovative ways or in extracurricular activities at times and from this point of view the pole of ICT is irreplaceable.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	01.04.2015
	Son variant	20.04.2015

UOT 316.6

UŞAQLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VALİDEYNİN ŞƏXSİ NÜMUNƏSİNİN PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ**QULİYEVA ŞAHNAZ MUSTAFA qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: sevashah@mail.ru**Açar sözlər: şəxsiyyət, tərbiyə, inkişaf, özünüdərk, mövqe*

Ata və ana valideyn mövqeyi deyil, tərbiyəçi mövqeyi tutduqda övladının gələcəyi, sabahkı xoşbəxtliyi barəsində daha çox düşünür, onu kollektivdə yaşayıb işləməyə hazırlayır, yaxşı təhsil alması, sənət öyrənməsi üçün bacardığını əsirgəmir. H.Əliyev deyirdi ki, tərbiyə edənin özünü də tərbiyə etmək lazımdır. Bu sözlərdə pedaqogikanın qızıl qanunlarından biri öz əksini tapmışdır: tərbiyəçi uşağı birinci növbədə öz şəxsiyyəti ilə tərbiyələndirir. Ata və ananın şəxsiyyəti ailə şəraitində xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məktəbdə şagird müəllimi, adətən, rəsmi vəziyyətdə görür. Vəzifə, iş başında şəxsiyyətimizin ancaq müəyyən cəhətləri əks olunur. Ailədə isə ata-ana həmişə uşağın gözü qarşısındadır. O öz valideynlərinin evdə iş başında deyil, bir insan tək görür: adi həyatı vəziyyətlərdə isə ata və ananın şəxsiyyəti bütün aydınlığı ilə təzahür edir [1, 34-36].

Bəzi uşaqların xudbin böyümlərinə, az çalışıb cəmiyyətdən, kollektiv əməkdən daha çox faydalanmaq hissəsinə malik olmalarına valideynin öz şöhrətindən, vəzifəsindən doğan qürur və lovğalıq hissi səbəb olub. O, nümayişkarənə sürətdə öz şöhrətini, nüfuzunu, tutduğu vəzifəni yaşadığı məhəllədə hamının, o cümlədən, ailəsinin, uşaqlarının nəzərinə çatdırır, qonşularla dodaqucu salamlaşır, yaxud onları saymır, qohumlarla əda ilə danışır. Eləcə də məşinlə məktəbə gedib-gələn uşaq və yeniyetmə öz valideyninin başqa ata-analardan yüksəkdə dayandığı qənaətinə gəlib, özü də tay-tuşlarından fərqlənmək istəyir. Onların yanında özünü çəkir, atasının nüfuzu, vəzifəsi ilə qürrələnir. Belə bir mövqe onu şagird kollektivindən ayırır.

O yaddan çıxarmamalıdır ki, əgər uşaq həmyaşıdlarına yuxarıdan aşağı baxır, özünü onlardan yüksək tutursa, gec-tez cəmiyyət üçün ziyanlı ünsürə çevriləcəkdir. B.A.Suxomlinski tərbiyədə ailənin, valideynlərin rolundan bəhs edərək göstərirdi ki, mən getdikcə daha çox inanırdım ki, yeniyetmələrin əxlaqi siması insanın uşaqılıq illərində necə tərbiyə olunmasından, anadan 10-11 yaşına kimi onun qəlbinə nə qoyulduğundan asılıdır. Yeniyetmə obrazlı deyilsə, bir çiçəkdir, onun gözəlliyi bitkiyə qulluq edilməsindən asılıdır. Çiçəyin gözəlliyi üçün o açılmağa başlamazdan xeyli əvvəl, qayğı göstərmək lazımdır. Yeniyetmələrin ”labüd”, “qarşısızalmaz” halları önündə çaşqınlıq, təəccüb, torpağa toxum əkən, lakin bunun qızılgül, yaxud qanqal olduğunu möhkəm bilməyən, bir neçə ildən sonra gülə baxıb həzz almağa gələn bağbanın çaşqınlıq və təəccübbünə bənzəyir.

Valideynlərin içkiyə qurşanması, sərxoşluq etməsi uşaqların tərbiyəsinə xüsusilə mənfi təsir göstərir. Atanın (bəzən isə ananın) öz övladını da içki məclisinə gətirməsi və onun icməsinə şərait yaratması ailə tərbiyəsində ən acınacaqlı hal sayılmalıdır. Valideynlər unutmamalıdır ki, öz uşaqlarının tərbiyəsində onların daşdıqları borc, həm də hüquqi borcdur, vəzifədir. Yeniyetmələri sərxoşluğa cəlb etdiklərinə görə onlar məsuliyyət daşıyırlar, onları inzibati cəza gözləyir. Cinayətlərin əksəriyyətinin sərxoş vəziyyətdə olan adamlar tərəfindən törədildiyini, spirtli içkilərin azyaşlıların səhhətinə son dərəcə pis təsir göstərdiyini nəzərə aldıqda bu, çox ədalətli cəzadır. Məlumdur ki, sərxoş adam aqlın gücü ilə özünü idarə edə bilmir və çox zaman qanunculuğu, hüquq normalarını pozur. O, cəmiyyət və dövlət qarşısında məsuliyyət hissini ya unudur, ya da tamamilə itirir. Bu mənada sərxoşluğa qarşı mübarizə xuliqanlıq və bəzi dugər cinayətlərə qarşı mübarizə deməkdir.

Müntəzəm sərxoşluqla məşğul olan valideynlərin fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılır. İçkiyə qurşanmış ata evdə yersiz söz-söhbətin, dava-dalaşın törəməsi üçün şərait yaradır. O, ailə üzvləri arasında öz nüfuzunu itirir. Belə vəziyyətdə ailələr əsasən dağılır[2,46-49].

Valideynin şəxsi nümunəsi tərbiyə işində son dərəcədə böyük rol oynayır. Uşaqlar ata və ana timsalında sosial təcrübəni mənimsəyirlər. Valideynlər özlərinin zahiri görkəmləri, dünyagörüşləri, əməksevərlikləri, insanlara münasibətləri, maraq və meylləri ilə gənclərə mühüm təsir göstərirlər.

Uşağın yaşı nə qədər azdırsa, valideyn şəxsi nümunəsi daha böyük əhəmiyyət daşıyır. Məktəbəqədər yaşlı uşağın gözündə ata da, ana da etalondur: o, valideynlərin çox vaxt səsinə də, yerini də eynilə yamsılayır. Buradan nəticə çıxarmaq çətin deyildir: tərbiyə həm də özünə-tərbiyə deməkdir. Valideyn uşağı düzgün tərbiyə etməkdən ötrü özünə-tərbiyə ilə ardıcıl məşğul olmalıdır. Əks təqdirdə özü də bilmədən nöqsanlı davranışı, rəftar tərzi ilə uşağa mənfi təsir edir.

Məktəbəqədər yaş dövrünün sonu – kiçik məktəb yaşının əvvəllərində uşaqlar artıq öz valideynlərinə tənqidi yanaşmağa, onların nöqsanlarını görməyə başlayırlar. Bu, o deməkdir ki, yaşlarının üstünə yaş gəldikcə valideyn nümunəsinin təsiri onların ata və anaya münasibəti ilə şərtlənməyə başlayır. Valideyn nümunəsi uşağdan ötrü nə zaman davranış etalonuna çevrilir? Hər bir konkret halda valideyn nümunəsinin mənimsənilməsinə ata və ananın nüfuzu mühüm təsir göstərir. Valideyn nüfuzu ailə münasibətlərində onun mövqeyini əks etdirir, ailə üzvlərinin –ata və ananın, uşaqların və b. ona münasibəti ilə şərtlənir.

Valideyn nüfuzu müxtəlif amillərin təsiri ilə formalaşır. Ailədə ata nüfuzunun bərqərar olmasında isə ana həlledici rol oynayır. Uşaqlar valideyn nüfuzunu birinci növbədə onların vasitəsilə mənimsəyirlər. Ata-ananın vətəndaşlıq siması da ayrıca qeyd olunmalıdır. Valideyn sözü ilə işinin vəhdəd təşkil etməsi ata və ana nüfuzun başlıca şərtidir. Valideynlərin şəxsi keyfiyyətləri, həyat təcrübəsi, bilik və bacarıqları da bu sahədə az rol oynamır. Bu cəhət valideynin ailəyə rəhbərlik üslubunda xüsusilə aydın nəzərə çarpır. Psixologiyada avtoritar, demokratik və liberal rəhbərlik üslubunu fərqləndirirlər. Bunları qısaca səciyyələndirək.

Avtoritar rəhbərlik üslubu. Valideyn istədiyi şeyə icazə verir, istəmədiyinə qadağan qoyur, hamı da ona tabe olmalıdır. Ona görə də uşaqlar məcburiyyət qarşısında qalıb valideyninin dediklərinə qedsiz-şərtsiz əməl edirlər. Ailədə münasibətlər qorxu üzərində qurulur. Müxtəlif cəza vasitələrindən tez-tez istifadə olunur.

Demokratik rəhbərlik üslubu. Ailə münasibətləri kollektivçilik prinsiplərinə əsaslanır. Ata və ya ana uşaqların hüquqları ilə hesablaşır, onların fikir və rəylərini nəzərə alır, uşaqlara məsləhətlər verir, lakin yeri gəldikcə onları tərifi-dedikləri kimi tənbeh də edirlər.

Liberal rəhbərlik üslubu. Uşaqlar başlı-başına buraxılır. Ata nə onları tərifi-ləyir, nə də məzəmmət edir. Ailədə kim nə istəyir, onu da edir[3,35-40].

Psixoloji tədqiqatlardan görünür ki, demokratik rəhbərlik üslubu müasir ailədə valideyn nüfuzunun möhkəmlənməsi baxımından daha əlverişlidir. Kobudluq, dava-dalaş, “kötək intizamı” və s. ilə nüfuz qazanmaq istəyən ata-analar yanılırlar. Liberal rəhbərlik üslubu da bu baxımdan əlverişli deyildir. Lakin uşağın mənəvi tərbiyəsinə erkən yaşlarından başlamaq lazım gəldiyini heç də hamı bilmir və yaxud belə fikrə istehza ilə yanaşırlar. Həm də bəzi valideynlər elə başa düşürlər ki, tərbiyə prosesi yalnız onlar uşağa öyüd-nəsihət və göstərişlər verərkən, müəyyən məsələni öyrədərkən baş verir. Belə düşünmək səhvdir. Ata-anaların hər bir hərəkəti uşağa təsir göstərir. Valideynləri süfrə arxasında necə, hansı tonda danışsınlar, qəzeti necə oxuyurlar, qonşulara, qohum-əqrəbaya, valideynlərinə münasibətləri necədir – bütün bunlar hamısı uşağı tərbiyə edir.

Uşaq valideynin – ata və anasının güzgüsüdür. Bu o deməkdir ki, uşaq onların hər bir hərəkətinə göz qoyur və onları yamsılayır. O, ətraf aləmdə elə şərait yaradılmalıdır ki, uşaq ata və anasının, böyük bacı və qardaşlarının siyasi və vətəndaşlıq simalarını görsün. Əgər o, valideynləri ilə, onların cəmiyyət qarşısındakı xidmətləri ilə fəxr edirsə, bu, yaxşı haldır.

Şəxsiyyətin formalaşması ictimai münasibətlər sistemi ilə bilavasitə bağlıdır. Təbiyətən geniş mənada danışanda məhz bu cəhəti – ictimai münasibətlər, o cümlədən, ailə münasibətləri sisteminin insana təsiri nəzərdə tutulur. Ailədə uşaqların sosial inkişaf şəraiti müxtəlif amillərlə şərtlənir. Onlardan ikisini ayrıca qeyd etmək gərəkdir. Birinci tip amillərə ailə münasibətləri – ata və ana, valideynlərlə uşaqlar, bacı ilə qardaş və s. arasındakı münasibətlər daxildir. Ailənin maddi vəziyyəti, mənzil şəraiti, quruluşu ikinci tip amillər sırasına daxildir.

İkinci tip amillər uşaqların tərbiyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Lakin psixoloji tədqiqatlardan görünür ki, onları gənc nəslin tərbiyəsində həlledici hesab etmək olmaz. Ailənin tərbiyə imkanları, birinci növbədə, ata ilə ana, valideynlərlə uşaqlar, bacı ilə qardaş arasındakı münasibətlərlə bağlıdır. Ailə münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsində roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ailədə böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi prosesində valideynlərin istifadə etdikləri ən mükəmməl tərbiyə üsulları belə, uşaqların min bir tellə bağlı olduqları ailə münasibətlərinin tərbiyəvi səmərəliliyini əvəz etmir və edə də bilməz. Ailə münasibətləri, hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Onların yaşı artdıqca həmin münasibətləri mənimsəyirlər. Bu zəmində də oğlan və qızların xarakter əlamətləri və s formalaşır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynin şəxsi nümunəsinin psixoloji məsələləri araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Psixologiya üzrə mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. , Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Adıloğlu, 2009, 620 s.
2. Bayramov Ə.S. Sosial psixologiya . Bakı :Adıloğlu, 2008, 540 s.
3. Əlizadə Ə.Ə. Abbasov A.H. Ailə. Bakı: Maarif, 1989, 285 s.
4. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: Maarif, 1996, 345 s.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ЛИЧНОГО ПРИМЕРА РОДИТЕЛЕЙ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

Гулиева Ш.М.

Ключевые слова: личность, воспитание, развитие, самооценка, позиция

В статье рассматривается вопрос о влиянии личного примера родителей на воспитание и формирование личности ребенка, поскольку каждый родитель своим отношением и поведением является примером для своих детей.

SUMMARY

PSYCHOLOGICAL ISSUES OF PARENTS' PERSONAL EXAMPLE IN SHAPING OF THE CHILDS PERSONALITY

Quliyeva Sh.M.

Key words: personality, education, development, consciousness, attitude

The article discusses the impact of personal example of parents on education and formation of the child's personality. As every parent in their attitude and behavior is an example for their parents.

Daxil olma tarixi: İlk variant 13.04.2015
Son variant 30.04.2015

УДК 886

**ИЗ ИСТОРИИ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА
КАК ИНОСТРАННОГО****МУСАЕВА АМИНА ТАВАККЮЛ ГЫЗЫ***Сумгайытский государственный университет, ст. препод.**e-mail: aminamusayeva@gmail.com*

Ключевые слова: *русский язык как иностранный, русский язык как неродной, сознательно-сопоставительный метод, прямой метод, грамматико-переводной метод, междисциплинарная наука*

Долгое время русский язык был одним из наиболее изучаемых языков мира, однако в 1990-е годы он заметно сдал свои позиции, что привело к значительному сокращению масштабов его изучения за рубежом. Тем не менее, русский язык остается предметом изучения в учебных заведениях в качестве обязательной или факультативной дисциплины, его изучают более чем в 100 странах мира. Русский язык является одним из 6 официальных рабочих языков ООН, ЮНЕСКО и других международных организаций; имеет статус мирового языка. Распространение русского языка в мире, выполнение им дополнительно к своим национальным функциям функций языка-посредника зависит от различных факторов, идет разными путями. Современная языковая ситуация в мире позволяет утверждать о существенной популярности русского языка. Нынешний подъем интереса к русскому языку напрямую связан с экономическими, политическими и социальными факторами. Большую роль в усилении мотивации к изучению русского языка наряду с профессиональным фактором – мобильность на рынке труда, получение специальности в стране изучаемого языка играет русская культура, которая издавна рассматривалась как часть европейской и шире – мировой культуры. Феномен интереса к русской культуре, общечеловеческая ценность русской классической и советской литературы, тематическое разнообразие и фактическая доступность литературы на русском языке имеют важное значение и выступают в качестве постоянно действующего фактора в распространении русского языка в мире, а также в повышении мотивации его изучения.

В статье рассматриваются этапы развития методики преподавания русского языка как иностранного. Термин «Русский язык как иностранный (РКИ)», как и соответствующее направление, начал разрабатываться в Научно-методическом центре русского языка при МГУ им. М.В.Ломоносова, в 1974 году преобразованном в самостоятельный Институт русского языка имени А.С.Пушкина с соответствующими научными и учебными подразделениями. В Азербайджане применительно к русскому языку использовался термин «русский как неродной», а с 1998 года русский язык в школах с азербайджанским языком обучения стал изучаться как иностранный. В высших учебных заведениях на изучение иностранных языков, в том числе русского, отводится 165 академических часов.

Как самостоятельная научная дисциплина методика преподавания русского языка как иностранного развивалась под знаком влияния того или иного метода (или группы методов) обучения. Ее становление происходило параллельно с развитием методики преподавания иностранных языков. В качестве ведущих критериев периодизации принято рассматривать два основных фактора: 1) выделение этапов как результат коренных изменений в целях обучения и его содержания; 2) качественные изменения в методике, связанные с появлением новых идей и концептуальных схем, которые привели к кардинальному совершенствованию всей методической системы. В соответствии с этими критериями исследователи выделяют пять основных этапов, отражающих

периодизацию развития методической науки в системе преподавания русского языка как иностранного [3, с. 5].

Первый этап (20–40-е гг. XX в.) – этап становления методики как самостоятельной научной дисциплины. Этот период развития методики преподавания иностранных языков (и русского языка как иностранного, в частности) характеризовался достаточно острой полемической борьбой между адептами двух основных методических подходов – *сознательно-сопоставительного* и *прямого*.

Сознательно-сопоставительный подход к обучению предполагал ориентацию прежде всего на аналитическую деятельность учащихся с текстом, на переход от сознательного усвоения правил к формированию на их основе речевых навыков и умений, на широкое использование родного языка в качестве опоры при овладении иностранным языком.

Прямой подход к обучению формировался под влиянием интенсивного распространения в первой половине XX в. различных модификаций так называемого *прямого метода*; был ориентирован на бессознательное усвоение навыков и умений в ходе речевой практики, отказ от использования в учебниках правил языка (или введение их уже на завершающем этапе), развитие устной речи, отказ от использования родного языка учащихся в качестве опоры при усвоении иностранного языка.

Попытки примирить сторонников двух подходов были предприняты в середине 30-х гг. XX в. посредством их синтеза, в рамках так называемого *комбинированного*, или *смешанного метода*. Этот метод, с одной стороны, предполагал устный вводный курс, отказ от использования грамматических правил и отсутствие опоры на родной язык на начальном этапе овладения иностранным языком, а с другой – допускал использование перевода, анализ текстов, сравнение изучаемого языка с родным языком на последующих этапах обучения. Именно в этом направлении работали известные российские ученые Л.С.Выготский, Л.В.Щерба и С.И.Бернштейн.

В эти годы определяющими считались следующие методические положения: 1) преподаватель, работающий с иностранными учащимися, должен по возможности владеть их родным языком и в разумных пределах сопоставлять два языка с целью избежания и предупреждения интерферирующего воздействия родного языка учащихся на изучаемый русский язык; 2) за основу при отборе и изучении лексики берется тематический принцип; 3) при отборе материала для учебного процесса предпочтение отдается общественно-политическим текстам и произведениям художественной литературы; 4) лучшим способом овладения языком является «пребывание учащегося в стихии языка»; 5) в работе рекомендуется использовать прямые и переводные методы; 6) практически грамматика изучается на начальном этапе обучения и теоретически – на продвинутых этапах обучения;

Второй этап (40–50-е гг. XX в.) – этап формирования теоретической и практической базы методики преподавания иностранных языков, в том числе русского языка как иностранного. В практической работе с учащимися наибольшее распространение получили грамматико-переводной, сознательно-сопоставительный и комбинированный методы обучения.

Теоретические разработки лингвистов и методистов 50-х годов (труды Л. В. Щербы, И. В. Рахманова, З.М.Цветковой, В.С.Цетлина) постепенно сместили акценты с грамматико-переводного на *сознательно-сопоставительный метод* обучения. В качестве основных положений этого метода были использованы: 1) овладение языком через осознание его системы; 2) учет родного языка учащихся; 3) использование конструкций и правил с целью понимания значения языковых явлений в процессе их представления и способов презентации в речи; 4) изучение лексики и грамматики на синтаксической

основе; 5) параллельное обучение разным видам речевой деятельности на основе чтения и письменной речи.

Третий этап (60-е – середина 80-х гг. XX в.) – этап интенсивного развития методики. Этому периоду соответствуют новые идеи и направления в лингводидактике, значительные достижения в базовых для методики преподавания русского языка как иностранного смежных научных отраслях – лингвистике, психолингвистике, психологии речи и психологии обучения.

Лингвистическое обоснование методической концепции преподавания в эти годы находилось под влиянием взглядов Л.В.Щербы. Важнейшим лингвистическим положением, выдвинутым Л. В. Щербой еще в 30-е годы, было разграничение в общей совокупности языковых и речевых явлений трех аспектов, определяемых как языковая система, речь и речевая деятельность.

Разработка новых лингвистических, психологических и методических концепций привела к замене общепринятых методов обучения. Это привело к широкому распространению *сознательно-практического метода обучения*, который в наибольшей мере соответствовал новым теоретическим разработкам. Сторонники сознательно-практического метода в основу системы обучения положили следующие исходные идеи:

- деятельность по овладению языком включает приобретение знаний и формирование на их основе речевых навыков и умений;
- языковые знания вводятся в виде правил и инструкций;
- все виды речевой деятельности формируются параллельно и в тесной связи друг с другом с учетом специфики каждого вида;
- учитывается родной язык обучаемых путем выделения наиболее трудных, с точки зрения родного языка, явлений в изучаемом языке;
- главным и решающим фактором обучения является практическая тренировка учащихся в иноязычной речевой деятельности.

Таким образом, в отличие от сознательно-сопоставительного, сознательно-практический метод обучения объединил в себе множество наиболее передовых положений методики. Высокая популярность метода на протяжении последующих десятилетий объяснялась его направленностью на овладение всеми видами коммуникативной деятельности, возможностью поддерживать высокую мотивацию учебного процесса, результативностью обучения. К началу 70-х годов XX столетия использование сознательно-практического метода обучения стало общепризнанным. Становятся понятными требования коммуникативной лингвистики учитывать все факторы порождения речи и «включать в программу обучения формы речевого этикета, страноведческие элементы, культурологические сведения и реалии, которые дополняют процесс общения и делают его более естественным» [2, с. 36].

Пятый этап (с конца 90-х гг. XX в.) – этап превращения методики в комплексную, многомерную и междисциплинарную науку, ориентированную на изучение самых разноплановых феноменов, касающихся всех сфер обучения, процесса овладения иностранным языком, а также личности обучаемых. В ее формировании и совершенствовании участвуют множество составляющих: это и эффективный методический поиск в области разработки оптимальных методов и приемов обучения, и обобщение лучшего педагогического опыта ведущих педагогов-практиков, и новые данные лингвистики, психологии обучения, психологии речи, памяти, мышления, социо- и психолингвистики.

Научная новизна: Будучи составной частью общей лингводидактики, современная методика обучения русскому языку как иностранному находится в постоянном развитии и

творческом поиске. Задача преподавателя – найти оптимальные методы и приёмы обучения, на базе которых формируется речевая способность обучающихся.

Практическое значение: Комбинированный метод не имеет единых принципов и признаков. Методы и приёмы обучения даже в пределах одного занятия могут меняться в зависимости от учебной ситуации, средств обучения, уровня знаний и навыков студентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Капитанова Т.И., Москвин Л.В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе педвузовской подготовки. Санкт-Петербург, 2006.
2. Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М., Русский язык, 1984.
3. Лебединский С.И., Гербик П.Ф. Методика преподавания русского как иностранного. Минск, 2011.
4. Леонтьев А.А. Методика преподавания русского языка иностранцам. М., 1988.

XÜLASƏ

RUS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ METODİKASININ TƏDRİSİ TARİXİNDƏN *Musayeva Ə.T.*

Açar sözlər: *rus dili xarici dil kimi, rus dili qeyri-ana dil kimi, şüuri-müqayisəli metod, vasitəsiz metod qrammatik-tərcümə metodu, fənlərarası elm.*

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasının inkişafı mərhələlərinin nəzərdən keçirilməsi məsələsi qoyulur.

Metodikanın 5 inkişaf mərhələləri işıqlandırılır: metodikanın sərbəst elmi fənn kimi təşəkkül mərhələsi, xarici dillərin tədrisi metodikasının nəzəri və praktiki bazasının formalaşması, metodikanın intensiv inkişafı, kommunikativ dilçilik ideyaları, metodikanın fənnarası elmə çevrilməsi mərhələsi.

SUMMARY

FROM THE HISTORY OF TEACHING METHODS OF RUSSIAN AS FOREIGN LANGUAGE *Musayeva A.T.*

Key words: *the Russia language as a foreign language, the Russian language not literary language conscious-comparative method, direct method, grammatical-translation method.*

The problem of stages development of teaching methods of the Russian language as a foreign one is looked through in the article.

Five stages of the methods of language teaching development the stage of methods forming as an original research discipline, the formation of the theoretical and practical base, an intensive development of methods, communicative linguistics ideas, the transformation stage of the methods into interdisciplinary science are analysed in the article.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	14.04.2015
	Son variant	30.04.2015

MÜNDƏRİCAT

Dilçilik

- 1 *Əliyeva L.A.* Yusif Səmədoğlunun “İncə dərəsində yaz çağı” hekayəsində xronotopun bədii-estetik funksiyası 6
- 2 *İmaməliyeva G.S.* Oğuznamə”lərdə nəqli keçmiş zamanın məna xüsusiyyətləri 11

Ədəbiyyatşünaslıq

- 3 *İslamli A.Z.* İki şeirin poetik yaddaşında Nazim Hikmət obrazı 17
- 4 *Abdullayev A.N.* Belə bir şair var idi...(Mənsur Vəkilovun həyat və yaradıcılığından) 21
- 5 *Məmmədova T.K.* Müasir roman janrında yeni tendensiyalar 28

Tarix və sosiologiya

- 6 *Həsənov H.N., Məhərrəmov E.Ə.* 1915-ci ildə Şərqi Anadoluda antiosmanlı erməni qiyamlarının təşkili haqqında (Rusiyanın arxivinin sənədləri əsasında) 33
- 7 *Mehdiyeva G.F.* Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla sosial-hüquqi sahədə əməkdaşlığı 39
- 8 *Əsədova A.V.* İlk orta əsrlərdə Bərdə şəhərinin ticarət tarixindən 44
- 9 *Bərxudarov B.B., Rzaquliyeva S.D.* Vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının əhalinin siyasi mədəniyyətinin yüksəldilməsində rolu 50

İqtisadiyyat

- 10 *Musayeva S.F.* Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi 55
- 11 *İbrahimova Ç.İ.* Pul vəsaitləri və hesablaşmaların uçotunun təşkili prinsipləri 61
- 12 *Ömərova E.Y.* Qloballaşma şəraitində kiçik və orta müəssisələrin inkişafının nəzəri aspektləri 66
- 13 *Yəhyayeva A.Y.* Əhali yığımının investisiya aktivliyinin yüksəldilməsində rolu 72

Pedaqogika, psixologiya, metodika

- 14 *Klimkova İ.Y.* Ukraynada Bolonya reformaları kontekstində ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi problemləri haqqında 77
- 15 *Hüseynzadə R.L.* Heydər Əliyev nəzəri irsində müəllimlik..... 81
- 16 *Dəmirova Z.V., Məmmədov F.Ə., Sadıqova S.R.* Fizika dərslərində innovasiya texnologiyalarından istifadə 84
- 17 *Quliyeva Ş.M.* Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynin şəxsi nümunəsinin psixoloji məsələləri 88
- 18 *Musayeva Ə.T.* Rus dilinin xarici dil kimi metodikasının tədrisi tarixindən 91

СОДЕРЖАНИЕ

Языковедение

- 1 *Алиева Л.А.* Художественно-эстетическая функция хронотопа в рассказе «Весна в Индже дереси» Юсифа Самедоглы 6
- 2 *Имамалиева Г.С.* Смысловые особенности прошедшего времени совершенного вида глагола в “Огузнаме” 11

Литературоведение

- 3 *Исламлы А.З.* Образ Назима Хикмета в поэтической памяти двух стихов 17
- 4 *Абдуллаев А.Н.* «Жил такой поэт...» (о жизни и творчестве поэта Мансура Векилова) 21
- 5 *Маммадова Т.К.* Новые тенденции в современном романном жанре 28

История и социология

- 6 *Гасанов Г.Н., Магеррамов Э.А.* Об организации антиосманских армянских мятежей в Восточной Анатолии в 1915 году (на основе архивов Российской Федерации) 33
- 7 *Мехтиева Г.Ф.* Сотрудничество Азербайджанской республики с международными организациями в социально-правовой сфере 39
- 8 *Асадова А.В.* Об истории средневековой торговли города Барда 44
- 9 *Бархударов Б.Б., Рзагулиева С.Д.* Роль институтов гражданского общества в повышении политической культуры населения 50

Экономика

- 10 *Мусаева С.Ф.* Оценивание уровня конкурентоспособности малого и среднего предпринимательства в Азербайджане 55
- 11 *Ибрагимова Ч.И.* Принципы организации учета денежных средств и расчетов 61
- 12 *Омарова Э.Ю.* Теоретические основы и принципы развития предприятий малого и среднего бизнеса в условиях глобализации мировой экономики 66
- 13 *Яхьяева А.Ю.* Роль сбережений населения в повышении инвестиционной активности 72

Педагогика, психология, методика

- 14 *Климкова И.И.* О проблемах повышения качества высшего образования в Украине в контексте Болонских реформ 77
- 15 *Гусейнзаде Р.Л.* **Учительство в теоретическом наследии Гейдара Алиева** 81
- 16 *Дамирова З.В., Мамедов Ф.А., Садыгова С.Р.* Использование инновационных технологий на уроках физики 84
- 17 *Гулиева Ш.М.* Психологические вопросы личного примера родителей в процессе формирования личности ребенка 88
- 18 *Мусаева А.Т.* Из истории методики преподавания русского языка как иностранного 91

CONTENTS

Philology

- 1 *Aliyeva L.A.* Artistic and esthetic function of chronotop in “Spring time in Inca valley ” by Yusif Samadoghlu 6
- 2 *İmamaliyeva G.S.* Meaning features of the past declarative tense form in “Oghuzname”s 11

Literary Studies

- 3 *İslamli A.Z.* Nazim Hikmet’s image in poetic memory of two poems 17
- 4 *Abdullayev A.N.* There lived such a poet ... (from Mansur Vekilov’s life and literature activities)..... 21
- 5 *Mammadova T.K.* New tendencies in modern novel genre 28

History and social studies

- 6 *Hasanov H.N., Maharramov E.A.* About antiottoman armenian revolts in Eastern Anatolia in 1915 (on the basis of the documents of the Russian Federation archives) 33
- 7 *Mehdiyeva G.F.* Cooperation of Azerbaijan Republic with international organizations in social and legal sphere 39
- 8 *Asadova A.V.* Trade history of Barda in the frist middle ages 44
- 9 *Barkhudarov B.B., Rzaguliyeva S.D.* The role of civil society in improving the political culture of the population 50

Economy

- 10 *Musayeva S.F.* Evaluation the compettiveness level of small-mediym entrepreneurship 55
- 11 *İbrahimova Ch.İ.* Principles of cash accounting and settlement 61
- 12 *Omarova E.Yu.* Theoretical aspects of the development of small and medium-sized businesses in a globalization of the world economy 66
- 13 *Yahyayeva A.Y.* Role of population deposits in upgrading investment activity 72

Pedagogy, psychology, methods

- 14 *Klimkova İ.Yu.* About the problems of raising teaching quality in Ukraine in the context of Bologna reforms 77
- 15 *Huseynzadeh R.L.* Teaching in Heydar Aliyev’s herritage 81
- 16 *Damirova Z.V., Mammadov F.A., Sadiqova S.R.* Using the innovative technologies at physics lessons 84
- 17 *Quliyeva Sh.M.* Psychological issues of parents’ personal example in shaping of the childs personality 88
- 18 *Musayeva A.T.* From the history of teaching methods of russian as foreign language 91

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır.

Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə azərbaycan, rus və ingilis dillərində hazırlanmalıdır.
2. Məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olmalıdır.
3. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda (soldan, yuxarıdan, aşağıdan və sağdan – 2 sm), Times News Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətərası intervala və mətn daxili yazıda 1 sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalı və 8 səhifədən artıq olmamalıdır.
4. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:
 - Giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırkı vəziyyəti);
 - Tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
 - Məsələnin həlli üsulları və aprobeasiyası;
 - Alınan nəticələrin tətbiqi;
 - Nəticə.
5. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır:
 - UOT – soldan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
 - məqalənin adı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
 - müəlliflərin inisialları və soyadı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə;
 - müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı – ortadan, 6 pt. interval;
 - xülasə (mətn təqdim olunan dildə) – sonda 6 pt. interval;
 - açar sözlər – kursivlə, sonda 6 pt. interval;
 - giriş və digər alt başlıqlar – soldan qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. interval.
6. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir.
7. Ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər 2 dildə məqalənin adı, müəllifin soyadı, atasının adı, müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı, xülasə və açar sözlər təqdim olunur.
8. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl – cədvəlin yuxarisında kursivlə, ortadan, (məs., *cədvəl 1.*), şəkil – şəkilin altında, kursivlə, ortadan (məs., *şəkil 1.*) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərilməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir.
9. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılır. Mətnə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mətərizədə yazılır.
10. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.
11. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
12. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarlara etmək hüququnu özündə saxlayır.
13. Məqalə çapa tövsiyyə edildikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir.
14. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.
15. Redaksiyanın ünvanı : **Sumqayıt Dövlət Universiteti**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском.
2. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.
3. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе Microsoft Word в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом TimesNewsRoman размером 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см, размер статьи не должен превышать 8 страниц.
4. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:
 - введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
 - цель исследования, постановка задачи;
 - методы решения и апробация задачи;
 - внедрение полученных результатов;
 - результат.
5. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности:
 - УДК – слева жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
 - название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
 - инициалы и фамилии авторов в центре прописным и жирным шрифтом;
 - место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт;
 - аннотации (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт;
 - введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом. В начале и конце интервал 6 пт.
6. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования.
7. После списка литературы название статьи, инициалы и фамилия авторов, место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты, аннотация и ключевые слова представляются также на двух других языках.
8. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, *таблица 1*), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, *рисунок 1*) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).
9. Формулы набираются стандартными параметрами в Microsoft Equation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.
10. Статьи, излагающие результаты, исследований выполняемых в учреждениях, должны иметь соответствующие разрешения и опубликование.
11. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.
12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.
13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решение редколлегии.
14. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.
15. Адрес редакции: **Сумгайытский государственный университет**

RULES OF ARTICLE FORMATION

The article being published must be submitted to the editorship in paper or electron form/. In preparing the article the following requirements must be accomplished|:

1. An article must be prepared in one of the languages – Azeri, Russian or English.
2. The title, the summary and the key words must be submitted in there languages.
3. The electron variant of an article must be performed in the text-editor Microsoft Word in A4 format (margins: left side, right side, top, bottom – 2 cm), in Times News Roman type of size 12 pt. The vertical spasing is unary, paragraph indention – 1 cm, the article must not surpass 8 pages.
4. The text of an article is recommended to be prepared of the divisions mentioned below:
 - introduction (problem actuality, present state of the problem);
 - the aim of the investigation, task statement;
 - solution methods and task approbation;
 - introduction of the received results;
 - result.
5. An article must be prepared in the following sequence:
 - UDK – left-side – with extra bold type, at the end – the interval 6 pt;
 - The title of an article must be in the center, in a capital letter with extra-bold type, at the end the interval 6 pt;
 - Authors’ initials and last names – in the center, in a capital letter with extra-bold type;
 - Authors’ work places country, city and e-mail towards the center, at the end the interval 6 pt;
 - Summaries (in the language of the submitted text) – at the end the interval 6 pt; key words in italic type, at the end the interval 6 pt;
 - Introduction and other subtitles – on the left-side with extra-bold type, at the beginning and at the end the interval 6 pt.
6. Literature list: the title of each source isn’t translated and is numbered in the article in correspondence with the usage sequence.
7. After the literature list, the title of the article, initials and authors’ last names, their work places, the country, the city, e-mail, summary and key words are presented in two other languages.
8. In the article tables and drawings are numbered: the table – in the upper part of the table, italicized, in the center (for example: *table 1*), the drawing – below the center (for example: *drawing 1*) and missing one blank line of the text (of upper and lower parts).
9. The formulas are collected in standard parameters in Microsoft Equation. The number of the formula is written in brackets on the right-side. In the text only used formulas are numbered.
10. The articles given account of results of the investigations realized in the enterprises must have corresponding permission and publication.
11. The author is responsible for the information and facts, given in the text.
12. The editorship reserves the right to make editorial changes and abbreviations not distorting the main contents of the article.
13. In case of article deflection the editorship informs the author about the decision of the editorial board.
14. The articles, not meeting the above mentioned requirements, aren’t taken into consideration and are returned to their authors. The date of the manuscript accession is considered the day of getting the completed text.
15. Editorship address: **Sumqayit State University**

Üz qabığının dizaynı – *S.Şahverdiyeva*
Kompüter yığımı – *S.Şahverdiyeva*
Korrektorlar: *B.Eminli*
N.İsgəndərova
Ə.Musayeva
Texniki redaktor – *E.Həsəratova*

Yığılmağa verilmişdir: 10.03.2015- cü il
Çapa imzalanmışdır: 30.03.2015-cü il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼

Yüksək çap üsulu

Şerti çap vərəqi 6,312

Sifariş 92.

Tiraj 250 nüsxə.

Qiyəti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,

43-cü məhəllə

Tel: (0-12) 448-12-74

(0-18) 644-88-10

Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.az

E-mail: sdu@sdu.az